

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2024. Вип. 49.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

Ідентифікатор медіа: R30-01581

*Рішення Національної ради України з питань
телебачення та радіомовлення №1073
від 16 жовтня 2023 р. (протокол №23)*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 49

ВІННИЦЯ
2024

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 49. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2024. – 140 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2024-49

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)

Видання індексується в Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ, ERIH PLUS, ASCI.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського (протокол №2 від 18.09.2024 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, декан факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **заступник головного редактора:** Юрій Зінько, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **відповідальний секретар:** Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Тетяна Боряк, доктор історичних наук, доцент, науковий співробітник історичного факультету Вільнюського університету (Литва); Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Ганна-Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Тетяна Каросва, доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Йоланта Кольбушевська, доктор габілітований (історія), професор кафедри історії історіографії та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії Лодзького університету (Польща); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Валерій Кононенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та менеджменту Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корноненко, доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент ВСП "Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету" (Україна); Наталі Муан, доктор історичних наук, член Національного центру наукових досліджень (CNRS), старша наукова співробітниця Центру досліджень Росії, Кавказу та Центральної Європи (CERCEC) (Франція); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Ірина Скубій, кандидат історичних наук, доцент, дослідник Школи історичних і філософських студій Університету Мельбурна (Австралія); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка; Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Юрій Степанчук, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Олександр Фрідман, доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри історії та культури Східної Європи Дюссельдорфського університету імені Генріха Гейне (Німеччина); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.

тел. (0432) 61-67-21; e-mail: naukzapvdpu@gmail.com; <https://vspu.net/nzhist>

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2024

© Автори статей, 2024

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2024. Вип. 49.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYIUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)
ISSN 2709-2453 (online)

Media identifier: R30-01581

*Decision of the National Council on Television
and Radio Broadcasting of Ukraine No. 1073
from October 16, 2023 (protocol No. 23)*

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 49

VINNYTSIA
2024

УДК 93/94(06)

Н 35

Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Issue. 49. Collection of scientific researches / By the general editorship of O. Melnychuk. – Vinnytsia: VSPU, 2024. – 140с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2024-49

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (category B), in which the results of dissertations on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.409 of March 17, 2020)

The collection is indexed in international databases: Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ, ERIH PLUS, ASCI.

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No.2 dated September 18, 2024).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr.(History), Professor, Dean of the Faculty of History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Head of the Department of World History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatolii Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Tetiana Boriak, Dr. (History), Associate Professor, Researcher History Faculty, Vilnius University (Lithuania); **Sergii Galchak**, Dr.(History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr.(History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva**, Dr. (History), Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Jolanta Kolbuszewska**, Dr. hab. (History), Professor Department of History of Historiography and Auxiliary Sciences of History, Institute of History, University of Lodz (Poland); **Olha Koliastruk**, Dr. (History), Professor, Head of the Department Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Study of Agrarian History of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD. (History), Associate Professor of the Zhytomyr College of Trade and Economics of State University of Trade and Economics (Ukraine); **Nathalie Moine**, Dr. hab. (History), Member of the National Center for Scientific Research (CNRS), Senior Researcher at the Center for Russian, Caucasian, Central-European Studies (CERCEC) (France); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Iryna Skubii**, PhD (History), Associate Professor, Fellow, School of Historical and Philosophical Studies, University of Melbourne (Australia); **Vladylena Sokyrskya**, Dr. (History), Professor Department of World History, International Relations and Teaching Methods of Historical Disciplines of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Yurii Stepanchuk**, Dr. (History), Professor of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Alexander Friedman**, PhD (History), Associate Professor Department of History and Cultures of Eastern Europe Heinrich-Heine-University Dusseldorf (Germany); **Iuliia Khytrovska**, Dr. (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute” (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

E-mail: naukzapvdp@gmail.com; **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

© Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 2024

© Authors of articles, 2024

ЗМІСТ**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*****Юлія Лєбєдєва***

Українські мотиви у творчості художників Іллі Рєпіна та Івана Айвазовського 9

Юлія Фастовець, Віктор Шарпатий

Передумови становлення радянської номенклатури в УСРР в 1919 – 1924 рр.: історичний контекст 17

Олександр Погуляєв, Руслан Прилипко

Умови розвитку чеської освіти в Наддніпрянській Україні в період Української революції 23

В'ячеслав Літинський

Технологія виконання смертних вироків працівниками НКВД у 1937-1938 роках 30

Ібоє Самборовські-Нодь

Зі свободою дій чи під примусом? Амбівалентний 1956 рік єпископа Бейли Генчі 37

В'ячеслав Оліцький

Духовенство Чернівецько-Буковинської єпархії на початку 1980-х років 44

Ірина Пономарьова

Етнічні меншини України: роль греків Приазов'я у формуванні національної ідентичності 51

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ***Павло Кравченко, Олег Мельничук***

Реакція населення Поділля на «вдосконалене» самообкладання: 1928 рік 58

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ***Марина Михайлюк***

Японський дипломат Чіуне (Тіуне) Сугіхара – рятівник євреїв в роки Другої світової війни 67

Олександр Неприцький, Андрій Задворний

Регіональна політика і зайнятість населення Польщі після вступу до Європейського Союзу 77

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ***Анатолій Войнаровський, Наталка Жмуд***

Сатирично-гумористичний журнал «Червоний Перець» як джерело відображення повсякденного життя радянської України: аналітичний огляд за 1932 рік 82

Антоніна Кізлова	
Публікації П. Хавлюка з історії ремесел і технологій	91
Михайло Сабінський, Юрій Степанчук	
Столітній ювілей Михайла Грушевського: конференційний рух	103
Віталій Тельвак	
Українська наука в Другій Речі Посполитій: огляд сучасної історіографії	113
Ольга Колястрок	
Радянська репресивно-тоталітарна система за матеріалами журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ»	122
Дмитро Мокрій	
Поняття «нематеріальна культурна спадщина» в працях сучасних українських дослідників	130
Для авторів	138

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Julia O. Liebiedieva

Ukrainian motives in the art of Illia Riepin and Ivan Aivazovsky 9

Yuliia V. Fastovets, Viktor H. Sharpatyi

Prerequisites for the formation of the Soviet nomenclature in the Ukrainian SSR in 1919 – 1924: historical context 17

Oleksandr I. Pohuliaiev, Ruslan D. Prylypko

Conditions for the development of Czech education in Dnieper Ukraine during the Ukrainian War of Independence 23

Viacheslav V. Litynskyi

The technology of executions by NKVD officers in 1937-1938 30

Ibolya I. Szamborovszky-Nagy

In free space of movement or in forced state? The ambivalent 1956 year of the Bishop Béla Gencsy 37

Viacheslav O. Olitskyi

The clergy of the Chernivets-Bukovyn diocese at the beginning of the 1980s 44

Iryna S. Ponomaryova

Ethnic minorities of Ukraine: the role of the greeks of the Azov region in forming national identity 51

HISTORY OF PODILLIA

Pavlo M. Kravchenko, Oleh A. Melnychuk

The reaction of Podillia population to the "improved" self-taxation: 1928 58

WORLD HISTORY

Maryna V. Mykhailiuk

Japanese diplomat Chiune (Tiune) Sugihara – savior of Jews during World War 67

Oleksandr A. Neprytskyi, Andriy O. Zadvornyi

Regional policy and employment in Poland after its accession to the European Union 77

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Anatolii V. Voynarovskiy, Natalka V. Zhmud

The satirical and humorous magazine "Red Pepper" as a source of reflection of everyday life in Soviet Ukraine: analytical review for 1932 82

Antonina A. Kizlova

Publications by P. Khavliuk on the history of crafts and technologies 91

Mykhailo E. Sabinskyi, Yuriy S. Stepanchuk	
Centennial anniversary of Mykhailo Hrushevsky: conference movement	103
Vitalii V. Telvak	
Ukrainian science in the Second Polish Republic: review of modern historiography	113
Olha A. Koliastruk	
The soviet repressive-totalitarian system according to the sources by the magazine «From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB»	122
Dmytro T. Mokriy	
The concept of "intangible cultural heritage" in the works of modern Ukrainian researchers	130
For Authors	138

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) «18»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-9-16>**Ukrainian motives in the art of Illia Riepin and Ivan Aivazovsky****Julia O. Liebedieva**

National Museum "Kyiv Art Gallery"

PhD. (History), Senior Researcher

e-mail: lebedeva-yuliya@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0628-0309>ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/GQZ-7854-2022>**Abstract.**

The purpose of the article is analysis of Ukrainian subject in Ukrainian artists of XIXth century Ivan Ajvazovsky's and Illia Riepin's art, in connection with what motives of artists' heritage and their contribution in Ukrainian and world culture are reflected. **The methodology of the research** conditioned by using, exact general scientific methods (analysis, synthesis, induction, deduction), special scientific methods of historic disciplines (historic-genetic, historic-typologic, prosopographic methods) and principles of objectivity and historicism. **Scientific novelty** consists in comprehensive reflection of Ukrainians' life in Illia Riepin's and Ivan Ajvazovsky's art and accent of attention at high level of Ukrainians' moral spirit on Ukrainian painters' canvases. **Conclusions.** I. Riepin's and I. Ajvazovsky's pictures may be called ethnographic sources, which reflect everyday life, calendar ritualism and other aspects of Ukrainian people life in XIX century. Painters fully succeeded reflect Ukrainians' attitude to life in general, their identify, manners, traditions, reproduce mentality of community. As we see for example of I. Ajvazovsky's art, domination of steppe subject in context of Ukrainian motives conditioned by painter's consciousness, on the base on what we can make conclusion about steppe as main ingredient of Ukrainians' mentality. Features of I. Riepin's painting allow us affirm about absence of inferiority complex in tradition Ukrainian mentality, because it appeared through Ukrainians' defeats in course of state formation but we see high developed culture, that wasn't destroyed even in causes of imperial offensives to cultural heritage which goal of destroying civilized people. Reflection of church subject in Ukrainian painters' art allows state inseparability of spiritual people for keeping Ukrainian moral spirit. As we see, Ukrainian painters' painting realistically portrays Ukrainians' character and their past, that proves authors favor to Ukrainian identify and denial assertion about their representation of Russian culture. Therefore, worth emphasize, that I. Riepin's and I. Ajvazovsky's art in the future makes influence on modern Ukrainians' national consciousness.

Keywords: Illia Riepin, Ivan Ajvazovsky, Ukrainian motives, steppe, chumaki, Cossacks, portraiture.

Українські мотиви у творчості художників Іллі Рєпіна та Івана Айвазовського**Юлія Лебєдєва**

Національний музей «Київська картинна галерея»

кандидат історичних наук, старший дослідник

e-mail: lebedeva-yuliya@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0628-0309>ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/GQZ-7854-2022>**Анотація.**

Метою статті є аналіз української тематики у творчості українських художників XIX ст. Іллі Рєпіна та Івана Айвазовського, у зв'язку з чим відображені мотиви спадщини митців та їх внесок в українську та світову культуру. **Методологія дослідження** зумовлена використанням, окрім загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, індукції, дедукції), спеціальнонаукових методів історичних дисциплін (історико-генетичний, історико-типологічний, просопографічний методи) і принципів об'єктивності та історизму. **Наукова новизна** полягає у всебічному відображенні життя українців у творчості Іллі Рєпіна та Івана Айвазовського та акценті уваги на високому рівні морального духу українців на полотнах українських художників. **Висновки.** Картини І. Рєпіна та І. Айвазовського можна назвати етнографічними джерелами, які відображають повсякденне життя, побут, календарну обрядовість та інші аспекти життя українського народу в XIX ст. Художникам повністю

.....
вдалося зобразити ставлення українців до життя в цілому, власної ідентичності, звичаїв, традицій, відтворити ментальність спільноти. Як бачимо на прикладі творчості І. Айвазовського, переважання степової тематики в контексті українських мотивів зумовлене свідомістю художника, на основі чого можна зробити висновок про степ як основну складову ментальності українців. Особливості живопису І. Рєпіна дозволяють нам стверджувати про відсутність комплексу меншовартості у традиційному українському менталітеті, оскільки він з'явився через поразки українців у ході державотворення, однак бачимо високорозвинену культуру, яка не була знищена навіть в умовах імперських наступів на культурну спадщину з метою знищення цивілізованого народу. Відображення церковної тематики у творчості українських художників дозволяє констатувати невід'ємності присутності віруючих людей для збереження українського морального духу. Як бачимо, живопис українських художників реалістично зображує характер українців та їх минуле, що доводить прихильність авторів до української ідентичності та заперечення тверджень щодо репрезентації ними російської культури. Отже, варто підкреслити, що творчість І. Рєпіна та І. Айвазовського здійснюють і надалі вплив на національну свідомість українців сьогодення.

Ключові слова: Ілля Рєпін, Іван Айвазовський, українські мотиви, степ, чумаки, козацтво, портретний живопис.

Постановка проблеми. У творчості І. Рєпіна та І. Айвазовського як представників українства присутня українська тематика, що свідчило про їх тісні контакти з іншими представниками українського мистецтва та невід'ємність цих мотивів у їх світогляді. Позитивне ставлення цих художників до культурної спадщини українців не було чуже їх життєвим переконанням, тому їх картини стали справжніми витворами мистецтва: деякі з них продавалися за кордоном, де населення могло дізнаватися про українську культуру саме завдяки творам досліджуваних митців. Іншими словами, саме завдяки І. Рєпіну та І. Айвазовському світ міг дізнаватися про українців як окремих народ. Саме тому українська тематика займає важливе місце у творчості досліджуваних художників XIX ст. Оскільки відображення українського побуту, пейзажів, одягу та традицій відбувалися на основі реальних етнографічних джерел, картини І. Рєпіна та І. Айвазовського є цінними з погляду дослідження звичаїв, традицій та ставлення українського народу до власної ідентичності. Як бачимо, творчість українських художників мала далекосяжні наслідки у свідомісному контексті.

Твори І. Айвазовського та І. Рєпіна вважаються значним внеском у світову культуру. Відображення української тематики в них свідчить про належність їх до української мистецької спадщини, незважаючи на те, що Української держави в XIX ст. не існувало. Картини досліджуваних художників є показником того, що у вказаний період існувала українська ідентичність, що необхідно було висвітлити в мистецьких творах. Оскільки І. Айвазовський та І. Рєпін жили в період українського національного відродження, воно не могло не відобразитися в живописі, оскільки спочатку воно охопило культурну сферу життя українців.

Актуальність теми посилюється претензіями представників «русского міра» щодо створення «великої російської культури», в орбіту якої вони втягують представників української культури, пов'язаних із російським середовищем. Оскільки згідно із ідеологією Російської імперії українського державотворення ніколи не існувало, значна частина українських митців, у тому числі І. Рєпін та І. Айвазовський, вважалися росіянами і відповідно невід'ємною складовою російської культури. Як бачимо, відбувається крадіжка і присвоєння української спадщини апологетами «русского міра». Тим не менш, завдяки тематиці творчості художників бачимо, що претензії російських пропагандистів на їх мистецьку спадщину є безпідставними.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Оскільки українські мотиви у творчості І. Айвазовського в порівнянні з мариністичними картинами не займають провідного місця, наразі нема значної кількості досліджень, присвячених значенню образу українців у живописі художника. Більшість досліджень, де аналізується українське питання у картинах живописця, написані в сучасний період. Такі дослідники, як Т. Кормакова (2007), Ф. Курас (2003) та ін. констатували переважання морської тематики у творчості І. Айвазовського. Побіжне відображення пейзажів у контексті українських мотивів живопису художника присутнє в дослідженні Л. Отрошко (2016). Українську сімейну та календарну обрядовість на картинах І. Айвазовського проаналізував О. Левченко (2012). Гармонійність степової тематики та свідомості художника констатована у дослідженні В.М. Філаса (2015).

Українські мотиви у творчості І. Рєпіна є більш дослідженими. Вперше їх використання зафіксовано в радянський період у спогадах К.І. Чуковського (1937), де відображене ставлення І. Рєпіна та митців XIX ст. до творчості художника та процес створення ним картин. На сучасному етапі відбулася поява значної кількості наукових праць на вказану тематику. Зокрема, відомі фундаментальні дослідження О. Вовк (2012) та С.І. Побожія (2009). У праці першої дослідниці відображена релігійна тематика творчості І. Рєпіна та український менталітет у його картинах. У

дослідженнях С.І. Побожія, Є. Биби (2012) та ін. детально проаналізований процес створення картини «Запорозці пишуть листи турецькому султану» та доля твору. Відомі також праці Н. Терес (2014) та Л.І. Турчак (2021), у яких відображені не лише козацькі мотиви творчості І. Репіна, а й побутові та пейзажні картини, які стосуються українського питання. Як бачимо, у наукових працях у цілому здійснена спроба всебічного аналізу українських мотивів живопису українських художників.

Мета статті – аналіз української тематики у творчості художників XIX ст. І. Репіна та І. Айвазовського.

Виклад основного матеріалу. Видатний художник-мариніст Іван Костянтинович Айвазовський (1817–1900) (Оганес Айвазян), українець вірменського походження, належить до числа найбільш відомих майстрів російського образотворчого мистецтва (Курас Ф., 2003, с. 608). З шістнадцяти років, коли обдарований юнак був прийнятий у Петербурзьку Академію мистецтв (клас професора М.Н. Воробйова), життя його було віддано мистецтву. По закінченні Академії, з 1840 по 1844 рр., Іван Костянтинович жив і працював в Італії, удосконалюючи майстерність. В Росію він повернувся визнаним майстром з європейською славою. Після завершення навчання художника з пошаною зустріли у Петербурзі. В 1844 р. йому надають звання академіка і призначають живописцем Головного морського штабу. З 1847 року Айвазовський професор, а з 1887 року – почесний член Петербурзької Академії мистецтв. Крім того, він був академіком п'яти європейських академій мистецтв (Іван Костянтинович Айвазовський, 2012, с. 4).

Слід зазначити, що до І. Айвазовського південноукраїнський степ ніколи не ставав масштабним сюжетом для творів живопису. Варто констатувати, що відображення степу й моря в картинах митця схожі й легко поєднувалися в його свідомості (Кормакова Т., 2007, с. 61; Мустафіна Г.І., 2010, с. 22). Одним із найпопулярніших елементів степових сюжетів Івана Костянтиновича були зображення чумаків та їх побуту. Ці картини були неприяманні традиційним уявленням про стиль українського художника. Айвазовський неодноразово зустрічав чумаків та їх валки у степу під час своїх подорожей через Нижнє Подніпров'я до рідної Феодосії з Петербурга, або навпаки їхав до столиці. Чумацька тематика тричі потрапляла до орбіти творчості І.К. Айвазовського. Перше звернення датується серединою 50-х – початку 60-х років XIX ст. (Картини «Обоз чумаків у степу» (1856), «Чумаки у Малоросії» (літній та зимовий періоди, сер. 50-х років XIX ст.), «Чумаки на відпочинку» (1856), «Воли на перешийку» (1860), «Обоз чумаків» (1862) тощо). Другий раз митець звернувся до чумацької тематики на рубежі 70-х рр. XIX ст. (картини «Український пейзаж з чумаками» (1869), «Ніч на Україні» (1871). У другій половині 70-х – першій половині 80-х років XIX ст. І. Айвазовський востаннє звернувся до теми чумацтва. Це період, коли чумацтво остаточно прийшло до занепаду. Розвиток залізничного сполучення поступово робив чумацький промисел нерентабельним. Серед робіт цього періоду відомо три картини. Одна з них, судячи з назви «Чумацький тракт у Новоросії», має відношення до теми чумацтва, однак відшукати її не вдалося, вона або втрачена, або знаходиться у приватній колекції. Друга картина, яка значиться у каталозі Російського аукціонного будинку під назвою «Вечір на Україні», а також відома, як «Чумаки» у словнику І. Собкова, була створена у 1876 р. У 2013 р. Російський аукціонний будинок намагався продати цю роботу, але учасників торгів вона не зацікавила, у результаті цей лот було знято з торгів. Третьою картиною є «Дніпро біля Олександрівська», яка була написана І. Айвазовським наприкінці 70-х років XIX ст. (Філас В.М., 2015, с. 314–315).

Певне значення у творчості І. Айвазовського у досліджуваному контексті має картина «Дніпро біля Олександрівська». На ближньому плані картини, зміщеному вправо, зображено млин, хату-мазанку та чумацьку валку, що рухалася вздовж дніпровських круч. На середньому плані зображено піщану мілину на Дніпрі, яка зараз затоплена, між берегом та мілиною пливе парусне судно з паровим колесом. На дальньому плані зліва можна побачити острів Хортицю та два миси однієї з її заток та ще один мис на лівому березі Дніпра в районі балки Сагайдачного. Місцевість, на якій написана картина, знаходиться на території колишнього села Вознесенка, яке зараз входить до меж міста Запоріжжя. Валка рухається через село у напрямку міста Олександрівська (сучасне Запоріжжя). Чумацька валка слабо виражена, точка зору на неї знаходиться трохи зверху. Це чи не єдина відома картина, де чумацька валка не сприймається як основний, центральний елемент картини, а є складовою поряд з хатою-мазанкою та вітряком. Ймовірно, картина відображала період, коли чумаки вже не займалися перевезенням солі до Криму, а підвозили хліб до залізничних станцій, в тому числі до Олександрівська (Філас В.М., 2015, с. 315).

Унікальність цього маловідомого пейзажу видатного майстра світового рівня полягає в тому, що це чи не єдине закінчене полотно, сюжет якого розвивається на території сучасного міста Запоріжжя. Місцезнаходження оригіналу картини поки що невідоме. Наразі відома лише фотографія картини з рідкісного видання, яка була здійснена у Санкт-Петербурзі, обмеженим тиражем у 1901 році відомим журналістом, мистецтвознавцем та видавцем Ф.І. Булгаковим, за

.....
авторством біографа І.К. Айвазовського М. Кузьміна, «Айвазовский и его произведения». За інформацією двадцять першого номеру каталогу виставки картин професора Айвазовського та «Словаря русских художников» І. Собкова картина під трохи іншою назвою «Берег Дніпра біля Олександрівська» у 1886 р. експонувалася на виставці у Ризі, але не була там продана та повернулася до Санкт-Петербурга. Відомий дослідник творчості І.К. Айвазовського, багаторічний директор Феодосійської картинної галереї М.С. Барсамов, відмічав картину «Дніпро біля Олександрівська» поряд з іншими картинами середини XIX ст., з так званої «сухопутної» серії, які відтворили у живопису чудові образи безбережного простору південноукраїнських степів та велич Дніпра (Філас В.М., 2015, с. 312–313).

На полотнах художника збереглися численні пейзажі Криму та материкової України, зокрема, його картини дають уявлення про те, як виглядали міста Ялта, Гурзуф, Одеса, Феодосія на початку XIX ст.: «Ялта» (1838), «Місячна ніч у Криму. Гурзуф» (1839), «Одеса» (1840), «Вид в Криму після заходу сонця» (1862), «Феодосія. Захід сонця» (1865), «Вид Судакської бухти» (1879). Особливої уваги заслуговує картина «Очерет на Дніпрі поблизу Олешок» (1858). На цьому шедевр зображено цінний для науки реалістичний пейзаж частини причорноморського степу, що на початку XIX ст. виглядав так само, як на картині, а у XXI ст. вже поступово перетворюється на напівпустелю - сумнозвісний Олешківський піщаний масив. Твори художника передають не лише природні ландшафти але й широкий спектр людських настроїв, якими він оживляв краєвиди (Отрошко Л., 2016, с. 179).

На картинах митця також відображена сімейна та календарна обрядовість українців, про що свідчать твори «Весілля на Україні» (1891), «Під час жнив на Україні» (1897) та ін. (Левченко О. «Іван Айвазовський», 2012, с. 3). Перша картина свідчить про традиційність та високий рівень урочистості народних забав у контексті сімейних звичаїв. На другій картині зображений відпочинок сім'ї під час жнив і пейзаж пшеничного поля на задньому плані (Левченко О. «Посеред хвиль», 2012, с. 58; Українська культура в іменах, 2017, с. 138).

Важко, напевно, знайти у вітчизняному мистецтві художника, котрий міг би зрівнятися за своєю популярністю з Іллею Юхимовичем Репінін (1844–1930). Його творчість настільки широка за своєю тематикою, стилістикою й жанровим діапазоном, така приголомшлива за своєю глибиною та силою, що сучасник Репіна, критик В. Стасов, назвав його «Самсоном російського живопису» (Національний музей, 2020, с. 121).

І. Репін – уродженець Чугуєва, мав українське походження. У 1867, 1876 та 1878 рр. Ілля Репін мешкав у Чугуєві, в 1880-у й 1882-у відвідував Київ, підтримував діяльність рисувальних шкіл М. Мурашка у Києві, М. Раєвської-Іванової у Харкові та Одеської рисувальної школи (Гриськов А., 2020).

Відомі листи відомого українського підприємця другої половини XIX ст. Євгена Чикаленка Іллі Репіну, які зберігаються в рукописному фонді Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського в Києві. У них він нарікав художникові про те, що в умовах Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. приділяв замало уваги Україні у своїй творчості. Незважаючи на те, що І. Репін схвально відгукнувся на зауваження Є. Чикаленка, відповів, що є росіянином за походженням, однак був прихильним до української культури. Саме тому художник надалі сприяв розвитку українського образотворчого мистецтва, налагодивши зв'язки з українськими живописцями М.І. Мурашком, М.Д. Кузнецовим, М.К. Пимоненком, К.К. Костанді, а також будучи на посадах професора, а в 1898–1899 рр. – ректора Петербурзької академії мистецтв. Важливий вплив на творчість художника відіграли також обізнаність із козацьким минулим завдяки українському історикові Дмитру Яворницькому та зв'язки із діячами української культури, зокрема, представниками театру Марком Кропивницьким та братами Тобілевичами (Гриськов А., 2020).

Одним із головних завдань творчості І. Репіна була необхідність передати лицарський дух свободи в нащадків запорізьких козаків. Серед сучасників – хранителів цього духу – він пише портрети історика Д. Яворницького, родовитого поміщика-колекціонера козацької старовини В. Тарновського в образі козацького гетьмана, портрети М. Костомарова, Д. Багалія та інших. Почергово з'являються «Вечорниці» (1881), завершуються шедевральні «Запорожці...» (1891), «Гайдамака» (1902), «Чорноморська вольниця» (1903), «Гопак» (1927) (Шмагало Р., 2017, с. 9–10).

Сюжетом картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану» є написання листа І. Сірком правителю Османської імперії Магомеду IV. У ході написання картини І. Репін звертався за консультаціями до відомого українського історика Дмитра Яворницького щодо побуту, озброєння та одягу запорожців (Биба Є., 2012, с. 10). Під час підготовки до написання картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану» було зроблено велику кількість начерків типажів козаків (Терес Н., 2014, с. 104). Як згадував колега І. Репіна К.І. Чуковський, «самих тільки етюдів до «Запорожців» було у Репіна кілька сот, – квінтесенція українського життя, і мені видавалося, що в них навіть штрих український: м'який, музичний, ліричний. І своєю

майстерністю, своєю пластикою, своєю виразністю вони видалися мені далеко самих «Запорожців...» (Чуковський К.І., 1937, с. 42). У цілому у творі вдало відображено гумор та силу духу козаків. Для образу писаря було змальовано Д. Яворницького, Сірка – генерала М.І. Драгомирова. Після закінчення картини, над якою художник працював 11 років, вона була виставлена у Третьяковській галереї в Москві (Побожій С.І., 2009, с. 20). У 1892 р. картину купив сам російський імператор Олександр III за 35 тис. карбованців. Вона залишилася в імператорських зібраннях до 1917 р., а після революції виявилася в колекції Державного Російського музею. Існує і другий варіант «Запорожців...», який І. Рєпін не завершив, і зберігається у Харківському художньому музеї (Биба Є., 2012, с. 13).

Ще однією із робіт І. Рєпіна, присвячених козацькій тематиці, стала картина «Чорноморська вольниця» (1910 р.), написана на основі української історичної думи XVI ст. про антитурецький похід запорожців. Головною ідеєю твору є збереження життєрадісності, оскільки козакам, зображеним на полотні, притаманна сила духу та впевненість. Автор мав на меті показати рух чайки, незважаючи на перешкоди морських хвиль. І. Рєпін намагався розкрити індивідуальні риси характерів в однаково скрутний для всіх момент. Тут, як і в «Запорожцях», вбачається відчуття сили та життєствердження українського козацтва (Терес Н., 2014, с. 104).

Картина «Гайдамаки» стала останньою роботою, яку художник презентував в Росії. Сюжет подій також був пов'язаний з Україною – повстання під керівництвом М. Залізняка та І. Гонти. Художник свідомо обрав таку тему – Д. Яворницький пропонував написати роботу на історичну тематику, пов'язану з походом шведських військ у Росію, натомість Рєпін відмовився та розпочав роботу над картиною, присвяченою народному руху за національне визволення в Україні. Ми не маємо достатньої інформації про цей твір. Традиційно автор працював над картиною тривалий час, і її, як і «Чорноморську вольницю», було продано за кордон (Турчак Л.І., 2021, с. 209–210).

«Гопак» (1926–1930) став останньою роботою, написаною за життя художника. Деякі мистецтвознавці вважають її слабкою за композицією, занадто яскравою за кольоровою гамою, однак вона цікава за задумом, манерою написання та не схожа на всі попередні роботи. Вона належить до пізнього періоду творчості митця. Художник ґрунтовно готувався до створення твору, достовірність традиційно була важлива, тому він консультувався із Д. Яворницьким (Турчак Л.І., 2021, с. 208). На картині було зображено двох запорожців. Один із них грає на бандурі, другий праворуч був одягнений у гаптований жупан і шапку, мав пістоль за поясом і танцював. На задньому плані можна побачити постать козака, який перестрибує через вогнище, та інші ледь помітні постаті. На жаль, ця робота не була закінчена. Але, попри це, художник зумів передати веселий настрій гуляння українського козацтва (Терес Н., 2014, с. 104).

Варто відзначити, що у творчості митця представлено портретний живопис, серед якого помітне місце займають українці в національному вбранні. Під перебування І. Рєпіна у Франції (1873–1876) були популярні картини італійок в національному вбранні Леона Бонна (1833–1922). Саме під впливом творчості французького митця художник написав серію робіт із зображенням українок. Перша картина «Українка» написана 1875 р., наступного року (1876) митець написав портрет української дівчини – «Українка біля плоту», на якому зобразив красиву українську дівчину в національному вбранні: на її голові різнокольорова яскрава стрічка, шию і груди прикрашає намисто, поверх темно-червоної плахти спускається яскраво-червоний пояс. На цих картинах представлено комплекс жіночого народного костюма: вишита сорочка, пояс, плахта, спідниця, прикраси, головний убір. 1889 р. І. Рєпін написав портрет Софії Драгомирової, дочки київського генерал-губернатора М. Драгомирова. На картині дівчина також одягнена в українське народне вбрання, прикрашена намистами і хрестами. Головний убір – хустка – оздоблена фіалками. Отже, в портретах художника можемо прослідкувати захоплення не лише портретним живописом, а саме портретом на українську тематику, в якому детально зображено елементи національного костюма (Турчак Л.І., 2021, с. 207–208).

Жіночий традиційний одяг українців представлений також у творі І. Рєпіна «Дві українські дівчини та молодий селянин, який сидить і грає на дуді» (1879 р.). Зображено комплекс народного костюма саме Слобожанщини – вишита сорочка, кубова спідниця, керсетка, хустка. Наявність у слобожанських керсетів зубоподібного декору або конструктивної зубчастої застіжки (що і представлено на малюнку) вирізняє їх серед керсеток Середнього Подніпров'я та Полтавщини. Щодо чоловічого селянського одягу в роботах І. Рєпіна, то така різноманітність не прослідковується. Виокремити можна малюнок 1871 р., виконаний як ілюстрація до оповідання «Сорочинський ярмарок» М.В. Гоголя, сюжетом для якої Рєпін обрав зустріч Грицька з Параскою на ярмарку. Тут представлений типовий чоловічий костюм – шапка, свита підперезана поясом, шаровари заправлені в чоботи. Проте чорна облямівка свити наближує цей стрій до характерних полтавському краю, про який власне і писав М. В. Гоголь. Дитячий одяг теж представлений в творчості Іллі Рєпіна, зокрема на малюнку «На цвинтарі» 1879 р. На ньому зображено декількох хлопчиків у штанях та сорочках. Дівчинка одягнена в довгу сорочку, з

вінком квітів на голові. Відомо, що в українців не було дитячого одягу як такого. Коли діти були ще зовсім малими, то і хлопчиків, і дівчаток одягали однаково – в довгу сорочку. Коли діти підростали, то їх вбрання вже відрізнялося від дорослого лише розмірами і використанням своєрідних символів дівочтва (вінків, червоних стрічок та ін.) або парубоцтва (поясів, шапок, штанців) (Терес Н., 2014, с. 101–102).

В картинах «Українська хата» 1876 р. та «Українська хата» 1880 р. прослідковується знання українського побуту, сільського життя. Народне дозвілля представлено в роботі «Вечорниці» (1880), що зображає сюжет традиційних гулянь української молоді. Ще одним тематичним блоком творчості І. Рєпіна є українські пейзажі. 1876 р. художник написав пейзажі місцевостей Чугуєва (вулиці міста, будинки, краєвиди природи). 1880 р. І. Рєпін мандрував місцями колишньої Запорозької Січі, завдяки чому з'явилися роботи: «Дніпро біля Кременчука», «Дніпро біля Старого Кайдака», «Плавні напроти Нікополя», «Могила отамана Івана Сірка», «Українська хата» (Турчак Л.І., 2021, с. 208).

Ще одним помітним тематичним блоком творчості Іллі Юхимовича виступають українські краєвиди. У 1876 р. художник пише пейзажі місцевостей Чугуєва (вулиці міста, будинки, краєвиди природи). 1880 р. І. Ю. Рєпін мандрує місцями колишньої Запорозької Січі. З'являються такі роботи, як «Дніпро біля Кременчука», «Дніпро біля Старого Кайдака», «Плавні напроти Нікополя», «Могила отамана Івана Сірка», «Українська хата» (Терес Н., 2014, с. 104).

Мають місце зображення і українських співців – бандуристів. Однією з таких ранніх робіт Рєпіна є акварель 1859 р., на якій зображено старого бандуриста, який сидить на пагорбку біля похилого хреста і грає. Художник неодноразово у своїх спогадах зазначав, що бачив на Україні таких співців, а тому в цій роботі, скоріш за все, відображені враження юного Рєпіна (Терес Н., 2014, с. 104).

Виокремлюється і церковна архітектура в роботах Іллі Рєпіна. Наприклад, у картині «Церква у Старому Кайдаці». Замальовка була виконана під час подорожі 1880 р., біля Дніпровських порогів. В селі Грушівка, що на місці Базавлуцької Січі (Томаківщина), І. Рєпіна зацікавила дерев'яна дзвіниця, а також церква, що знаходилася поруч. Ці сакральні споруди художник теж ретельно заносить у свій альбом. Ще один фрагмент церковної архітектури представлений у творі «На цвинтарі» 1879 р. В ньому знайшов втілення один з багатьох задумів художника під враженням побаченого в його рідному м. Чугуєві, що на Харківщині. Цей малюнок зображує звичайну сцену, типову для селянського життя того часу. Церква, де відбувається служба, повністю заповнена парафіянами, тому багатьом прийшлося розміститись просто неба. Тут же селяни лишили свої палиці і шапки. На цвинтарі майже не чути церковну службу, тому кожен від нудьги робить щось своє. Святково одягнені дівчата, які є центром композиції, прикрашають голови вінками і весело гомонять. Забувши про молитву, на них задивились парубки. Трохи далі гуртом розсіялися молодичі, які теж ведуть свою бесіду. Поруч з ними сидять малі діти. Обравши такий жанровий мотив, І. Рєпін наповнив його життєрадісним змістом, далеким від релігійності. Художник передав щонайменші подробиці гуртового зібрання біля церкви, досить типового проведення вільного часу українців. Ще однією картиною на церковну тематику став твір «Протодиякон» (1877 р.), прототипом головного героя якої був дякон із Чугуєва (Верховецька М., 2022, с. 178).

У картинах І. Рєпіна також відображений менталітет українців. Під час перебування в Чугуєві 1877 р. художник написав три картини: «Мужичок з дурним оком», «Мужичок з похотливих» та «Парубок з Мохначів». На третьому портреті зображений молодий чоловік, який сидить боком, на ньому вільна біла сорочка. Образ картини свідчить про працьовитість, красу, спокійну силу та гідність українського селянина. Під час подорожі 1880 р. І. Рєпін написав ряд етюдів із зображеннями селян (Вовк О.І., 2012, с. 57).

Висновки. Отже, картини І. Рєпіна та І. Айвазовського можна назвати етнографічними джерелами, які відображають повсякденне життя, побут, календарну обрядовість та інші аспекти життя українського народу в ХІХ ст. Художникам повністю вдалося зобразити ставлення українців до життя в цілому, власної ідентичності, звичаїв, традицій, відтворити ментальність спільноти. Як бачимо на прикладі творчості І. Айвазовського, переважання степової тематики в контексті українських мотивів зумовлене свідомістю художника, на основі чого можна зробити висновок про степ як основну складову ментальності українців. Особливості живопису І. Рєпіна дозволяють нам стверджувати про відсутність комплексу меншовартості у традиційному українському менталітеті, оскільки він з'явився через поразки українців у ході державотворення, однак бачимо високорозвинену культуру, яка не була знищена навіть в умовах імперських наступів на культурну спадщину з метою знищення цивілізованого народу. Відображення церковної тематики у творчості українських художників дозволяє констатувати невід'ємності присутності віруючих людей для збереження українського морального духу. Як бачимо, живопис українських художників реалістично зображує характер українців та їх минуле, що доводить прихильність авторів до української ідентичності та заперечення тверджень щодо репрезентації

ними російської культури. Отже, варто підкреслити, що творчість І. Рєпіна та І. Айвазовського здійснюють і надалі вплив на національну свідомість українців сьогодення.

Джерела та література:

- Биба, Є., Коляда І.** (2012). Лист запорожців турецькому султану: Іван Сірко, Ілля Рєпін, Олександр Мурашко, Михайло Старицький. Історичний науково-популярний нарис, *Історія в школі. Науково-методичний журнал*, 4, 10–14.
- Верховецька, М.** (2022). Ілля Рєпін в Одесі та його картини у Художньому музеї. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*, 32, 176–182.
- Вовк, О.І.** (2012). *Духовно-релігійні пошуки І.Ю. Рєпіна у дзеркалі сучасної біографістики* / Ред. С.М. Куделко. Харків: «Видавництво САГА», 144 с.
- Грицьков, А.** (2020). Рєпін і Україна. Одеські штрихи до портрета видатного митця. *Чорноморські новини. Одеська обласна громадсько-політична газета*, 9. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://chornomorka.com/archive/22127/a-13553.html>. 02.07.2024.
- Іван Костянтинівич Айвазовський.** (2012). *Іван Костянтинівич Айвазовський в колекції Одеського художнього музею. До 195-річчя з дня народження*. Одеса : Астропринт, 25 с.
- Кормакова, Т.** (2007). Серед хвиль Айвазовського. *Мистецтво та освіта*, 3, 61–62.
- Курас, Ф.** (2003). Айвазовський (Гайвазовський) Іван Костянтинівич (1817–1900): російський художник-мариніст. *Провідники духовності в Україні*, 608–609.
- Левченко, О.** (2012а). Іван Айвазовський – видатний співець моря. *Шкільний світ*, 44, 1–6.
- Левченко, О.** (2012b). Посеред хвиль творчості Івана Айвазовського (до 195-річчя від дня народження художника). *Мистецтво та освіта*, 4, 56–59.
- Мустафіна, Г.І.** (2010). Художник-мариніст: урок з предмету художня культура світу *Все для вчителя*, 25, 21–22.
- Національний музей.** (2020). *Національний музей «Київська картинна галерея»: путівник* / Упоряд. Ю. Вакуленко, авт. ст.: Н. Агеєва, Г. Алавердова та ін. К.: ВД «Антиквар», 272 с.
- Отрошко, Л.** (2016). Український контекст у творчості художників-пейзажистів ХІХ століття *Українознавство*, 3 (60), 171–185.
- Побожій, С.І.** (2009). *Ілля Рєпін і Сумщина : монографія*. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 107 с.
- Терес, Н., Кравчук М.** (2014). Українські мотиви у творчості Іллі Рєпіна. *Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць*, 42, 100–105.
- Турчак, Л.І.** (2021). Творчість Іллі Рєпіна у контексті української та світової художньої культури. *Теорія та історія культури. Питання культурології*, 38, 204–215.
- Петутіна О.О.** (ред.) (2017). *Українська культура в іменах. Довідник для студентів усіх спеціальностей*. Харків : НТУ «ХПІ», 305 с.
- Філас, В.М.** (2015). Візуальна репрезентація Олександрівська у творчій спадщині І.К. Айвазовського. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 43, 313–317.
- Чуковський, К.І.** (1937). *Ілля Рєпін*. Харків : Мистецтво, 166 с.
- Шмагало, Р.** (2017). Ілля Рєпін і українська мистецька освіта. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*, 34, 5–18.

References:

- Byba, Je. Koliada I.** (2012). Lyst zapozhtsiv turetskomu sultanu: Ivan Sirko, Illia Riepin, Oleksandr Murashko, Mykhajlo Starytskyj. Istorychnyj naukovy-populiarnyj narys [The Zaporizhzhians' letter to Turkish sultan: Ivan Sirko, Illia Riepin, Oleksandr Murashko, Mykhajlo Starytsky. Historic scientific-popular sketch] / Je. Byba,. *Istorija w shkoli. Naukovo-metodychnyj zhurnal*, 4, 10–14. [in Ukrainian].
- Chukovskyj, K.I.** (1937). *Illia Riepin [Illia Riepin]*. Kharkiv: Mystetstvo, 166 s. [in Ukrainian].
- Filas, V.M.** (2015). Vizualna reprezentatsija Oleksandrivska u tvorchij spadshchyni I.K. Ajvazovskoho [Visual representation of Oleksandrivsk in I.K. Ajvazovsky's artistic heritage]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 43, 313–317. [in Ukrainian].
- Hryskov, A.** (2020). Riepin i Ukraïna. Odeski shtrykhy do portreta vydatnoho myttsia [Riepin and Ukraine. Odesa details to portrait of outstanding artist]. *Chormomorski novyny. Odeska oblasna hromadsko-politychna hazeta*, 9. [Elektronnyj resurs] / Rezhym dostupu: <https://chornomorka.com/archive/22127/a-13553.html>. 02.07.2024. [in Ukrainian].
- Ivan Kostiantynovych Ajvazovskyj.** (2012). *Ivan Kostiantynovych Ajvazovskyj v kolektsiji Odeskoho khudozhnioho muzeju. Do 195-richchia z dnia narodzhennia [Ivan Kostiantynovych Ajvazovskyj in collection of Odesa artistic museum]*. Odesa: Astroprynt, 25 s. [in Ukrainian].
- Kormakova, T.** (2007). Sered khvyli Ajvazovskoho [Among Ajvazovsky's waves]. *Mystetstvo ta osvita*, 3, 61–62. [in Ukrainian].

-
- Kuras, F.** (2003). Ajvazovskij (Hajvazovskij) Ivan Kostiantynovych (1817–1900): rosijskij khudozhnyk-marynist [Ajvazovskij (Hajvazovskij) Ivan Kostiantynovych (1817–1900): Russian artist-marinist]. *Providnyky dukhovnosti v Ukraini*, 608–609. [in Ukrainian].
- Levchenko, O.** (2012a). Ivan Ajvazovskij – vydatnyj spivets moria [Ivan Ajvazovskij – outstanding singer of sea]. *Shkilnyj svit*, 44, 1–6. [in Ukrainian].
- Levchenko, O.** (2012b). Posered hvyl tvorchosti Ivana Ajvazovskogo (do 195-richchia vid dnia narodzhennia khudozhnyka) [Among waves of Ivan Ajvazovskij's art (to 195-th anniversary from painter's birthday)]. *Mystetstvo ta osvita*, 4, 56–59. [in Ukrainian].
- Mustafina, H.I.** (2010). Khudozhnyk-marynist: urok z predmetu khudozhnia kultura svitu [Painter-marinist: lesson from subject artistic culture of world]. *Vse dlia vchytelia*, 25, 21–22. [in Ukrainian].
- Natsionalnyj muzej** (2020). *Natsionalnyj muzej «Kyjivska kartynna halereja»: putivnyk [National museum «Kyiv paint gallery»: guidebook] / Uporyad. Ji. Vakulenko, avt. st.: N. Agejeva, H. Alaverdova ta in. K.: VD «Anty kvar», 272 s.* [in Ukrainian].
- Otroshko, L.** (2016). Ukrajin'skij kontekst u tvorchosti khudozhnykiv-pejzazhystiv XIX stolittia [Ukrainian context in art of landscape painters of nineteenth century]. *Ukrajinoznavstvo*, 3 (60), 171–185. [in Ukrainian].
- Petutina, O.O.** (2017). *Ukrajin'ska kultura v imenakh. Dovidnyk dlia studentiv usikh spetsialnostej [Ukrainian culture in names. Directory for students of all specialties]* Kharkiv: NTU «KhPI», 305 s. [in Ukrainian].
- Pobozhij, S.I.** (2009). *Illia Riepin i Sumshchyna: monohrafija [Illia Riepin and Sumyshchyna; monography]*. Sumy: DVNZ «UABS NBU», 107 s. [in Ukrainian].
- Shmahalo, R.** (2017). Illia Riepin i ukrajinska mystetska osvita [Illia Riepin and Ukrainian artistic education]. *Visnyk Lvivskoji natsionalnoji akademiji mystetstv*, 34, 5–18. [in Ukrainian].
- Teres, N., Kravchuk, M.** (2014). Ukrajin'ski motyvy u tvorchosti Illi Riepina [Ukrainian motives in Illia Riepin's art]. *Etnichna istorija narodiv Jevropy. Zbirnyk naukovykh prats*, 42, 100–105. [in Ukrainian].
- Turchak, L.I.** (2021). Tvorchist Illi Riepina u konteksti ukrajinskoji ta svitovoji khudozhnioji kultury [Illia Riepin's art in context of Ukrainian and world artistic culture]. *Teorija ta istorija kultury. Pytannia kulturolohij*, 38, 204–215. [in Ukrainian].
- Verkhovetska, M.** (2022). Illia Riepin v Odesi ta joho kartyny u Khudozhniomu muzeji [Illia Riepin in Odessa and his pictures in Artistic museum]. *Pivdennyj zakhid. Odesyka. Istoryko-krajeznavchij naukovyj almanakh*, 32, 176–182. [in Ukrainian].
- Vovk, O.I.** (2012). *Dukhovno-relihijni poshuky I.Ju. Riepina u dzerkali suchasnoji biohrafistyky [Illia Riepin's spiritual-religious search in speculum of contemporary biography]* / Red. S.M. Kudelko. Kh.: «Vydavnytstvo SAHA», 144 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 22.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 31.08.2024

Prerequisites for the formation of the Soviet nomenclature in the Ukrainian SSR in 1919 – 1924: historical context

Yuliia V. Fastovets

Dragomanov Ukrainian State University,
postgraduate student (Ukraine)
e-mail: yu.v.fastovets@npu.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7288-1279>

Viktor H. Sharpatyi

Dragomanov Ukrainian State University,
Dr. (History), Professor (Ukraine)
e-mail: v.h.sharpatyi@udu.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7597-2061>

Abstract.

The aim of the article is to clarify the historical context and reasons for the formation of the Soviet nomenclature in the Ukrainian SSR in 1919 – 1924. **The research methodology** is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, deduction) and special-historical (historiographical scientific analysis, structural-systemic) methods with the principles of historicism, objectivity, scientificity, and evidence. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that using the above-mentioned methods in combination with scientific principles, the authors analyze the process of formation of the Ukrainian nomenclature as a systemic whole, consisting of elements (each element corresponds to a corresponding field of activity), on top of which a super-system is built as a peculiar basis, namely: the form of formation of the Russian nomenclature in the RSFSR (according to which nomenclature is formed in the Ukrainian SSR). **Conclusions.** Formation of the nomenclature in the Ukrainian SSR occurred as a result of the direct intervention of the Bolsheviks. To form the Ukrainian nomenclature, the Bolsheviks used methods of physical intervention and influence, which was accompanied by the expulsion of Ukrainian communists outside the republic and the appointment of communists from the center (RSFSR) to leadership and vacant positions in the government and communist party in the Ukrainian SSR.

Keywords: Bolsheviks, national deviations, new economic policy, nomenclature, purpose (pryznachenstvo), RSFSR, Ukrainianization, Ukrainian SSR.

Передумови становлення радянської номенклатури в УСРР в 1919 – 1924 рр.: історичний контекст

Юлія Фастовець

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
аспірантка (Україна)
e-mail: yu.v.fastovets@npu.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7288-1279>

Віктор Шарпатий

Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: v.h.sharpatyi@udu.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7597-2061>

Анотація.

Метою статті є з'ясування історичного контексту та причин становлення радянської номенклатури в УСРР в 1919 – 1924-х роках. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, дедукції) та спеціально-історичних (історіографічного наукового аналізу, структурно-системного) методів із принципами історизму, об'єктивності, науковості, доказовості. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що використовуючи вищезазначені методи в поєднанні із науковими принципами, автори аналізують процес становлення української номенклатури, як системне ціле, що складається з елементів (кожному елементу відповідає відповідна сфера діяльності),

над яким своєрідним базисом надбудовується над-система, а саме: форма становлення російської номенклатури в РСФРР (за подобою якої відбувається формування номенклатури в УСРР). **Висновки.** Становлення номенклатури в УСРР відбувалося внаслідок прямого втручання більшовиків. Для формування української номенклатури більшовики використовували методи фізичного втручання та впливу, що супроводжувалося виселенням українських комуністів за межі республіки та призначенням комуністів із центру (РСФРР) на керівні та звільнені посади в уряді та комуністичній партії в УСРР.

Ключові слова: більшовики, національні девіації, нова економічна політика, номенклатура, призначенство, РСФРР, українізація, УСРР.

Постановка проблеми. Процес систематичного більшовицького наступу на територію України розпочинається в 1919 р. із розуміння, що встановити владу в різнонаціональному новому державному утворенні варто спираючись на план щодо національностей (Dmytryshyn, 1956, p. 11). Швидко знайшлися дефініції для назви новоствореного державного утворення, а саме: «a voluntary unification of equal Soviet Socialist Republics», «a voluntary federation of nationalities», «a multinational state» (Dmytryshyn, 1956, p. 11) («добровільне об'єднання Радянських Соціалістичних Республік», «добровільна федерація національностей», «багатонаціональна держава» – переклад наш). На вибір багатонаціонального вектору комуністичної політики вплинули два основних фактори: по-перше, врахування імперських помилок Російської імперії щодо неналагодженої політики об'єднання розрізнених народів та земель, які входили до її складу, та, по-друге, течія соціалізму, яка обґрунтовувала підхід, що процес людського розвитку вимагає об'єднання малих економік та націй в одну неподільну одиницю, яка зможе охопити увесь світ. Крім цього, варто зазначити, що більшовики нетерпимо ставилися до будь-якого прояву націоналізму, адже це розглядалося як бажання кожного окремо взятого народу на відокремлення від загальних народних мас, що розглядалися в ролі провідника для будівництва диктатури пролетаріату. Унаслідок цього, кожна республіка була фактично поставлена перед вибором добровільно приєднатися до РСФРР (Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки) або бути насильно поглинутою. Згодом влучно охарактеризував цей процес Х. Раковський, на думку якого, соціальна революція не була б такою ефективною, якби не політично-економічний централізм у формі міжнародної федерації, створення якої не обійшлося б без процесу «elimination of particularism, provincialism, democratic and national bourgeois prejudices» (Dmytryshyn, 1956, p. 52) («усунення партикуляризму, провінціалізму, демократичних і національних буржуазних забобонів» – переклад наш).

Аналіз джерел та останніх досліджень. Питання становлення та формування радянської номенклатури як у РСФРР загалом, так і в УСРР зокрема, було предметом дослідження зарубіжних істориків та вітчизняних науковців. Загалом питанням дослідження більшовицької політики, розвитку комуністичної держави та формування ідеології були присвячені наукові розвідки З. Бжезинського та К. Фрідріха (Friedrich, & Brzezinski, 1962), Дж. Лібера (Liber, 1992), Дж. Мейса (Mace, 1983), Т. Мартина (Мартин, 2013) та інших. Історик В. Дмитришин (Dmytryshyn, 1956) звернувся до дослідження проблеми більшовицької національної політики, демонструючи західному світові, що Радянський Союз не є монолітом, а навпаки – об'єднанням різних націй; науковець у своїй праці (Dmytryshyn, 1956) досліджує історичні передумови приходу більшовиків до влади, взаємовідносини центру з Українською республікою, здійснює огляд соціально-національного складу КП(б)У тощо. Серед вітчизняних науковців, проблематика наукових робіт яких є дотичною до теми нашого дослідження, можемо назвати також М. Виговського (Виговський, 2006) (досліджував питання становлення та функціонування номенклатури в системі освіти радянської України), М. Дорошка (Дорошко, 1994, 2008) (проаналізував причини, джерела та особливості формування української радянської номенклатури, зробив спробу поділити процес формування номенклатури на етапи), Г. Єфіменка та С. Кульчицького (Єфіменко, & Кульчицький, 2009) (здійснено дослідження та аналіз державотворчих процесів УСРР, відносин між УСРР та РСФРР на політичному та адміністративному рівнях, місця та ролі державних службовців у більшовицькій політиці тощо) та інших. Серед іноземних істориків до аналізу питання становлення та механізмів дії радянської номенклатури зверталися Т. Коржихіна та Ю. Фігантер (Коржихина, & Фігантер, 1993). Незважаючи на те, що в історичній галузі аналізу питання становлення радянської влади в УСРР приділено достатньо уваги, питання формування української радянської номенклатури в державно-політичному секторі залишається актуальним та потребує детального вивчення.

Метою статті є з'ясування історичного контексту та причин для становлення радянської номенклатури в УСРР в 1919 – 1924-х роках.

Виклад основного матеріалу. Процес становлення радянської номенклатури як такої розпочинається на основі державних процесів, рушіями яких були більшовики. До таких процесів можемо віднести поглинення або ліквідацію українських політичних партій, економічно

незалежних інституцій, культурних та профспілкових організацій, що дозволило центру (тобто Москві) встановити свій контроль над установами УСРР через власних довірених та призначених осіб. На своєму шляху до централізації та встановлення влади більшовики використовували всі доступні для цього методи. Так, наприклад, було знівельовано інтересами української партії боротьбистів, незважаючи на її відкриту підтримку більшовиків під час їхнього другого походу на територію України в 1919 р. та формальний статус самостійної партії – партія боротьбистів була поглинута КП(б)У на початку 1920 р. Однак і після вимушеного приєднання колишні члени партії боротьбистів не були політично захищеними: після Кронштадтського повстання в березні 1921 р. більшовики звинуватили боротьбистів у підбурюванні до повстання, і унаслідок цього частину колишніх боротьбистів було виключено з КП(б)У, а частину виселено до Центральної Росії.

На нашу думку, приклад із партією боротьбистів демонструє рівень небажання більшовиків мати прогресивних українців-політиків у державному апараті УСРР; звинувачення колишніх боротьбистів у підбурюванні до повстання було лише приводом для офіційного виключення з партії та виселення за межі Української республіки з можливістю призначення на вільні місця своїх уповноважених представників, що дозволило б зміцнити та централізувати більшовицьку владу.

Варто відзначити, що більшовицька політика, спрямована на вкорінення в державному устрою як РСФРР загалом, так і УСРР зокрема, була політично виправдана, з їхньої точки зору. Користуючись тим, що на кінець 1920-х рр. у світі подібних до РСФРР державних формувань не зустрічалося, а зміст діяльності більшовиків контрастував із їхніми проголошеними гаслами, вони змогли привернути на свій бік значну частину народів колишньої Російської імперії (Кульчицький, & Єфіменко, 2009, с. 153). Гасло більшовиків «above the parties» (Arendt, 1962, p. 250) («над партіями» – переклад наш) мало популярність у раніше пригноблених імперською політикою народів та закликала їх приєднуватися до лав більшовиків, які є однією політичною силою, без поділу на партії чи суспільні стани. Науковець Х. Арентд водночас зауважує, що подібні гасла були характерними для імперіалістичних держав, які використовували подібні народні об'єднання та утворення у власних політичних цілях (Arendt, 1962, p. 250).

На нашу думку, подібний успіх більшовиків в об'єднанні народів був спричинений насамперед їхніми гаслами щодо важливості народу в політичному житті держави, у перевазі інтересів народу над інтересами держави. Однак насправді навіть тоді більшовицьке керівництво залишалося елітною частиною суспільства, закритим колом управлінців, у яке допускалися лише обрані комуністи, які й розпочали процес формування кадрової номенклатури.

Із перетворенням партії більшовиків на єдину урядову партію, розпочався процес уніфікації політично-адміністративного устрою УСРР із відповідним устроєм РСФРР. Більшовицька структура влади в РСФРР передбачала однотипність для формування державних органів республік, тому за аналогією до РСФРР на території УСРР вищим органом влади був Всеукраїнський з'їзд рад, на місцях – з'їзди рад (Кульчицький, & Єфіменко, 2009, с. 153). Упродовж 1919 р. більшовики забезпечили рівне представництво в радах робітникам та селянам, однак перевага в голосах все ще залишалася за червоноармійцями (Кульчицький, & Єфіменко, 2009, с. 156). Пояснити це можемо лише тим, що населення Української республіки (робітники, селяни) було малоосвічене в політичних питаннях, унаслідок чого не мало великого потягу до управління; крім цього, більшовики не довіряли українському пролетаріату та селянству, вважаючи, що в будь-який момент може розпочатися чергове націоналістичне повстання, тому віддавали перевагу солдатам, переважна більшість яких були вихідцями із РСФРР.

Із встановленням більшовицької влади на території Української республіки, у державний сектор УСРР прийшли два нових органи влади – вищий орган влади між з'їздами рад ВУЦВК (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет) та місцевий уряд у вигляді Ради народних комісарів (Кульчицький, & Єфіменко, 2009, с. 173). Державні пости в цих вищезазначених органах дозволялося обіймати вихідцям із пролетаріату, але варто відзначити, що керівна верхівка була, по-перше, російського походження, а по-друге, призначалася й звільнялася виключно на підставі рішень із Москви.

Таким чином, спостерігається розшарування українського радянського політичного апарату на верхи – керівну верхівку, призначену із Центру, та низи – переважно місцеве населення УСРР, унаслідок чого й відбувався процес формування української радянської номенклатури.

Наступною передумовою для формування номенклатури стала кампанія українізації, яку більшовики де-юре проводили на території Української республіки з метою вільного доступу для населення до вивчення української мови з можливістю вільно її використовувати на побутовому

та державному рівнях. Фактично ж ця кампанія була спрямована на вияв тих свідомих українців, які передусім обирали саме українську мову для спілкування не залежно від влади, та їхнє поступове знешкодження з метою формування нового типу українця – відданого будівника комунізму.

Кампанію українізації можна розглядати як елемент державної чистки, однак чистки не в розуміння фізичного знищення, а як способу відсіювання української політичної інтелігенції. Так, наприклад, станом на 01.01.1924 р. вибірковий підрахунок національного складу керівних посад у КП(б)У свідчить про те, що українці займали наполовину менше постів, ніж росіяни (підрахунок на основі 463 осіб показав, що росіян у партії – 44,7 %, євреїв – 25,5 %, українців – 20,9 %) (Dmytryshyn, 1956, p. 82).

На процес формування української радянської номенклатури значний вплив мала також нова економічна політика. Під час цього періоду керівна верхівка почала зазнавати фінансових обмежень для своєї життєдіяльності, наслідком чого виникла потреба в економії з метою фінансового утримання партійних урядовців. Реалізацією цієї політики стало скорочення державних службовців нижчих рангів на рівні всіх державних установ. На державному рівні скорочення було легалізоване діяльністю комісії ВУЦВК з перегляду установ УСРР (Кульчицький, & Єфіменко, 2009, с. 181), яка здійснила аналіз на предмет того, у яких саме державних установах варто провести скорочення без шкоди для діяльності Української республіки загалом.

Подібний стан речей не влаштовував провідну українську інтелігенцію, внаслідок чого виникли так звані національні девіації в різних сферах діяльності, а саме: хвильовізм (сфера культури), шумськізм (політична сфера), волобуєвщина (економічна сфера).

Більшовики розглядали хвильовізм як вияв націоналізму у сфері культури, зокрема в розвитку літератури. Гасло Миколи Хвильового «Геть від Москви!» розцінювалося більшовиками насамперед як заперечення культури марксизму та вияв націоналістичного бажання української інтелігенції триматися подалі від тематичного й стилізового напрямку творів провідних російських митців. Насправді ж гасло Миколи Хвильового не було настільки контроверсійним, як його намагалися представити більшовики. Микола Хвильовий, не заперечуючи провідних ідей комунізму, відстоював позицію, що українській літературі під час вибору тематики й стилю творів варто орієнтуватися на західно-європейську (більшовики це розуміли як західну буржуазну) класику часів Джорджа Байрона, Йоганна Гете, Карла Маркса тощо, а не на «пасивно-песимістичну» (Dmytryshyn, 1956, p. 94) російську культуру.

Хвильовізм, як і будь-які національні девіації, був засуджений РКП(б), унаслідок чого почалися цькування групи ВАПЛІТЕ, вимушене спалення Миколою Хвильовим другої частини роману «Вальдшнепи» та найбільше, на нашу думку, вразило письменника власне розчарування у комуністичній ідеї після відвідування полтавських селищ під час Голодомору 1933 р., що й стало причиною самогубства.

Таким чином, більшовики хоч і не чинили прямого фізичного тиску на письменника, однак стали причетними до його ліквідації як активного діяча культурної сфери, до думки якого прислухалася більшість провідних українських митців. Боротьба із хвильовізмом була потрібна комуністичній партії для залякування української інтелігенції та демонстрації власної сили в боротьбі з будь-якими відступами від політичного курсу партії.

На рівні провідної політичної інтелігенції УСРР варто згадати О. Шумського та названий його іменем рух шумськізму. Роль О. Шумського в інтелігентному просторі українського політичного життя полягала у відстоюванні думки, що РКП(б) мало зацікавлена в проведенні українізації політичної верхівки Української республіки та відхиленні курсу партії в цьому питанні взагалі. Намагання О. Шумського привернути увагу Й. Сталіна до наявної проблеми були малоефективними. З одного боку, Й. Сталін погоджувався, що вище керівництво КП(б)У варто підкріпити народними українськими елементами, водночас наголошуючи, що кадри не створюються штучно для заповнення вакантних місць та «суто марксистських кадрів для цього поки не вистачає» (Dmytryshyn, 1956, p. 104). Згодом під натиском каральних органів нарком змушений був відмовитися від своєї позиції та визнати, що лінія партії в цьому напрямі була правильною й спрямованою на розвиток держави. Після цього О. Шумського було заслано на Соловецькі острови без будь-якого згадування про нього публічно.

Наслідки нової економічної політики знайшли свій відбиток у волобуєвщині – рухові, названому іменем викладача Харківського інституту економіки М. Волобуєва. Позиція економіста базувалася на тезі, що план розвитку російської економіки не можна використовувати для економік локальних, тобто республіканських; кожна республіка повинна виробити свій план економічного розвитку, який доповнив би загальний план розвитку економіки РСФРР. Крім цього, науковець намагався зацентувати увагу економістів на тому факті, що на території РСФРР та УСРР нерівномірно відбувається експлуатація засобів виробництва так, що

важливі для розвитку економіки підприємства знаходяться переважно на території РСФРР, а територія УСРР виконує роль сировинної колонії (Dmytryshyn, 1956, p. 117).

Варто зазначити, що М. Волобуєв також запропонував можливі шляхи вирішення економічної проблеми республіки, наприклад, шляхом розроблення економічної політики, яка врахувала б національні особливості та ресурси регіону із ефективним використанням та розвитком виробничої промисловості саме на території УСРР. Тотальна критика поглядів економіста зі сторони комуністичної партії призвела до зречення М. Волобуєвим своїх думок та ідей, та зникнення його із наукового життя республіки.

Отже, ліквідація українських комуністів – представників провідної інтелігенції з різних сфер суспільної діяльності – також була одним із кроків становлення та формування радянської номенклатури в УСРР за прикладом та формою, яку диктувала РКП(б). Знищення представників різних девіантних течій було демонстрацією населенню Української республіки тієї жорстокості РКП(б), яка підкреслювала, що жодного інакodomства партія не дозволить. На вільні місця швидко знаходилися провідні комуністичні кадри, яких спрямовували з центру в Українську республіку для заміщення «вакантних» місць.

Висновки. Становлення радянської номенклатури в Українській республіці в 1919 – 1924-х рр. обумовлене передусім історичними подіями та політичним втручанням більшовиків. Основним впливом більшовиків у цьому напрямі була ліквідація (від добровільної до примусової) кадрів українського державного та партійного апарату, представників інтелігенції, які не входили до планів більшовиків під час будівництва комунізму в УСРР та розглядалися як ворожі елементи для розвитку республіки. Виключення українських комуністів із партії, позбавлення робочих місць, виселення за межі УСРР – основні напрями роботи більшовиків на шляху формування потрібного типу комуністичного суспільства. Користуючись відсутністю провідних політичних кадрів, які не мали часу сформуватися за період між 1919 – 1924 рр., та провідної інтелігенції, які могли б сформувати ядро української номенклатури, більшовики призначали на керівні посади своїх людей, дозволяючи українському пролетаріату обіймати посади лише нижчих рангів, таким чином, формуючи власне елітарне коло радянської номенклатури в УСРР.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редколегії журналу за допомогу в підготовці статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та/або публікації цієї статті.

Джерела та література

- Arendt, H.** (1962). *The Origins of Totalitarianism*. New York : The World Publishing Company, 552 p.
- Dmytryshyn, B.** (1956). *Moscow and the Ukraine 1918 – 1953: A Study of Russian Bolshevik nationality policy*. New York, 292 p.
- Friedrich, C.J., Brzezinski, Z.K.** (1962). *Totalitarian dictatorship and autocracy*. New York : Frederick A. Praeger, Inc., Publisher, 346 p.
- Liber George, O.** (1992). *Soviet nationality policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSR 1923 – 1934*. Cambridge, 313 p.
- Mace James, E.** (1983). *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918 – 1933*. Harvard Ukrainian Research Institute Monograph Series. Edited by Omeljan Pritsak, Ihor Ševčenko, Donald Ostrowski. Cambridge, Massachusetts. Harvard University Press, 352 p.
- Виговський, М.** (2006). Становлення та функціонування номенклатури радянської системи освіти в Україні 20 – 30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... д-р. іст. наук : 07.00.01. Київ : НАНУ, Інститут історії України. 35 с.
- Дорошко, М.С.** (1994). *Партійно-державна номенклатура в Україні: критерії добору, джерела формування та механізм утворення (1919 – 1927)*. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 3. С. 32–39.
- Дорошко, М.С.** (2008). *Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917 – 1938 рр.)*. Київ : Ніка-Центр, 368 с.
- Історія** (2009). *Історія державної служби в Україні: у 5 т. За ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій*. Київ : Ніка-Центр, Т. 2. 512 с.
- Коржихина, Т.П., Фигантер, Ю.Ю.** (1993). *Советская номенклатура: становление, механизмы действия. Вопросы истории*. № 7. С. 25–38.
- Мартин, Т.** (2013). *Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923 – 1939 роки)*. Пер. з англ. С. Вакулєнко. Київ : видавництво «Часопис «Критика», 646 с.

References:

- Arendt, H.** (1962). *The Origins of Totalitarianism*. New York: The World Publishing Company.
- Dmytryshyn, B.** (1956). *Moscow and the Ukraine 1918 – 1953: A Study of Russian Bolshevik nationality policy*. New York.
- Friedrich, C.J., & Brzezinski, Z.K.** (1962). *Totalitarian dictatorship and autocracy*. New York: Frederick A. Praeger, Inc., Publisher.
- Liber, George O.** (1992). *Soviet nationality policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSR 1923 – 1934*. Cambridge.
- Mace, James E.** (1983). *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918 – 1933* (O. Pritsak, I. Ševčenko, D. Ostrowski, Ed.). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Vyhovskyi, M.** (2006). Stanovlennia ta funktsionuvannia nomenklatury radianskoi systemy osvity v Ukraini 20 – 30-kh rr. KhKh st. [Formation and functioning of the nomenclature of the Soviet education system in Ukraine in the 20s and 30s of the 20th century]. Avtoreferat doctors'koi dysertatsii [Abstract of thesis doctoral dissertation]. Kyiv: NANU, Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
- Doroshko, M.S.** (1994). Partiino-derzhavna nomenklatura v Ukraini: kryterii doboru, dzherela formuvannia ta mekhanizm utvorennia (1919 – 1927) [Party-state nomenclature in Ukraine: selection criteria, sources of formation and mechanism of formation (1919 – 1927)]. *Problemi istorii Ukraini: fakti, sudženniâ, pošuki* [Problems of History of Ukraine: Facts, Propositions, Research], 3, 32-39. [in Ukrainian].
- Doroshko, M.S.** (2008). *Nomenklatura: kerivna verkhivka radianskoi Ukrainy (1917 – 1938 rr.)* [Nomenclature: the ruling elite of Soviet Ukraine (1917 – 1938)]. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian]
- T.V. Motrenko, V.A. Smolii** (Ed.). (2009). *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini* [History of civil service in Ukraine] (Vol. 2). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian]
- Korzhikhina, T.P., Figanter, Yu.Yu.** (1993). Sovetskaya nomenklatura: stanovleniye. mekhanizmy deystviya [Soviet nomenclature: formation, mechanisms of action]. *Voprosy istorii* [Questions of History], 7, 25-38 [in Russian].
- Martin, T.** (2013). *Imperiia natsionalnogo vyrivniuvannia: Natsii ta natsionalizm u Radianskomu Soiuzi (1923 – 1939 roky)* [The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the soviet Union, 1923 – 1939]. (S. Vakulenko, Trans. in Eng.). Kyiv: vydavnytstvo «Chasopys «Krytyka». [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 11.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 20.08.2024

Conditions for the development of Czech education in Dnieper Ukraine during the Ukrainian War of Independence

Oleksandr I. Pohuliaiev

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD. (History), Senior lecturer (Ukraine)

e-mail: Pohuliaiev.Oleksandr@vspu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6316-0616>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/GQQ-1896-2022>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=59076109400>

Ruslan D. Prylypko

Separated structural subdivision «Vinnitsya Professional College of Economics Entrepreneurship of West Ukrainian National University»

PhD. (History), Senior lecturer (Ukraine)

e-mail: rus.prylipko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9287-4412>

Abstract.

The purpose of the article is the need to carry out a comprehensive study of the educational situation of the Czech ethnic minority in Dnieper Ukraine during the Ukrainian War of Independence and the factors that contributed to its development and the circumstances that created difficulties. **The research methodology** includes the following principles: objectivity, historicism, consistency, problematic. The work uses the following methods: analysis and synthesis, problem-chronological, comparative. **The scientific novelty** consists in the study of the peculiarities of the educational situation of Czechs in Dnieper Ukraine on the eve and during the Ukrainian War of Independence of 1917–1921, which distinguished them from other ethnic minorities and Ukrainians. **Conclusions.** During the activity of the Ukrainian authorities, the Czech minority received legal protection and the right to freely develop its own culture. Ukrainization, which was initiated by the Ukrainian Central Council, did not limit the use and development of Czech or other national languages of ethnic minorities, but was an element of the unification of the educational process. After the coup on April 29, 1918, hetman Pavlo Skoropadsky abolished the democratic freedoms of the Ukrainian Central Council. However, Czech education and culture not only developed freely, but also benefited from significant funding from the Ukrainian state. Retraining of Czech teachers was also organized as part of the Ukrainization of education. The Directorate of the Ukrainian People's Republic not only restored the laws of the Ukrainian Central Council, but also planned to further democratize them, which in turn could give a new impetus to the development of Czech education. However, it was not possible to implement the ideals of the Ukrainian revolution regarding the freedom and equality of all peoples due to the gradual defeat of the pro-Ukrainian forces.

Keywords: ethnic minorities, Czechs, Ukrainian War of Independence, education, religion, Ukrainian Central Council, Hetmanate, Directory.

Умови розвитку чеської освіти в Наддніпрянській Україні в період Української революції

Олександр Погуляєв

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, старший викладач (Україна)

e-mail: Pohuliaiev.Oleksandr@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6316-0616>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/GQQ-1896-2022>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=59076109400>

Руслан Прилипко

ВСП «Вінницький фаховий коледж економіки та підприємництва Західноукраїнського національного університету»

кандидат історичних наук, викладач (Україна)

e-mail: rus.prilipko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9287-4412>

Анотація.

Мета статті полягає в необхідності здійснити комплексне дослідження освітнього становища чеської етнічної меншини Наддніпрянської України у добу Української революції та фактори, які сприяли його розвитку і обставини, що створювали труднощі. **Методологія дослідження** включає такі принципи: об'єктивності, історизму, послідовності, проблемності. У роботі використано методи: аналізу і синтезу, проблемно-хронологічний, порівняльний. **Наукова новизна** полягає у дослідженні особливостей освітнього становища чехів Наддніпрянської України напередодні та протягом Української революції 1917–1921 років, які відрізняли його від інших етнічних меншин та українців. **Висновки.** Отже, за часів діяльності українських органів влади чеська меншина отримала юридичний захист та право вільно розвивати власну культуру. Українізація, яку розпочала УЦР, не обмежувала вживання та розвиток чеської чи інших національних мов етнічних меншин, а була елементом уніфікації навчального процесу. Після перевороту 29 квітня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський скасував демократичні свободи УЦР. Проте чеська освіта та культура не лише вільно розвивалася, але й користувалася значним фінансуванням з боку Української держави. Також було організовано перекваліфікацію чеських учителів в рамках українізації освіти. Директорія УНР не лише відновила закони УЦР, але й планувала ще більше їх демократизувати, що в свою чергу могло дати новий поштовх розвитку чеської освіти. Проте втілити ідеали Української революції щодо свободи та рівності усіх народів не вдалося через поступову поразку проукраїнських сил.

Ключові слова: етнічні меншини, чехи, Українська революція, освіта, релігія, Українська Центральна Рада, гетьманат, Директорія.

Постановка проблеми. Українські землі завжди були поліетнічними. Розвиток демократичних свобод в Україні та євроінтеграція вимагають вивчення національних особливостей народів, що проживають на її території. Для мирного співіснування етнічних меншин необхідно враховувати усі мовні, культурні та ментальні відмінності. Етнічні особливості не повинні ставати бар'єром у співіснуванні між народами, а навпаки взаємодоповнювати один одного та збагачувати культурні надбання України.

Початком українсько-чеських відносин можна вважати період завершення Першої світової війни та початок боротьби обох народів за державну незалежність, яка для чехів стала успішною, а для українців завершилася поразкою. Ідеї, які намагалися реалізувати українські органи влади, зокрема в сфері освіти, були дуже прогресивними та гідними для наслідування протягом першої половини ХХ ст.. Саме у роки Української революції 1917–1921 рр. відбулися позитивні зрушення для вільного розвитку освіти та свободи віросповідання всіх народів, в тому числі чеської етнічної меншини, які знайшли своє законодавче закріплення у нормативно-правових актах Української Центральної Ради та Директорії.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Вітчизняні історики неодноразово проявляли інтерес до історії розвитку освіти етнічних меншин України в різні періоди нашої державності. Чимало досліджень в тій чи іншій мірі торкалися саме українських чехів. І. Заславський сфокусувався на історії волинських чехів (Заславський, 1998), а О. Воловик та Н. Рішан на історії чеської меншини Східного Поділля (Воловик & Рішан, 1998). Ю. Луцький простежив вплив на соціальну структуру та інтереси чеського етносу в Україні революційних подій 1917–1918 рр. у період діяльності Центральної Ради (Луцький, 1999). Компаративний аналіз етнополітики української влади доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. представлений у монографії М. Лазаровича (Лазарович, 2013). У 2014 р. захистив кандидатську дисертацію С. Умінський на тему «Становлення і розвиток навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (др. пол. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.)» (Умінський, 2014). Дослідник доводить, що протягом 1917–1919 рр. навчання у чеських школах не зазнало перешкод та відзначалося високим рівнем. Становище найчисельніших етнічних меншин, зокрема чеської, напередодні Української революції представлено в монографії Ю. Поліщука (Поліщук, 2012). Зміни, які принесла в освіту чеської етнічної меншини радянська влада, починаючи з 1920 р., висвітлила І. Чуян (Чуян, 2019). Л. Мухіна, Я. Вацулик та С. Дмитрук спрямували свої сили для вивчення загальної історії чехів в Україні (Мухіна, Вацулик & Дмитрук, 2013). Подільські сюжети українсько-чеських відносин у 1917-1921 рр. подані у статті

О. Кравчука та С. Калитка (Кравчук, Калитко, 2022). Загальні аспекти з означеної проблематики можна віднайти у «Нарисах історії Чехії» (Зінько, Калитко, Кравчук, Поп, 2017). Таким чином, окремого комплексного дослідження, в якому були б представлені особливості чеської освіти та їх релігійного життя в революційний період боротьби за українську державність 1917–1921 рр. виявлено не було.

Мета статті полягає в необхідності здійснити комплексне дослідження освітнього становища чеської етнічної меншини Наддніпрянської України у добу Української революції та фактори, які сприяли його розвитку і обставини, що створювали труднощі.

Виклад основного матеріалу. Перша масова міграція чехів протестантів на українські землі була спричинена поразкою Богемського повстання від Габсбурзької монархії у 1620 р. Після скасування кріпацтва 1861 р. до кінця XIX ст. відбулося останнє масове переселення чехів на наші терени. Загальновідомо, що найбільше чехів оселилося на Волині: понад 27 тис. з близько 45 тис. в Україні загалом напередодні Першої світової війни. Також існували окремі колонії і в інших регіонах України. Переселенці відзначилися високим рівнем самоврядування в усіх сферах, зокрема в культурному та освітньому розвитку.

Чеська початкова і середня освіта дотримувалася найвищих стандартів якості для свого часу та випереджала загальноімперську російську. Проте опиратися політиці русифікації було неможливо. Активність цих процесів поступово зростала з 1890-х рр. до початку Першої світової війни (Поліщук, 2012, с. 270). Тому захист вільного національного культурно-освітнього розвитку та духовного життя чехів став визначальним чинником для збереження власної національної ідентичності на території українських земель напередодні Української революції 1917–1921 рр.

Серед усіх народів України напередодні та в ході революційних подій 1917–1921 рр., малочисельні чеські іммігранти були лідерами в успішності освітнього розвитку. Характерною ознакою була широка мережа початкових і середніх шкіл з читальнями та бібліотеками. Усі чеські школи були побудовані та фінансувалися виключно власним коштом. Навчальний процес відбувався на чеській мові, а необхідні підручники закуповували з-за кордону. З посиленням русифікації на початку XX ст. чеські національні школи були змушені увійти до загальної російської системи освіти з підпорядкуванням Міністерству народної освіти (Воловик & Рішан, 1998, с. 35-37).

Незважаючи на політику русифікації та стандартизацію освітнього процесу, чехи продовжували сприяти своїм закладам освіти. Забезпечення вчителів та шкільного приміщення вважались гарним капіталовкладенням. Чеські колоністи підтримували тісні зв'язки з етнічною батьківщиною в сфері культурно-освітньої роботи. З Чехії надходила навчальна література, а також художня проза і книги присвячені культурі землеробства, які збереглися в чеських громадах до приходу більшовиків та в більшій мірі були вилучені з обігу радянськими органами влади (Погуляев, 2016, с. 68).

Варто відзначити, що розвиток педагогіки в чеському суспільстві має глибоке коріння. Низка чеських вчених були піонерами в становленні основних принципів навчання і виховання, які зберігають актуальність сьогодні в усьому світі. Так, знаменитий філософ Як Коменський визначив, що наочність, свідомість й активність, послідовність і систематичність знань, міцність їх навичок є невід'ємними елементами освітнього процесу. Саме вони й стали підґрунтям для створення методичних систем чеських освітніх закладів в Україні напередодні та в період Української революції (Лазаренко, 2015, с. 147).

Високорозвинена національна чеська шкільна мережа, яка сформувалася на території України до 1917 р., доводить значний інтерес чехів в розвитку власної освіти. Для забезпечення навчальних закладів педагогічними кадрами, найбільш здібних юнаків відряджали до Чехії для набуття ними вищої професійної освіти. Культурний розвиток чеської етнічної меншини не обмежувався відповідальним навчанням та пошуками свободи віросповідання. Значне місце у повсякденному житті чеської громади відігравав театр, музика, народні гуляння з танцями та розвагами, що також виокремлювало чеську самобутність серед народів України напередодні Лютневої революції 1917 р. (Мокрицький, 1998, с. 123).

Процес витіснення чеської мови та заміна її на російську в чеських навчальних закладах російським урядом тривав до його падіння в лютому 1917 р. Все частіше педагогами призначали кадрів православного віросповідання та російського походження. Незважаючи на таку тенденцію чехи зберігали найвищий рівень грамотності серед усіх народів України. До прикладу в Волинській губернії цей показник склав 59% серед чеської меншини, у той час як загальний рівень грамотності у регіоні становив 17% (Погуляев, 2016, с. 71).

Криза російського самодержавства активізувала громадський рух та видавництво преси. Власну періодику розвивали українські чехи. У Києві протягом 1906–1908 рр. виходили газети «Rusky Čech», редактором якої був В. Вондрак, а згодом у 1911–1914 рр. та 1916–1918 рр. «Čechoslovan», під редакцією В. Швіговського і В. Хорвата. Основною тематикою видань у роки Першої світової війни була програма визволення Чехії і Словаччини з-під правління

Габсбургської монархії. Протягом 1917–1918 рр. у Києві виходили «Československy Denník», «Svoboda» та «Československy Vojak». У редакціях цих видань активно працювали волинські та київські чехи, які ставили за мету об'єднання чеських краян (співвітчизників, земляків одного регіону по відношенню до інших народів того ж краю) (Лойко, 2005, с. 133–135).

Революційні події, які розпочалися в лютому 1917 р. принесли масштабні зміни для всіх народів колишньої Російської імперії. В березні революційний рух поширився на територію України. Були проголошені демократичні свободи, якими впевнено скористалися українські чехи, зокрема для вільного розвитку національної культури та дерусифікації власної освіти. Широка мережа чеських шкіл поповнилася новими закладами освіти.

З початком Української революції 1917–1921 рр. чеська меншина в Україні отримала змогу відновити навчання рідною мовою. 10 вересня 1917 р. відбувся з'їзд делегатів від чеських колоній на Волині. Серед підсумків з'їзду одним з програмних рішень став курс на розвиток рідної мови, яка є складовою гарантією для благополучного суспільства та вагомою умовою розвитку особистості (Погуляєв, 2019, с. 175).

Значний вплив на чеську освіту мала нова українська влада. Серед завдань Генерального Секретаріату були єдині стандарти в усіх навчальних закладах для українців та для етнічних меншин. Початкові школи нижчого рівня поділялися на чотири класи, до яких зараховували дітей віком від 6 років. Початкові школи вищого рівня охоплювали 5–8 класи, у яких навчалися діти віком від 10 років. За часів діяльності українських урядів для національних меншин не існувало жодних обмежень для здобуття вищої освіти. Чеські абітурієнти мали такі ж права як і українці для вступу до середніх і вищих навчальних закладів.

Чеські громади в Україні самостійно утримували початкові школи нижчого рівня. Проте урядами УНР та гетьманату виділялися необхідні кошти для підтримки початкових шкіл нижчого рівня та повністю фінансувалися початкові школи вищого рівня, гуманітарні та реальні відділення колегій. За часів Української революції 1917–1921 рр., незважаючи на політичну нестабільність, вдалося збільшити кількість чеських національних закладів освіти. Протягом березня 1917 – червня 1919 рр. було створено школи для дорослих з метою ліквідації малограмотності, хоча серед чехів відсоток такої категорії був найнижчим в Україні, а також оновлення професійних знань для працюючих (Умінський, 2014, с. 116).

Чеська меншина мала нагоду здійснити ще більш значний крок у розвитку власної освіти завдяки закону УЦР про «Національно-персональну автономію», який увійшов до Конституції УНР, як один з розділів. Закон передбачав створення національних союзів і гарантував обсяг повноважень, які були недоступні в жодній іншій державі світу на той час. Малочисельним меншинам, зокрема чехам, необхідно було подати заяву до Генерального Суду, підписану не менш як 10000 громадян незалежно від статі чи віросповідання. Проте слабка громадська активність чеської меншини не дозволила використати всю повноту демократичних свобод проголошених і гарантованих українською владою (Конституція Української Народньої Республіки).

Рідна мова для українських чехів мала велике значення. У роки Української революції цей елемент чеських закладів освіти був неоднозначним: всі предмети викладалися чеською мовою у початкових школах нижчого рівня. Далі в початкових школах вищого рівня і на реальному відділенні колегій чеська мова вивчалася лише як окремий, але обов'язковий предмет. На гуманітарному відділенні колегій навчання відбувалося українською мовою (Умінський, 2014, с. 120).

В деяких випадках становище чеських навчальних закладів було кращим за українські. 1918 р. у Ковелі було відкрито чеське початкове училище, його фінансувала земська управа. В училищі навчалося 20 дітей віком від 10 до 14 років в одному класі. Заробітна плата учителя на місяць становила 350 карбованців. Двокласне училище в Крошні нараховувало 149 чеських учнів. Більшість з них: 140 були православними, а 9 – католиками. Житомирське повітове земство фінансувало власну чеську школу та виділяло на її утримання 1000 карбованців на рік. Зарплата учителя становила близько 150 карбованців на місяць. Проте бібліотека в школі була відсутня (ЦДАГОУ. Ф1, оп. 20, спр. 100, арк. 14).

На жаль представлена позитивна тенденція тривала не довго. Встановлення більшовицької влади кардинально змінило становище для чеської культури. За власні національні школи чехам доводилося боротися усіма можливими легальними засобами. Проте протягом 1919–1921 рр. кількість національних закладів освіти знижувалася. На Поділлі у 1920 р. чехам тимчасово вдалося зберегти більше національних шкіл, на відміну від Волині, де колоністів було найбільше. Втрата державної підтримки з боку українських органів влади і погіршення економічного становища чехів призвело до дефіциту підручників та інших необхідних матеріалів. Кваліфіковані чеські педагоги, які не стали частиною більшовицької ідеологічної машини, були репресовані (Луцький, 1994, с. 124).

Важке політичне і господарське становище, викликане боротьбою за владу та більшовицькою окупацією, призвело до стрімкого падіння рівня освіти в чеських початкових школах. Культурні здобутки ряду поколінь чеських колоністів на території України руйнувалися агресивною комуністичною пропагандою. Такі реалії змушували чехів діяти. Для більшості основним рішенням стала еміграція на історичну батьківщину або на американський континент.

Для більшовиків було важливо заручитися підтримкою та поширити свою ідеологію не лише серед українців, але й серед усіх етнічних меншин. 1920 р. радянська влада в Україні ухвалила декрети, які передбачали створення національних шкіл. Проте заплановане освітнє будівництво почалося не відразу, адже не було необхідної бази: матеріалів, підручників, вчителів. До запровадження загальної радянської освітньої системи продовжували функціонувати національні школи в таких чеських колоніях: Крошня, Високе, Вільшанка, Околка, Кручинці, Івановичі, Аліновка, Селянка (Луцький, 1994, с. 122–123).

На початку 1920 р. більшовики в Україні організували видавництво газет чеською мовою комуністичного напрямку: «Kronika», «Volynska Pravda», «Revoluke». В цій періодиці була представлена різка критика діяльності чеського президента Томаша Масарика, а щодо чеських легіонерів, які перебували на території України, то їх представили як «ошуканих заручників складної політичної обстановки». Все ж більша половина змісту чеської комуністичної періодици описувала новини з внутрішнього життя колоністів. Автори піднімали гострі питання несправедливого, на їх погляд, розподілу земельних наділів та проблеми з фінансуванням національних закладів освіти (Заславський, 1998, с. 152).

Очевидно, що культурно-освітня політика більшовиків щодо чеської етнічної меншини була суперечливою. На початку було допущено низку прорахунків, які налаштували більшість чехів проти радянської влади. Більшовики створили лише враження позитивних змін, поширюючи мережу закладів освіти та культурних установ з чеською мовою навчання та зростанням кількості учнів в них. Приділивши увагу рідній мові, радянська влада зовсім не врахувала чеську ментальну культуру загалом, яка мала власні традиційні форми в освітньому розвитку. Як результат національні цінності чехів супроводжувалися руйнацією. Основними перешкодами для освітнього розвитку чеської меншини, як за правління українських урядів, після приходу до влади більшовиків стали: відсутність чіткої вертикалі національної системи освіти, низька якість освіти, нестача кваліфікованих педагогів та навчальної літератури. Більшовицькі реформатори намагалися замінити шкільну освіту політико-трудовим вихованням, що запустило механізм знищення тих цивілізаційних переваг, яких набули чехи завдяки самобутності свого національного менталітету. Однак швидке повернення до традиційної системи навчання, що співпало з початком коренізації, сповільнило цей процес (Чуян, 2019, с. 107).

Висновки. Отже, за часів діяльності українських органів влади чеська меншина отримала юридичний захист та право вільно розвивати власну культуру. Українізація, яку розпочала УЦР, не обмежувала вживання та розвиток чеської чи інших національних мов етнічних меншин, а була елементом уніфікації навчального процесу. Після перевороту 29 квітня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський скасував демократичні свободи УЦР. Проте чеська освіта та культура не лише вільно розвивалася, але й користувалася значним фінансуванням з боку Української держави. Також було організовано перекваліфікацію чеських учителів в рамках українізації освіти. Директорія УНР не лише відновила закони УЦР, але й планувала ще більше їх демократизувати, що в свою чергу могло дати новий поштовх розвитку чеської освіти. Проте втілити ідеали Української революції щодо свободи та рівності усіх народів не вдалося через поступову поразку проукраїнських сил.

Подяка. Автор висловлює вдячність редакційній колегії журналу за консультації, надані при підготовці статті.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Воловик, О. В., Рішан, Н. А. (1998). Чехи на Вінниччині. *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність*. Житомир, С. 35–37.
- Заславський, І. В. (1998). Волинські Чехи: маловідомі сторінки історії, чеські меншини за кордоном. *Вітчизна*. №9. С.148–155.
- Зінько, Ю. А., Калитко, С. Л., Кравчук, О.М., Поп І. І. (2017). *Нариси історії Чехії*. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 464 с.
- Конституція Української Народньої Республіки (*Статут про державний устрій, права і вільності УНР*) від 29.04.1918 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text> (дата звернення: 08.08.2024)
- Кравчук, О., Калитко, С. (2022). Українсько-чеські відносини у 1917-1921 рр.: подільські сюжети. *Хмельницькі краєзнавчі студії*. Хмельницький, Вип. 38. С. 126-135.

- Лазаренко, Н. І. (2015). Розвиток принципів та форм організації навчального процесу з методики викладання української мови в початковій школі. *Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Вінниця, ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 10-11 листопада 2015 р.). ТОВ «Нілан – ЛТД», С. 147–151.
- Лазарович, М. (2013). *Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917-1921 років: компаративний аналіз*. Тернопіль, ТНЕУ, 760 с.
- Лойко, Л. (2005). *Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія*. К.: Поліграф. центр «Фоліант», 633 с.
- Луцький, Ю. В. (1994). Чехи на Україні (1917–1933). *Вітчизна*. № 3. С. 123–125.
- Мухіна, Л., Вацулик, Я., Дмитрук, С. (2013). *Історія чехів в Україні*. Київ: НАУ. 598 с.
- Погуляєв, О. І. (2016). Національні меншини Правобережної України напередодні Української революції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки» : Вид. Нац. ун-у «Острозька академія», Вип. 25. С. 65–72.
- Погуляєв, О. І. (2019). *Етнічні меншини Правобережної України в період Української революції (1917–1921 рр.)*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Київ, 244 с.
- Поліщук, Ю. М. (2012). *Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 432 с.
- Умінський, С. А. (2014). *Становлення та розвиток навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (др. пол. XIX – 30-ті рр. XX ст.)*: (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки). Житомир, 269 с.
- ЦДАГОУ - Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки.
- Чуян, І. (2019). Становище освіти у середовищі чеської меншини Радянської України (1920–1930-і рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: *Історія*. Випуск 1. С. 106–112. <https://doi.org/10.2518/2307-7778.19.1.13>

References:

- Chuian, I. (2019). Stanovyshche osvity u seredovyshchi cheskoj menshyny Radianskoj Ukrainy (1920–1930-i rr.) [Status of education in the Czech minority environment of the Soviet Ukraine (1920–1930s)]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istoriiia – Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History*. 1. S. 106–112. <https://doi.org/10.2518/2307-7778.19.1.13> [in Ukrainian]
- Konstytutsiia Ukrainkoj Narodnoj Respubliky (*Statut pro derzhavnyi ustrij, prava i vilnosti UNR vid 29.04.1918 r.* [The Constitution of the Ukrainian People's Republic (Statute on the State System, Rights and Freedoms of the Ukrainian People's Republic) dated April 29, 1918.] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text> (data zvernennia: 08.08.2024) [in Ukrainian]
- Kravchuk, O., Kalytko, S. (2022). Ukrainsko-cheski vidnosyny u 1917-1921 rr.: podilski siuzhety [Ukrainian-Czech relations in 1917-1921: Podil stories]. *Khmelnyski kraieznavchi studii*. Khmelnytskyi, Vyp. 38. S. 126-135. [in Ukrainian]
- Lazarenko, N. I. (2015). Rozvytok pryntsyviv ta form orhanizatsii navchalnoho protsesu z metodyky vykladannia ukrainkoj movy v pochatkovij shkoli [Development of principles and forms of organization of the educational process on the methodology of teaching the Ukrainian language in primary school]. *Aktualni problemy formuvannia tvorchoi osobystosti pedahoha v konteksti nastupnosti doshkilnoi ta pochatkovoї osvity* : zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi internet-konferentsii (Vinnitsia, VSPU im. M. Kotsiubynskoho, 10-11 lystopada 2015 r.) – *Actual problems of the teacher's creative person forming in the context of continuity of preschool and primary education: Proceedings of the International Scientific Internet Conference (Vinnitsa, VSPU named after M.Kotsyubynsky, 10-11 November 2015)*. TOV «Nilan – LTD», S. 147–151. [in Ukrainian]
- Lazarovych, M. (2013). *Etnopolityka ukrainkoj vlady doby natsionalno-vyzvolnykh zmahanih 1917-1921 rokiv: komparatyvnyi analiz* [Ethnopolitics of the Ukrainian government during the era of national liberation struggles 1917-1921: a comparative analysis]. Ternopil, TNEU, 760 s. [in Ukrainian]
- Loiko, L. (2005). *Hromadski orhanizatsii etnichnykh menshyn Ukrainy: pryroda, lehitymnist, diialnist: Monohrafiia* [Public organizations of ethnic minorities of Ukraine: nature, legitimacy, activity: Monograph]. K.: Polihraf. tsentr «Foliant», 633 s. [in Ukrainian]

- Lutskyi, Yu. V.** (1994). Chekhy na Ukraini (1917–1933) [Czechs in Ukraine (1917–1933)]. *Vitchyzna – Homeland*. № 3. S. 123–125. [in Ukrainian]
- Mukhina, L., Vatsulyk, Ya., Dmytruk, S.** (2013). *Istoriia chekhiv v Ukraini [History of the Czechs in Ukraine]*. Kyiv: NAU, 598 s. [in Ukrainian]
- Pohuliaiev, O. I.** (2016). Natsionalni menshyny Pravoberezhnoi Ukrainy naperedodni Ukrainskoi revoliutsii [National minorities Right-Bank Ukraine before the Ukrainian war of independence]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Istorychni nauky» : Vyd. Nats. un-u «Ostrozka akademiia» – Scientific Notes of Ostroh Academy National University, "Historical sciences" series*. 25. S. 65–72. [in Ukrainian]
- Pohuliaiev, O. I.** (2019). *Etnichni menshyny Pravoberezhnoi Ukrainy v period Ukrainskoi revoliutsii (1917–1921 rr.)* [Ethnic minorities of the Right-bank Ukraine in the period of the Ukrainian Revolution 1917–1921 years] (*Candidate's thesis*). Kyiv, 244 s. [in Ukrainian]
- Polishchuk, Yu. M.** (2012). *Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [National minorities of the Right Bank of Ukraine in the context of the ethnic policy of the Russian Empire (late 18th - early 20th centuries)]. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 432 s. [in Ukrainian]
- TsDAHOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrayiniky [Central State Archive of Public Associations and Ukrainians].
- Uminskyi, S. A.** (2014). *Stanovlennia ta rozvytok navchalnykh zakladiv dlia ditei cheskoho pokhodzhennia na Pravoberezhnii Ukraini (dr. pol. XIX – 30-ti rr. XX st.)* [Formation and development of educational institutions for children of Czech origin in Right-Bank Ukraine (late 19th – 30s of the 20th century)] (*Candidate's thesis*). Zhytomyr, 269 s. [in Ukrainian]
- Volovyk, O. V., Rishan, N. A.** (1998). Chekhy na Vinnychchyni [Czechs of the Vinnytsia region]. *Natsionalni menshyny Pravoberezhnoi Ukrainy: istoriia i suchasnist – National minorities of Right Bank Ukraine: history and modernity*. Zhytomyr, S. 35–37. [in Ukrainian]
- Zaslavskyi, I. V.** (1998). Volynski Chekhy: malovidomi storinky istorii, cheski menshyny za kordonom [Volyn Czechs: little-known pages of history, Czech minorities abroad]. *Vitchyzna – Homeland*. №9. S.148–155. [in Ukrainian]
- Zinko, Yu. A., Kalytko, S. L., Kravchuk, O.M., Pop I. I.** (2017). *Narysy istorii Chekhii* [Essays on the history of the Czech Republic]. Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD», 464 s. [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 12.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 21.08.2024

The technology of executions by NKVD officers in 1937-1938

Viacheslav V. Litynskyi

Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University

PhD student (Ukraine)

e-mail: slavik31litin@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6233-3316>

Abstract.

The purpose of the article is to analyse the processes and methods used by the NKVD officers in the executions in 1937-1938. The author characterises the stages of execution by the NKVD officers in 1937-1938, using materials from archival and criminal cases, examines the peculiarities of the activities of the state security bodies, and reveals the consequences for the perpetrators after their mass executions. **The research methodology** is based on a combination of general scientific (abstraction, analysis and synthesis, generalisation) and special historical (historical-systemic, historical-critical, problematic) methods with the application of the principles of historicism, scientificity and systematicity. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that, using the materials of archival and criminal cases of NKVD officers, the author analyses the methods and procedures, circumstances, conditions of mass executions on the territory of Ukraine in 1937-1938, and reveals the impact of these methods on the psychological state of the Chekists. **Conclusions.** In 1937-1938, the NKVD carried out executions with extremely strict organisation and a clear division of responsibilities. The participants in the process had a specific task, but the common task was to keep the executions secret. The technology of execution was carefully regulated by NKVD Order No. 00447, which established the exact procedure for executions. Regulation, standardisation, secrecy, and the use of physical and moral violence are the main characteristics of the work of NKVD employees during mass executions. The NKVD officers involved in the execution process received special training, which included not only technical skills but also methods of psychological influence on the convicts. In general, the system of state security agencies was designed to maximise efficiency and minimise the risk of information leakage. Each stage of the execution was clearly defined: from the moment of arrest to the final execution. Executions were carried out in specially equipped rooms or in remote areas where maximum secrecy was ensured. Participation in such operations required not only technical skill, but also a high level of psychological stability.

Keywords: execution, NKVD, terror, perpetrator, sentence, technology

Технологія виконання смертних вироків працівниками НКВД у 1937-1938 роках

В'ячеслав Літинський

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

аспірант (Україна)

e-mail: slavik31litin@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6233-3316>

Анотація.

Метою статті є проаналізувати процеси та методи, що використовувалися працівниками НКВД під час виконання смертних вироків у 1937-1938 роках. Автор характеризує етапи виконання розстрілу працівниками НКВД, досліджує особливості діяльності органів державної безпеки, розкриває наслідки для виконавців після виконання ними масових розстрілів. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (абстрагування, аналізу та синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-системного, історико-критичного, проблемного) методів зі застосуванням принципів історизму, науковості та системності. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що, використовуючи матеріали архівно-кримінальних справ працівників НКВД, автор аналізує методи і процедури, обставини, умови виконання масових розстрілів на території України у 1937-1938 роках, розкриває вплив цих методик на психологічний стан чекістів. **Висновки.** У період Великого терору працівниками НКВД смертні вирoki здійснювалися з надзвичайно суворою організацією та чітким розподілом обов'язків. Учасники процесу мали визначене завдання, але спільним було етаємничення розстрілів. Технологія виконання вироків була ретельно регламентована

наказом НКВД СРСР №00447, який встановлював точний порядок проведення розстрілів. Урегульованість, стандартизованість, етапність, використання фізичного та морального насилля є основними характеристиками роботи працівників НКВД під час виконання масових страт. Працівники НКВД, залучені до процесу розстрілу, проходили спеціальну підготовку, що включала не лише технічні навички, але й методи психологічного впливу на засуджених. Загалом система органів держбезпеки передбачала максимізацію ефективності і мінімізацію ризиків витоку інформації. Кожен етап страти був чітко визначений: від моменту затримання до остаточного виконання вироку. Розстріли проводилися у спеціально обладнаних приміщеннях або на віддалених територіях, де забезпечувалася максимальна секретність. Участь у таких операціях вимагала від чекістів не лише технічної вправності, але й високого рівня психологічної стійкості.

Ключові слова: виконавець, вирок, НКВД, розстріл, терор, технологія.

Постановка проблеми. Період Великого терору є не тільки трагічною сторінкою минулого, але й важливим уроком для сучасності, що демонструє усі небезпеки тоталітаризму. Дослідження технологій виконання смертних вироків у 1937-1938 роках є необхідним для розуміння механізмів функціонування советського тоталітарного режиму, зокрема репресивних органів. Аналіз та систематизація інформації про діяльність НКВД дозволять забезпечити об'єктивніше висвітлення подій терору у науковій літературі та суспільній свідомості.

Метою статті є дослідити та проаналізувати технологію проведення смертних вироків, яку використовували працівники НКВД для реалізації масових репресій під час Великого терору.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Дослідження з тематики виконання працівниками НКВД смертних вироків зосереджується на кількох ключових аспектах. Особливу увагу науковці приділяють детальному аналізу документальних джерел, які стали доступними після розсекречення архівів, що дозволяє відновити точну картину репресивної діяльності НКВД. Збірник документів «Відлуння Великого терору» є фундаментальним джерелом, що містить свідчення виконавців терору щодо процедури виконання розстрілу і загальні особливості виконання смертних вироків (Кокін, 2018). Дослідники О. Бажан та В. Золотарьов приділяють увагу персональним аспектам, зокрема дослідженню біографій виконавців вироків, їхньої діяльності та психологічному стану, висвітлюють персональний склад «розстрільних команд» та їхню роль у процесі репресій (Бажан, Золотарьов, 2014). Слід зазначити, що науковці також розглядають соціально-психологічні механізми, що дозволяють зрозуміти, як звичайні люди ставали виконавцями масових вбивств (Bandura, 1973; McLoughlin, B., McDermott K., 2003). Праця американського дослідника Дж. Воллера є важливим внеском у розуміння цього феномену, оскільки науковець досліджує, як групова динаміка та ідеологічне обґрунтування впливають на поведінку людей (Waller, 2002). Незважаючи на велику кількість праць з цієї тематики, окремо технологія розстрілів не є представленою як цілісне дослідження, а лише є частиною наукових розвідок з історії масових репресій або локальним сюжетом, що зосереджується на розкритті дій чекістів на певній території. Також одним із пріоритетних напрямків дослідження є аналіз психологічного стану та мотивації виконавців смертних вироків, що дозволить зрозуміти механізми їхньої поведінки.

Виклад основного матеріалу. Прийшовши до влади, більшовики з перших днів декларували фізичне знищення усіх ворогів. 11 серпня 1918 року В. Ленін телеграфував у Пензу: «Повісити (неодмінно повісити, щоб народ бачив) не менш як 100 явних куркулів, багатіїв, кровопивць... Зробити так, щоб на сотні верст навкруги народ бачив, тремтів ... Знайдіть людей потвердіших» (Бажан, Золотарьов, 2019, с 7). Більшовиками пропагувалося досягнення цілей будь-яким шляхом. При цьому рішення про вбивство приймалося не з міркувань совісті, а суто за логічними розрахунками. Людське життя сприймалося як ставка у грі, де результат був усім, а способи його досягнення нічого не визначали. Страх був одним з найбільш використовуваних прийомів при контролюванні населення. Розправи у 1920-х роках проводилися різноманітними способами: розстріл був основним методом виконання вироку, але задля безшумності, з метою економії патронів, садистських міркувань.

Протягом 1920-х років процедура виконання смертних вироків набула своїх визначальних рис. Важливим було зберегти секретність виконання і поховання, існування певної свободи у трактуванні інструкцій (скидання трупів у річки, часте ігнорування прокурорського і лікарського нагляду).

Важливим для розуміння технології здійснення розстрілів є розкриття нормативної складової проблеми. Процедура виконання смертних вироків містилася у оперативному наказі НКВД СРСР № 00447. За наказом вирокі необхідно було проводити до виконання вказівок голів трійок, тобто наркомів республіканських НКВД. Засвідчений витяг з протоколу засідання «трійки», спеціальне розпорядження за підписом голови «трійки», яке вручалось особі, яка розстрілювала, слугували підставою для виконання вироку щодо кожного засудженого. Також

була чітка вказівка щодо втаємничення часу та місця вироку по першій категорії з подальшим долученням документів в окремому конверті до слідчої справи» (Бажан, Золотарьов, 2019, с.16).

ЧК з перших днів свого існування покладалося у виконанні смертних вироків на комендантів та співробітників комендатури. Співробітники внутрішніх в'язниць ОГПУ-НКВД залучалися до вбивств згодом. Існували випадки перебирання функцій катів енкаведистами вищого рангу, які, ймовірно, робили це з власної ініціативи. Ю. Шатов, який був начальником Житомирського окружного відділу НКВД Київської області навесні–восени 1937 року, виконував смертні вирoki, розстрілюючи за ніч до 30 осіб (Бажан, Золотарьов, 2014, с. 185). Брало участь у розстрілах і керівники органів держбезпеки найвищого рангу. Нарком внутрішніх справ Кримської АРСР Л. Якушев упродовж 28-29 листопада 1938 року особисто розстріляв 553 особи. Існували випадки, що до розстрілів були причетні навіть судді (голова Військової Колегії Верховного Суду СРСР В.В. Ульріх). Нештатні виконавці буди відомі лише невеликій групі людей. Також на основі аналізу архівно-кримінальних справ можна стверджувати, що до розстрілів залучалися працівники автобази НКВД (Бажан, Золотарьов, 2014, с.186).

Слід зауважити, що причетність та співучасть конкретного працівника органів державної безпеки до масових розстрілів у 1937 році можна виявити на підставі аналізу офіційних документів НКВД, за зізнанням особи під час судового засідання та за свідченнями інших осіб (жертв, колег) (Бажан, Золотарьов, 2019, с. 21). Однією із загальних особливостей є поєднання роботи слідчого та члена розстрільної бригади: *«Я роботу поєднував, усю ніч працював тут, а вдень вів слідство...»* (Кокін, 2018, с. 275).

Непоодинокими випадками були арешт та страта тих співробітників, які залучалися до різних етапів розстрілів. Прикладом є справа виконуючого обов'язки помічника начальника автобази НКВД УРСР С. Я. Єдрусінського, якого було звинувачено у передачі за кордон секретної інформації щодо кількості виконаних смертних вироків в УРСР в 1937-1938 роках та у подальшому розстріляно (Бажан, Золотарьов, 2019, с.194).

Секретність операцій відбилася й на офіційній термінології. Від імені держави вживали терміни: «вища міра покарання», «вищий захід соціального захисту». У побутовій сфері чекісти маскували вбивство різними словами: «розміняти», «пустити в розхід». Секретність страт відбилася на термінології. Чекістський жаргон з кожним роком функціонування наповнювався новою термінологією. З 1920-х років замість терміну «вбивство» почали вживати «весілля» (вінчання зі смертю). З протоколів судових засідань військових трибуналів над виконавцями є зрозумілим, що вживалися для позначення розстрілу різноманітні евфемістичні вирази, як: «приведення у виконання», «чистка», «виключення», «особлива акція», «я виконував наказ та приводив вирок». Характерним є те, що у лексиці есесівців вбивство мало свої маскувальні слова: «особлива акція», «приведення у виконання», «переселення», «чистка», «виключення». Канадський психолог А. Бандура стверджує, що безособовий або ж пасивний стиль, який використовують злочинці, є лінгвістичним інструментом для створення видимості того, що надзвичайне зло є справою рук безіменних сил, а не людей (Bandura, 1973, р. 44).

Кожен з учасників операції мав певне місце і завдання стріляти чи охороняти. Існувала вказівка від вищого керівництва залучати оперативний склад до розстрілу по черзі (Кокін, 2018, с. 268). Цими діями люди були пов'язані один з одним скоєнням спільного злочину. Таке залучення слугувало перевіркою на універсальність працівника та стійкість, у певних випадках могло бути необхідним через фізичне виснаження працівників. Нових оперативних працівників часто могли відправляти на виконання вироків, що було своєрідною посвятою у чекісти.

Атмосфера, в якій відбулися масові страти, була просякнута насиллям, яким супроводжувалися усі етапи розправи над жертвою, а також – збоченими практиками, що свідчило про нестабільний моральний рівень енкаведистів: *«Зуб і Лебедев встановлювали ім'я та по батькові інваліда, а потім його завели. У другій кімнаті всі були в цей час, старого повів Лебедев і каже: «Лягай на жінку», я сказав: «Швидше, ніколи», і не пам'ятаю, я чи Ігнатенко відразу застрелили його»* (Кокін, с. 274). Також з цитати слідує, що дії, які виконували чекісти, можна назвати «конвеєром смерті», адже у обставинах масового позбавлення життя людей, виконавці не могли пригадати окремі випадки. Людське життя при цьому нічого не означало, головним було служіння та виконання обов'язку.

У загальному перед/під час виконання вироку працівниками застосовувалося фізичне насилля: *«Коли перший раз завели відразу 50 осіб, вони почули постріли, а біля них стояли наші люди з палицями. Я став їх по одному подавати в двері, а Гришин у цей час обходив їх і бив палицею по голові. Люди падали, самі вставати не могли, тому що вони були зв'язані, і я повинен був їх виносити на руках для розстрілу»* (Кокін, 2018, с.279). Аморальні насильницькі дії скоювали й щодо жінок. Молодим жінкам при всій бригаді наказували роздягнутися, далі виконавці, як лікарі, починали оглядати жертв й чинити різні види морального та фізичного насилля.

Енкаведисти працювали за умов, коли бригада могла здійснювати вироки двадцять разів на місяць. Для роботи видавалося 150 рублів на вечерю. Також виконавці визнавали, що вживали алкоголь перед виконанням вироків, аби почувати себе менш напружено (Кокін, 2018, с.283). Прикметним є проведення страти саме вночі, задля більшого конспірування. Робочий день рядового виконавця учасника бригади міг становити 6-8 годин нічної зміни, час варіювався, якщо особі було доручено виконувати інші обов'язки (вантажити трупи, доставляти їх до місця захоронення, або ж вдень проводити допити). Розстрілювати доводилося протягом годин, будучи при цьому по коліна у крові, бруді, з неприємним запахом крові та пороху від пострілів, що не могло не впливати на моральний та фізичний стан виконавців.

Одним із факторів, які впливали на виконання вироку, була кількість людей, яких необхідно було розстріляти за ніч. В середньому за ніч розстрілювали 100-150 жертв, але й траплялися випадки більшої кількості страчених, як у випадку Житомирського відділу НКВД: *«Коли область організувалася, почалися масові розстріли. Спочатку 100-120 осіб, потім по 150-200, 250 і по 300 осіб ми розстрілювали за одну ніч...»* (Бажан, Золотарьов, 2014, с. 189).

Перед стратою великої кількості людей чекісти ховали зброю в кишені, а у руках були палиці, короткі і довгі та схожі до ніжок від стільця. За свідченнями виконавців, брали їх тому, що іноді ув'язнений, якого виводили, починав хвилюватися, кричати, і його вдаряли палицею.

Також виконавцями надавалися фальшиві обіцянки жертвам, наприклад того, що їх мають повести на роботу (Житомирський відділ НКВД) чи у баню (Уманський райвідділ НКВД). Робилося це задля упокорення і недопущення бунту чи паніки: *«Дали мені документ про видачу мені людей для допиту, і я їх привіз із в'язниці. Доповів я Шатову про доставку людей, а потім завів їх у кімнату № 14. Я запитував їхні прізвища, спеціальності, ніби відбираємо їх для роботи. Потім ми по одному їх виводили і в певному місці їх по одному розстрілювали, а решта нічого не знали»* (Кокін, 2018, с. 278). У подальшому практика фальшивих обіцянок для жертв перед стратою зустрічається також під час виконання гітлерівською армією операцій з масового знищення євреїв.

Зазвичай розстріли відбувалися у кімнатах коменданта, підвалах в'язниці, або інших будівель, що могли бути підпорядковані НКВД, гаражі тощо. В Уманському райвідділі НКВД розстрільні камери були в підвалі під клубною кімнатою. В'язниця, розташована по сусідству, поставляла ув'язнених на допити і розстріл. Її будівля, розрахована на 400, максимум 450 ув'язнених, у розпал терору вміщала близько двох із половиною тисяч осіб. А за деякими свідченнями і того більше (Віола, 2015, с.182). Наскрізним є використання саме закритого приміщення, задля конспірування діяльності. Також необхідними були місця, де утримували «приречених» людей перед смертною карою, працівники Житомирського відділу УНКВД використовували для цього гараж. Приміщення оббивали тканиною або ж цупким матеріалом, задля звуконепроникності. Навколо будівлі встановлювали пости розвідки, і після закінчення операції, що гарантувало захист від будь-яких випадковостей. Під час виконання вироків працювали двигуни машин, які мали заглушити звук пострілів та крики жертв. Кімната розстрілу могла містити роздягальню. Виконавцям доводилося змінювати одяг декілька разів на день через забрудненість. Чекісти могли одягати одяг розстріляних, який теж міг бути у цьому приміщенні (Бажан, Золотарьов, 2019, с.40).

У приміщенні розстрілу могла знаходитися комісія, як правило, з трьох осіб. Спостереження за виконанням вироку було обов'язком прокурора, щоправда, у період масових репресій й він міг бути відсутнім. Прокурор, якщо він був присутнім, мав пересвідчитися, що саме та людина, яку засудили до розстрілу, перед ним. Далі людину повертали обличчям до стіни, ставили на коліна, нахилили голову вниз і виконавець стріляв у потилицю. Стріляти саме у потилицю було важливим, задля меншої кількості крові. Обов'язком співробітника 8-го (обліково-статистичного) відділу НКВД була ідентифікація особи засудженого. Як зазначає О. Бажан, конвеєр смерті, який був запущений у 1937-1938 роках, не завжди міг працювати як злагоджений механізм, траплялися збої, що залежало від багатьох факторів (Бажан, Золотарьов, 2014, с. 187).

Окрім того, страта могла проводитися не лише шляхом розстрілу, а за умов масових репресій, виконавцями використовувалися й інші способи: *«Я раз зайшов до Вяткіна, там були Голубев і Коротченко, і вони сказали, щоб я покваліфікався з видачою ними необхідних 280 осіб. Я запитав, як вони встигнуть виконати таку масу вироків, а Коротченко відповів: «Ми тепер не стріляємо, а ломами голови ламаємо...»* (Кокін, 2018, с. 299). Людей могли добивати різними предметами, інколи закопувати ще живими про що свідчила ексгумація жертв.

Визначити зброю, з якої стріляли виконавці, можна зі свідчень чекістів на судових процесах над «порушниками соціалістичної законності», а також з даних ексгумації тіл жертв терору. 24 травня 1943 року розпочалися розкопки масових могил у м. Вінниці. Знайдені тіла мали сліди вогнепальних пострілів у голову, яких інколи могло бути декілька: із 6360 тіл мали по 2 вхідні отвори, 78 тіл – по 3 вхідні отвори, а 2 тіла – по 4. Експертиза встановила, що для

.....
страсти використовувались набої малого калібру 5,6×15,6 мм кільцевого запалення з свинцевими безболонковими кулями. Маючи малу потужність такі набої могли вбивати не з першого пострілу.

Зі свідчень працівників, які здійснювали розстріли, є зрозумілим, що використовували радянський навчально-тренувальний револьвер Нагана Смирнського, зразка 1926 року, калібру 5,6 мм, а також гвинтівку: *«Я стріляв із «Нагана», потім Лебедєв велів для зменшення шуму стріляти з дрібнокаліберної гвинтівки. Було 3 або 4 гвинтівки, і доводилося іноді по 4-5 куль випускати раніше, ніж розстріляєш засудженого»* (Кокін, 2018, с. 283). Вибір «Нагана» був обґрунтований тим, що такий зразок зброї зазвичай призначався для стрілецької підготовки особового складу РККА та НКВД та на гільзах не було жодних позначок. Окрім вищезазначених типів зброї, використовували табельну: браунінг, револьвер, пістолет «Маузер» (працівники Харківського НКВД) (Бажан, Золотарьов, 2019, с. 40).

Перевірка жертви на її смерть відбувалася працівниками, яких називали «лікарями», адже вони робили огляд тіла, хоча не мали спеціальної освіти. Огляд був можливий лише за умови малої кількості засуджених підносячи до повік палаючий сірник. За умов, коли слід було розстріляти значну кількість людей, розстріляних могли не перевіряти, адже на це не було часу й не вистачало фізичних сил, а одразу відправляти у вантажівку. У загальному існували працівники, які проводили розстріл, подавали тіла, вантажили їх на машину, водії та ті, хто проводив захоронення. Важливим було прибрати сліди, які могли залишитися на підвір'ї, по дорозі, тому часто за машиною, яка везла трупи, їхав чекіст, що мав перевірити усі сліди. На кладовищі залучали 2-х трунарів, і їхнім обов'язком було викопати зранку ями, і завдання їм давав тільки комендант. Цвинтар відіграв вирішальну роль, тому що звідти могло початися розшифрування операцій, і весь склад знав, що з весни цвинтар потрібно підсипати, зрівняти і засіяти травою. Усі особи, залучені до роботи з транспортування тіл, викопування або засипання ям, повинні підписати документ, який засвідчує, що вони присягнули на дотримання таємниці (McLoughlin, McDermott, 2003, p.130).

Наслідками масових розстрілів для виконавців було набуття психічних розладів, маніакальної підозрливості, депресії. Психічний та моральний стан чекістів описав Начальник Уманської оперативно-слідчої групи НКВД УРСР О. Томін: *«Працівників доводили до стану напівсонних автоматів, не здатних часом навіть мислити. Характерним у цьому відношенні є відомий епізод, коли працівник під час зустрічі з другом, замість звичайного привітання «здрасуйте», яке він хотів сказати, механічно поставив запитання «хто вербував?». Цим вигуком «хто вербував» була насичена вся обстановка роботи наших органів описуваного періоду, і цей вигук, як реальна загроза в перспективі самому почути його, подається керівництвом або зі слів цього, так званого керівництва, кожному, як сигнал до того, щоб сприймати і виконувати, але не надумати критикувати»* (Бажан, 2024, с. 24).

Як стверджує американський дослідник Голокосту та геноциду Дж. Воллер, така поведінка може бути доказом відсутності у виконавців явної психопатології, адже вони повідомляли про ранні реакції на етапі початку виконання обов'язків про власні реакції на людські страждання. Широкий спектр свідчень злочинців показує, що початкова участь у вбивствах часто призводила до нічних кошмарів, нападів тривоги, виснажливого почуття провини, депресії, шлунково-кишкових проблем, тимчасової імпотенції, галюцинацій, зловживання психоактивними речовинами, численних тілесних скарг та багатьох інших ознак стресових реакцій. Скоріше, цей травматичний стрес, викликаний злочином, відповідає тому, що звичайні, психологічно «нормальні» люди реагують на травматичні події, що виходять за рамки їх звичайного досвіду (Waller, 2002, с.69).

У подальшому спільна постанова РНК ССРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року засудила практику масових репресій за «лімітами», слідства та судочинства у спрощеному порядку, а також за цим документом ліквідовувалися всі «трійки». Послаблення, зумовлене згаданою постановою, тривало недовго. Через декілька місяців сталінський режим поступово повернувся до випробовуваних методів терору проти цивільного населення та колишніх виконавців терору з широким використанням військових трибуналів (Вронська, 2021, с. 162) . Насилля в ССРСР мало циклічний характер. Спершу нанесення травми шляхом масових вбивств, потім період ослаблення, знову повернення до тортур. Така циклічність проникла і в практики, які використовували слідчі НКВД на допитах перед розстрілами. Заарештованому завдавали травм, відправляли до камери в'язниці на декілька днів, при повторних допитах побої наносилися саме на ті місця, які раніше були травмовані.

Висновки. Таким чином, у 1937-1938 роках працівниками НКВД здійснювалися смертні вироки зі суворою організацією та чітким розподілом обов'язків. Кожен учасник процесу мав визначене завдання – стріляти або забезпечувати секретність операції, що формувало залежність і колективну відповідальність за скоєне. Технологія виконання вироків була регламентованою наказом НКВД ССРСР №00447, який встановлював чіткий порядок виконання

розстрілів. Основними характеристиками процесу страти були врегульованість, стандартизованість, секретність, використання фізичного та морального насилля перед розстрілом.

Джерела та література:

- Bandura, A.** (1973). *Aggression: a social learning analysis*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 239p. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/1227918>
- McLoughlin, B., & McDermott K.** (2003). *Stalin's Terror*. London : Palgrave Macmillan UK, 275 p. DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230523937>
- Waller, J.** (2002). *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford University Press, 316 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780195148688.001.0001>
- Бажан О., Золотарьов В.** (2019). Смертні вироки у період Великого терору на території Харківщини: статистика, процедура та персональний склад «розстрільної команди». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 1 (51), 5-51. DOI: <https://doi.org/10.15407/vuchk2019.01.005>
- Бажан, О.** (2024). Удаваний та реальний портрети чекіста в добу Великого терору. *Радянське «я» і радянське «ми» між ідеологією. Колективна монографія*. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 23-32.
- Бажан, О., Золотарьов, В.** (2014). Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань. *Краєзнавство*, 1, 183-199.
- Вронська Т., Пилипчук В., Беланюк М.** (2021). Цивільне населення радянської України в полі зору військових трибуналів: регламентація каральних практик (1918–1959 рр.). *Український історичний журнал*. 2. 112-128. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.112>
- Кокін, С. (ред.)** (2018) *Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2*. Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВД УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн. 1. К.: Видавець В. Захаренко, 728 с.
- Лінн, В.** (2015). Справа Уманського районного відділу НКВД. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2 (45).
- Подкур, Р.** (2008) Деякі стереотипи світогляду чекістів під час Великого терору (1937 – 1938 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, XXIII*, 255-263

References:

- Bandura, A.** (1973). *Aggression: a social learning analysis*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 239p. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/1227918> [in English].
- Bazhan O. & Zolotarov V.** (2019). Smertni vyroky u period Velykoho teroru na terytorii Kharkivshchyny: statystyka, protsedura ta personalnyi sklad «rozstrilnoi komandy» [Death Sentences during the Great Terror in the Kharkiv Region: Statistics, Procedure, and the Personnel of the «Firing Squad»]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB – From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 1 (51), 5-51. DOI: <https://doi.org/10.15407/vuchk2019.01.005> [in Ukrainian]
- Bazhan, O. & Zolotarov, V.** (2014). Konveier smerti v chasy «Velykoho teroru» v Ukraini: tekhnolohiia rozstriliv, vykonavtsi, mistsia pokhovan [The conveyor belt of death during the «Great Terror» in Ukraine: the technology of executions, perpetrators, and burial sites]. *Kraieznnavstvo–Local history*, 1, 183-199. [in Ukrainian].
- Bazhan, O.** (2024). Udavanyi ta realnyi portrety chekista v dobu Velykoho teroru [A fictional and real portrait of a Chekist during the Great Terror]. *Radianske «ia» i radianske «my» mizh ideolohiieiu* [The Soviet «I» and the Soviet «we» between ideology]. К.: DUKh I LITERA, 23-32. [in Ukrainian]
- Kokin, S.** (2018). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. Vol. 2* [Echoes of the Great Terror. A collection of documents in three volumes. Vol. 2]. Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobotnykiv orhaniv NKVS URSR, zasudzhenykh za porushennia sotsialistychnoi zakonnosti (zhovten 1938 p. – cherven 1943 r.). Kn. 1. [Documents from archival criminal cases against employees of the NKVD of the Ukrainian SSR convicted of violating socialist legality (October 1938 - June 1943)] К.: V. Zakharenko, 728 s. [in Ukrainian].
- Linn, V.** (2015). Sprava Umanskoho raionnoho viddilu NKVS [The case of the Uman District Department of the NKVD.]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB– From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 2 (45). [in Ukrainian].
- McLoughlin, B., & McDermott K.** (2003). *Stalins Terror*. London : Palgrave Macmillan UK, 275 p. DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230523937> [in English].
- Podkur, R.** (2008) Deiaki stereotypy svitohliadu chekistiv pid chas «velykoho teroru» (1937 – 1938 rr.) [Some Stereotypes of the Chekists' Worldview during the «Great Terror» (1937-1938)].

Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu – Scientific papers of the Faculty of History of Zaporizhzhia State University, XXIII, 255-263. [in Ukrainian].

- Vronska T., Pylypchuk V., Belaniuk M.** (2021). Tsyvilne naselennia radianskoi Ukrainy v poli zoru viiskovykh trybunaliv: reglamentatsiia karalnykh praktyk (1918–1959 rr.) [The Civilian Population of Soviet Ukraine in the Field of Military Tribunals: Regulation of Punitive Practices (1918-1959)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical magazine*, 2. 112-128. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.112>. [in Ukrainian].
- Waller, J.** (2002). *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford University Press, 316 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780195148688.001.0001> [in English].

Надійшла до редакції / Received: 04.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 13.08.2024

In free space of movement or in forced state? The ambivalent 1956 year of the Bishop Béla Gencsy

Ibolya I. Szamborovszky-Nagy

Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education

PhD. (History), Associate Professor

e-mail: szamborovszkyne.nagy.ibolya@kmf.org.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5978-1196>

Abstract.

*The purpose of the article is to examine the public activities of Béla Gencsy in 1956 in chronological, cause-and-effect order and in context, at the same time to present his positional range of motion at that time – as the former bishop of the Transcarpathian Reformed Church – which could have determined his ambivalent decisions. **There research methodology** is based on a combination of general scientific, special-historical and interdisciplinary methods. Due to the current research on the topic and the formulated aspects, we conducted primary source exploration, which above all means the usage of archival documents. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that based on documents of the time – based on the events of the period under discussion – we explore Béla Gencsy's role as a church leader and the areas of his activities in the year 1956. With the help of the archival materials at our disposal – beyond the dictated factocratic narrative of historical chronology – we took into account the guidelines of the former bishop's public actions and looked for their driving forces, which had not been examined in this context before us either in domestic or foreign historiography. **Conclusions.** It cannot be disputed in any way that after the defeat of the Hungarian revolution in 1956, the bishop Béla Gencsy wrote or signed the letter sent to the UN, in which he refuted the news about the deportation of the Hungarian insurgents to the Soviet Union. However, clear source evidence has not been found until today that whether he prepared the letter of his own accord, or whether he wrote or signed it on the instructions of the Soviet state security agencies. Attila Seres' statement is relevant to this issue, that it is not certain whether he could have done anything else in his position. It should also be noted that he never condemned the priests of the Hungarian Reformed Church who joined the revolution, or the statements of László Ravasz - the bishop of the Hungarian Reformed Church. On the other hand, it can also be ascertained that in the autumn and winter of 1956, he provided his ministers who were in Hungary during the revolution with the official background to the Religious Cult Affairs Council, and when they returned, he did not allow them into the state office until the Transcarpathian plenipotentiary representative ensured their impunity. In several cases, the revealed facts and events cast a different light on Gencsy himself and on the personality and judgment of the characters of the contemporary events.*

Keywords: Béla Gencsy, Hungarian revolution of 1956, Protestants (Calvinists), Soviet church politics, Transcarpathian Reformed Church, 1956.

Зі свободою дій чи під примусом? Амбівалентний 1956 рік єпископа Бейли Генчі

Іболя Самборовські-Нодь

Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II

кандидат історичних наук, доцент

e-mail: szamborovszkyne.nagy.ibolya@kmf.org.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5978-1196>

Анотація.

*Метою статті є в хронологічному порядку, з дотриманням причинно-наслідкових зв'язків та історичного контексту проаналізувати публічну діяльність Бейли Генчі в 1956 році, розкривши його як єпископа Закарпатської реформатської церкви потенційний «простір для маневру», що детермінує амбівалентні рішення цього церковного діяча. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Зважаючи на невивченість теми та сформульовані завдання, здійснили пошук первинних джерел, що насамперед означає використання архівних документів. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що на основі документів аналізованої доби та в контексті тогочасних подій розкрито роль та діяльність Бейли Генчі як очільника церковної організації в 1956 році. З*

.....
допомогою наявних архівних матеріалів – крім фактографічної нарації в межах історичної хронології – враховано напрями публічної діяльності колишнього єпископа та здійснено спробу пошуку її прихованих мотивів, причин та важелів. У такому контексті подібних досліджень до нас ні у вітчизняній, ні в закордонній історіографії не було. **Висновки.** Достовірним є факт, що після поразки угорської революції 1956 року єпископ Бейла Генчі написав або підписав лист до ООН, у якому спростовував новини про депортацію угорських повстанців до Радянського Союзу. Проте до сьогодні не виявлено ніяких однозначних документальних підтверджень того, чи була це його власна воля, чи він написав або підписав такого листа під тиском радянських органів державної безпеки. Натомість тогочасні події та обставини дозволяють припустити, що, зважаючи на займану посаду, він навряд чи міг вчинити інакше. Маємо констатувати й те, що єпископ жодного разу не засудив священників Реформатської церкви Угорщини (РЦУ), які доєдналися до революції, а також заяви єпископа РЦУ Ласло Ровоса. Крім цього, встановлено, що Бейла Генчі прикривав перед РСРК священнослужителів, які під час революції перебували в Угорщині, а коли ті повернулися додому, то дійсно змогли продовжувати свою душпастирську діяльність без будь-яких негативних наслідків для себе. Виявлені факти та події в багатьох випадках розкрили постать Бейли Генчі та інших учасників тієї історії в іншому світлі.

Ключові слова: Бейла Генчі, Закарпатська реформатська церква, протестанти (кальвіністи), радянська церковна політика, угорська революція 1956-го року, 1956-й рік.

Постановка проблеми. Бейла Генчі тридцять років (1949 – 1978) очолював Закарпатську реформатську церкву, вже минуло понад чотири десятиліття з дати його смерті (1982), проте до сьогодні його діяльність отримує негативні – у кращому випадку контроверсійні – відгуки. Це доволі дивно, оскільки саме з його іменем пов'язане збереження і забезпечення життєдіяльності Закарпатської реформатської церкви у складний період тривалістю три десятиліття (1950 – 1978), який включав кінець пізньої сталінської епохи, переслідування церков за часів Микита Хрущова та неопублічну антицерковну політику в період правління Леонід Брежнєва. Життєвий шлях єпископа та його діяльність на чолі церкви – з наукової точки зору – до сьогодні повністю не розкриті, попри те, що він був важливим учасником історії радянської країни, а також того, як конфесії з відносно невеликою кількістю вірників вдалося пережити тиск радянської *антирелігійної* машини.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Тема є малодослідженою, хоча як в українській, так і в закордонній (насамперед угорській) історіографії постать Бейли Генчі згадується в різних контекстах. До сьогодні єдиною короткою публікацією, повністю присвяченою Бейлі Генчі, є стаття Лариси Капітан (Капітан, 2013а), яка згадує єпископа і в ще одній публікації (Капітан, 2013б). Крім цього, певний аспект діяльності єпископа розглядається в статті Оксани Лешко (Лешко, 2003). У публікаціях інших дослідників – зокрема Клавдії Ферков та Івanni Скиби, Інни Шерстюк та ще в одній статті О. Лешко – ім'я та дії Бейли Генчі згадуються тільки *побіжно* (Ферков–Скиба, 2018; Шерстюк, 2012; Лешко, 2002). Маємо і кілька написаних на основі первинних досліджень статей Густава Фодора, де ім'я єпископа згадується тільки з приводу певних питань і виключно в негативному контексті (Fodor, 2016; Fodor, 2017; Fodor, 2022). Згодом ці оцінки без жодних змін *«перемандрували»* до публікацій синтетичного характеру Марка Чорної (Csarnai, 2019; Csarnai, 2021). Зрештою, тільки в одного закордонного (угорського) історика – Аттілі Шереша – знаходимо спробу детальніше розглянути діяльність Бейли Генчі. У передмові до опублікованих документів радянської Ради у справах релігійних культів (РСРК) за 1956 рік, дослідник, проаналізувавши архівні матеріали, аналізує роль єпископа в тих подіях та можливу мотивацію і причини його вчинків (Seres, 2017). На часі було б наукове вивчення повного життєвого шляху Бейли Генчі на базі архівних матеріалів як єпископа та священника, що дозволило б з'ясувати стратегію та можливості виживання протестантів, затиснутих у найбільш західній точці колишнього Радянського Союзу (та УРСР).

Мета статті. Автором зроблено спробу розкрити діяльність Бейли Генчі на чолі Закарпатської реформатської церкви в 1956 році – спочатку як декана, а потім – у якості єпископа – на основі тогочасних архівних джерел та документів. Крім цього, ми прагнули – відійшовши від одностороннього трактування цієї постаті – виявити суперечливі механізми окреслених тією добою та простором можливостей, які детермінували поведінку не тільки очільника церкви, але й реформатських релігійних громад Закарпаття. У статті до ретельного аналізу ми залучили лише 1956 календарний рік діяльності єпископа Бейли Генчі і не ставили собі за мету ні повнокровно розкрити його життєвий шлях, ні пастирську діяльність, оскільки таке дослідження перевищує допустимі обсяги наукової публікації.

Виклад основного матеріалу. Бейла Генчі народився 21 грудня 1899 року в селі Ботфалва (за 8 кілометрів від українсько-словацького кордону на південний захід від Ужгорода). Середню освіту здобув 1916 року, закінчивши Шарошпотокську реформатську

головну гімназію (SRF, 1917, 80), далі навчався на теологічному факультеті Дебреценського наукового університету, в 1921 році був висвячений на священника (Egyetértés, 1921, 3). Наступного 1922 року він повернувся до Великих Капушан (сучасна Словаччина), які входили тоді до складу Ужанського комітату (RMH, 1923, 6). 1923 року Бейлу Генчі релігійна громада села Сюрте запросила до себе духівником, де він і служив аж до 1977 року. У період між двома світовими війнами Бейла Генчі здійснював активну організаційну діяльність не тільки у своїй громаді, але і в окрузі: він був головою спілки священнослужителів округу, членом правління Спілки загального добробуту Ужанського комітату (NCS, 1942, 435), заступником голови Об'єднання священників та педагогів Ужанського реформатського церковного округу (SRL, 1940/a, 76), а згодом і головою цієї організації (SRL, 1941, 190). Загальні епархіальні збори 6-го червня 1940 року обрали сюртівського священника Бейлу Генчі пасторським суддею (SRL, 1940/b, 177). Оскільки під час Другої світової війни пробст Ужанського церковного округу залишив місце своєї служби, тож у січні 1945 року очолити округ довелося саме Бейлі Генчі. На цій посаді 9-го червня 1948 року йому довелося підписати так звану заяву про лояльність, адресовану тодішньому закарпатському уповноваженому у РСРК Михайлові Распутьку.* Зрештою, 23 грудня 1949 року в Ужгороді Бейлу Генчі керівники трьох церковних округів обрали деканом (ГАРФ. ф.6991, оп.3, д.1113, арк.88). Посаду з такою назвою він обіймав до 1956 року.

Якщо розглядати зловісний 1956 рік з погляду сучасності, то його можна назвати дуже суперечливим для закарпатських реформатів. У ході аналізу тогочасних джерел, де йдеться про діяльність Бейли Генчі, з дивовижною точністю вимальовуються зусилля єпископа розширити простір для маневру дій реформатської церкви (а в його межах і особисту свободу), що все більше обмежувався радянською владою. Одним із виявів цих зусиль була запропонована ним наприкінці 1955 року рекомендація релігійним громадам створити окремий фінансовий фонд, який би допомагав священникам, що втратили працездатність (адже священнослужителі в Радянському Союзі не отримували державну пенсію). До фонду планувалося сплачувати – додатково до церковного податку в розмірі 1 карбованець на рік з одної особи – по 50 копійок з кожного члена громади. З ідеєю створення фінансового фонду постало й питання обрання контролюючої ради, яка б допомагала декану, як це було в попередні часи (ДАЗО. ф. Р-195, оп.12, од.зб.41, арк.1–2).

Питання створення ради дало можливість Бейлі Генчі у січні 1956 року виступити з пропозицією, щоби особу, яка стоїть на чолі Закарпатської реформатської церкви, називали не *деканом*, а відповідно до угорської традиції *єпископом*. У цьому контексті необхідно зазначити, що на той час у керівництві ЗРЦ вже дійсно існував неформальний орган, який складався з трьох осіб і допомагав Бейлі Генчі в його роботі. До нього входили священник з Берегова Іштван Ійїєш (István Illyés), священник з Косина Дюла Петнегазі (Gyula Petneházy) та пастор з Соломонова Іштван Мітро (István Mitro). Ці три духівники, керуючись церковними канонами, ухвалили рішення про зміну назви з *декана* на *єпископа* і направили відповідне офіційне звернення до обласного уповноваженого у РСРК (ДАЗО. ф. Р-195, оп.12, од.зб.41, арк.4). З приводу того, відхилити чи задовольнити звернення між обласним, київським та московським керівниками РСРК виникла дискусія, яка закінчилася ухваленням у Москві 27-го березня рішенням. Центральне керівництво дозволило, щоби в подальшому посада *декана* вказувалася як *єпископ* Закарпатської реформатської церкви (ДАЗО. ф. Р-195, оп.12, од.зб.41, арк.18). Після цього Бейлу Генчі 15 квітня 1956 року в реформатській церкві села Сюрте – в рамках урочистої церемонії – висвятили на єпископа. Ця *дрібниця* відновила один з елементів оригінальної церковної структури реформатів, що був ліквідований внаслідок грубого втручання держави в 1949 році (див.: Самборовські-Нодь, 2022, 174–185). Натомість М. Распутько вважав, що це нічого не змінило в діяльності реформатської церкви, а Бейла Генчі цими діями просто «прагнув підкреслити важливість власної персони» (ДАЗО. ф.Р-195, оп.12, од.зб.40, арк.45).

Після висвячення в ранг єпископа Бейла Генчі здійснив офіційний візит у Москву до Голови РСРК при Раді Міністрів СРСР Івана Полянського (ГАРФ. Ф.6991. оп.3, д.1117, арк.81). Ця зустріч уможливила, щоби започаткований торік процес реєстрації релігійних громад був завершений 1 липня 1956 року, відповідно кількість зареєстрованих реформатських громад зросла до 89, в яких душпастирську діяльність здійснювали 58 священників (ГАРФ. Ф.6991, оп.3, д.1117, арк.142). Важливою подією для реформатів стало й те, що протягом 1955–56-го років додому з таборів повернулося 14 (із 18) засуджених раніше реформатських пасторів, більшість із них продовжили служити там, звідки їх репресували (ДАЗО. ф.Р-195, оп.12, од.зб.41, арк.68). Громади з великою радістю зустріли священників, що не зрадили вірі і пройшли пекло таборів ГУЛАГу. Попри це Закарпатська реформатська церква відчувала нестачу священнослужителів, оскільки половина з них була віком за 50 років. Відомо, що повернувшись з Москви у квітні 1956 року, Бейла Генчі одразу звернувся до обласного

* М. Распутько був уповноваженим РСРК у Закарпатській області протягом 1948–1959 років.

уповноваженого у РСРК з проханням дозволити навчання закарпатських юнаків на теології в Угорщині. З архівних джерел з'ясовується й те, що навесні 1956 року на таке навчання зголосилися четверо осіб: сини священників Барни Горкої (Barna Horokay) з Виноградова, Іштвана Ассоні (István Asszonyi) з Неветленфолу, Ернева Кіша (Ernő Kis) з Малої Доброні та Бейли Цірока (Béla Círók) з Фертешолмаша. Проте з Москви єпископу надійшла відповідь, що це питання наразі не актуальне (ГАРФ. Ф.6991, оп.3, д.1117, арк.106–107).

Революційні події, що розпочалися у жовтні 1956 року в Будапешті, а згодом поширилися по всій Угорщині, реформатські вірники Закарпаття мали можливість підтримати тільки глибоко в душі і, затамувавши подих, чекали на їх результати. З преси закарпатці могли дізнатися *лише* дуже скупі новини про події, які були оголошені контрреволюційними, але більшість – добре знаючи офіційну риторику – *декодувала* написане і не тільки молилася. Про це дізнаємося, зокрема, зі звіту обласного уповноваженого РСРК за 1956 рік: «Під час контрреволюційного заколоту в Угорщині в багатьох селах з населенням віруючих реформатської церкви, частина релігійного активу тільки тим і займалась, що ходили по хатах віруючих, розповідаючи про події в Угорщині в такому дусі, як це передавала радіостанція «Вільна Європа» і станція угорських контрреволюціонерів. У зв'язку з поширенням хибних чуток, що з Угорщини в Радянський Союз вивозиться молодь, пастори реформатської церкви, що проживають у прикордонних селах, не виступили зі спростуванням цієї провокаційної версії [...]» (ГАРФ. Ф.6991, оп.3, д.1118, арк.80–81).

Однак один із проявів поведінки єпископа Бейли Генчі у жовтні-листопаді 1956 року був однозначно дуже суперечливим як тоді, так залишається таким і сьогодні. Очевидно, що його дії були зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. З одного боку, безсумнівно, що Бейла Генчі 23-го листопада *написав або підписав* адресований до ООН лист, у якому заперечував новини про депортацію угорських повстанців до Радянського Союзу (ГАРФ. Ф.6991, оп.3, д.1117, арк.190). Гіпотезу, що він не знав про цю подію, беручи до уваги відомі на сьогодні джерела, можна з великою ймовірністю виключити. Натомість не можемо, як відзначив Аттіла Шереш, однозначно стверджувати, чи взагалі міг він, зважаючи на свою посаду, вчинити інакше? Цю думку підтверджує й те, що з-поміж церков, які тоді функціонували на Закарпатті, від імені баптистів написав/підписав таке звернення старший пресвітер Михайло Мочарко (ГАРФ. Ф.6991, оп.3, д.1117, арк.180), а від імені Російської православної церкви – єпископ Варлаам (Борисевич), який у вересні 1956 року був призначений єпископом Ужгородським і Мукачівським (Мазов та ін., 1957, с.283–284). Якщо ж вийти на всесоюзний рівень, то побачимо, що від імені Литовської католицької церкви подібне заперечення підписав архієпископ Каунаса др. Юозас Станкевічус (dr. Juozapas Stankevičius) (Мазов та ін., 1957, с.283), так само вчинив і православний архієпископ Львівський і Тернопільський Палладій (Камінський) (Seres, 2017, 37). На противагу цьому «з-поміж закарпатських римо-католицьких священників – як зазначав у звіті за 1956 рік Распутько – висловитися ніхто не захотів» (ГАРФ. Ф.6991, оп.3, д.1118, арк.77). Бейлі Генчі внаслідок офіційної підтримки радянських наративів довелося зіткнутися з несприйняттям зі сторони частини вірян. Про це, зокрема, йдеться у тому ж звіті обласного уповноваженого РСРК: «[...] коли єпископ реформатської церкви гр. Генчі написав з цього питання листа в ООН, у якому викрив цю фальшивку, деякі пастори /Тарцій, Ньомарк/ почали до Генчі недружелюбно ставитися. По селах Ужгородського району розповсюджувалися плітки, що за лист Генчі, який був надісланий в ООН і опублікований у наших газетах, його побили бандити, і він лежить через це в ліжку. В Ужгородській громаді реформатської церкви деякі угорські буржуазні націоналісти зібрались під час служби Генчі, щоби спитати його – на якій підставі він написав листа. Генчі злякався і в призначену неділю в Ужгородському молитовному домі не служив, а на наступну неділю він там служив, але ці особи питань не задавали» (ГАРФ. Ф.6991, оп.3, д.1118, арк.81).

Таким чином лист Бейли Генчі до ООН викликав недовіру та обурення серед вірян, що вилилося у взаємні *суперечки*. Крім цитованого звіту, уповноважений РСРК у Закарпатській області розглядав це питання ще раз, коли тодішній ужгородський пастор Дюла Тарці (Gyula Tárczy) разом із дружиною рекомендували єпископу не проводити службу в ужгородському храмі, оскільки люди дуже незадоволені змістом опублікованого в пресі листа до ООН (ДАЗО. ф.Р-195, оп.12, од.зб.41, арк.121).

Усе це, безперечно, вперті факти, які підтверджують однозначну лояльність єпископа до радянської влади. Однак не можна забувати й те, наскільки стійко він у цей період захищав двох своїх священників, що під час революції довгий час перебували на території Угорщини. Лайош Горкої (Lajos Horokay) з Шаланків пробув в Угорщині понад пів року, а Іштван Сейчені (István Szécsényi) – три місяці. Поки вони перебували там, єпископ *грав роль* обуреного начальника, проте коли священники повернулися, не пускав їх до М. Распутька доти, поки той не пообіцяв не карати цих двох духівників. А сам єпископ дозволив їм продовжити душпастирську діяльність без будь-яких негативних для них наслідків (ДАЗО. ф.Р-

195, оп.12, од.зб.41, арк.119–120). Поведінка Бейли Ґенчі – тобто активний захист непокірних з точки зору держави священників поряд із написанням чи підписанням листа – робить ситуацію більш ніж амбівалентною. Старший пресвітер євангельських християн-баптистів Закарпатської області М. Мочарко у доповідній записці наголосив, що Б. Ґенчі прилюдно жодного разу не засудив зроблені під час революційних подій заяви та діяльність єпископа Ласло Ровоса (ДАЗО. ф.Р-195, оп.12, од.зб.41, арк.112).

Чиновники РСРК не були ні однозначно ворожими, ні розуміючими, ні тим більше поблажливими до єпископа Бейли Ґенчі попри явні вияви його лояльності у 1956 році. У цьому зіграло роль те, що напередодні написання листа до ООН єпископ зустрів 14 реформатських священників, які влітку 1956 року повернулися на Закарпаття з таборів, наче нічого не сталося. Він *оббивав пороги* обласного уповноваженого у РСРК доти, поки той не відновив дозвіл на діяльність кожному священнику. Багато з-поміж них повернулися на попередні місця своєї служби. Були священники, які це цінували, а були такі, які – ні. Фактом є і те, що з кінця 1956 року копії звітів РСРК про Б. Ґенчі (крім безпосередньому вищому керівництву) надсилалися і начальнику обласного управління КДБ.

Висновки. Таким чином, можемо безсумнівно стверджувати, що після поразки угорської революції 1956 року єпископ Бейла Ґенчі *написав/підписав* лист до ООН, у якому спростовував новини про депортацію угорських повстанців до Радянського Союзу. Проте до сьогодні не виявлено однозначних документальних підтверджень того, чи склав він таке звернення добровільно, з власної ініціативи, чи цей лист було *написано/підписано* за вказівкою органів держбезпеки. У цьому питанні актуальною є думка угорського дослідника Аттілі Шереша, який вважає, що навряд чи у тій ситуації та на такій посаді він міг вчинити інакше. Необхідно констатувати й те, що єпископ жодного разу не засудив священників Реформатської церкви Угорщини, які долучилися до революції, як і заяви її єпископа Ласло Ровоса. Крім цього, відомо, що восени-взимку 1956 року Бейла Ґенчі *прикривав* перед РСРК своїх священників, які під час революції перебували в Угорщині, а коли ті повернулися, то не пускав тих до обласного уповноваженого доти, поки той не пообіцяв не притягати їх до кримінальної відповідальності. Розкриті факти та події розкрили в іншому світлі як постать самого Б. Ґенчі, так і інших учасників тих подій та їх оцінку.

Подяка. Автор висловлює щирі вдячність працівникам архівних установ України та Угорщини за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Csarnai, M.** (2019). A kárpátaljai magyar reformátusok kálváriája a sztálinizmus éveiben (1944–1953). In *Évszázadok forгатagában: Keresztényüldözés – Krisztianizáció – Egyház*. Fazekas F., Fedeles T., Nagy L. (szerk.). THE, Pécs, 122–124.
- Csarnai, M.** (2021). Református lelkészek kárpátaljai tragédiája. In *Kényszerű rabság, kettőtört sorsok, jelöletlen sírok: A GULAG-kutatás fehér foltjai. Konferenciakötet. A gulágokban elpusztultak emlékének megörökítésére alapítvány*, Budapest, 54.
- Egyetértés** (1921). Egyetértés, május 28.
- Fodor, G.** (2016). A Kárpátaljai Református Egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában. In Molnár D. E., Molnár D. I. (szerk.): *A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában*. II. RF KMF, Beregszász, 170–197.
- Fodor, G.** (2017). A református egyház első évtizede Kárpátalja szovjetizálásának idején (1944–1954). In Molnár D. E., Molnár D. I. (szerk.): *Hadifogság, málenkij Robot, Gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáborai (1944–1953)*. „Rik-U” Kiadó, Beregszász–Ungvár, 97–117.
- Fodor, G.** (2022). A Sztálinnak írt „levél” keletkezése és jelentősége a Napkeleti Baráti Kör lelkészeinek perében. In Erdős, K.; Szamborovszkyné Nagy, I. (szerk.): *„Hívek maradtak bajban, vészben...” Fejezetek a Kárpátaljai Református Egyház 20. századi történetéből*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 61–90.
- NCS** (1942). *Nép és Családvédelem*, november 1.
- RMH** (1923). *Ruszinszkói Magyar Hírlap*, július 26.
- Seres, A.** (2017). A Kárpátaljai Református Egyház az 1956. évi magyar forradalom idején. Iratok a szovjet állami vallásügyi tanács archívumából 1956–1957. In Molnár D. E., Molnár D. I. (szerk.): *Hadifogság, málenkij Robot, Gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáborai (1944–1953)*. „Rik-U” Kiadó, Beregszász–Ungvár, 32–78.

- SRF (1917). *A Sárospataki Református Főiskola értesítője az 1916–1917-ik iskolai évről*, Sárospatak.
- SRL (1940/a). *Sárospataki Református Lapok*, április 21.
- SRL (1940/b). *Sárospataki Református Lapok*, szeptember 15.
- SRL (1941). *Sárospataki Református Lapok*, október 4.
- ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации.
- ДАЗО – Державний архів Закарпатської області.
- Капітан, Л. (2013a). А. Генче – очільник реформатської церкви Закарпаття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 1, 184–187.
- Капітан, Л. (2013b). Реформатська церква Закарпаття у контексті антирелігійної політики радянської адміністрації повоєнних років. *Гуржіївські історичні читання*, 6, 240–244.
- Лешко, О. (2002). Державна політика і протестантські громади Закарпаття в 1946–1949 роках. In *Sarpatika-Karpatika*, 20, 105–114.
- Лешко, О. (2003). Реформатське духовенство Закарпаття в другій половині 40–50-х роках. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, 9, 74–82.
- Мазов, В., Пулях, А., Симакин, М., Черняк, И. (сост.сб.) (1957). *О событиях Венгрии. Факты и документы*, Москва, Госполитиздат, 283–284.
- Самборовскі-Нодь, І. (2022). Зміни в організаційній структурі Закарпатської реформатської церкви (1946–1949). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. І.Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 35, 174–185. <http://doi.org/10.33402/ukr.2022-35-174-185>
- Ферков К.-Ш., Скиба І. (2018). Приборкання Реформатської церкви Закарпаття радянською владою в 1957–1964 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, 2, 47–51.
- Шерстюк, І. (2012). Закарпатська реформатська церква у перші повоєнні роки. *Історична пам'ять*, 28, 85–92.

References:

- Csarnai, M. (2019). A kárpátaljai magyar reformátusok kálváriája a sztálinizmus éveiben (1944–1953). In *Évszázadok forгатagában: Keresztényüldözés – Krisztianizáció – Egyház*. Fazekas F., Fedeles T., Nagy L. (szerk.). THE, Pécs, 122–124. [in Hungarian].
- Csarnai, M. (2021). Református lelkészek kárpátaljai tragédiája. In *Kényszerű rabság, kettőtört sorsok, jelöletlen sírok: A GULAG-kutatás fehér foltjai. Konferenciakötet. A gulágokban elpusztultak emlékének megörökítésére alapítvány*, Budapest, 54. [in Hungarian].
- DAZO – Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti [State archive of Zakarpattia region] [in Ukrainian].
- Egyetértés (1921). Egyetértés, május 28. [in Hungarian].
- Ferkov K.-Sh., Skyba I. (2018). Pryborkannia Reformatskoi tserkvy Zakarpattia radianskoiu vladoiu v 1957–1964 rr. [Taming of the Reformed Church of Transcarpathia by the Soviet authorities in 1957–1964.] *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istorii*, 2, 47–51. [in Ukrainian].
- Fodor, G. (2016). A Kárpátaljai Református Egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában. In Molnár D. E., Molnár D. I. (szerk.): *A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában*. II. RF KMF, Beregszász, 170–197. [in Hungarian].
- Fodor, G. (2017). A református egyház első évtizede Kárpátalja szovjetizálásának idején (1944–1954). In Molnár D. E., Molnár D. I. (szerk.): *Hadifogság, málenkij Robot, Gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáborai* (1944–1953). „Rik-U” Kiadó, Beregszász–Ungvár, 97–117. [in Hungarian].
- Fodor, G. (2022). A Sztálinnak írt „levél” keletkezése és jelentősége a Napkeleti Baráti Kör lelkészeinek perében. In Erdős, K.; Szamborovszkyné Nagy, I. (szerk.): *„Hívek maradtak bajban, vészben...” Fejezetek a Kárpátaljai Református Egyház 20. századi történetéből*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 61–90. [in Hungarian].
- HARF – Hosudarstvennyi arkhiv Rossyiskoi Federatsyy [State Archive of the Russian Federation] [in Russian].
- Kapitan, L. (2013a). А. Henche – ochilnyk reformatskoi tserkvy Zakarpattia. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu [A. Genche is the head of the Transcarpathian Reformed Church.]. *Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*, 1, 184–187. [in Ukrainian].
- Kapitan, L. (2013b). Reformatska tserkva Zakarpattia u konteksti antyrelihiinoi polityky radianskoi administratsii poviennykh rokiv. [Reformed Church of Transcarpathia in the context of anti-religious policy of the Soviet administration in the postwar years]. *Hurzhiivski istorychni chytannia*, 1, 184–187. [in Ukrainian].

- Leshko, O.** (2002). Derzhavna polityka i protestantski hromady Zakarpattia v 1946–1949 rokakh [State policy and Protestant communities of Transcarpathia in 1946–1949] *Carpatika–Karpatyka: Religii i tserkva v krainakh Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropi*, Uzhhorod, Vid-vo UzhNU, 20, 105–114. [in Ukrainian].
- Leshko, O.** (2003). Reformatske dukhovenstvo Zakarpattia v druhii polovyni 40–50-kh rokakh. [Reformed clergy of Transcarpathia in the second half of the 40-50's]. *Nauk. visn. Uzhhorod. nats. un- tu. Serii: Istorii*, 9, Uzhgorod: Vyd-vo UzhNU, 74–82. [in Ukrainian].
- Mazov, V., Puliakh, A., Symakyn, M., Cherniak, Y.** (sost.sb.) (1957). *O sobytyiakh Venhryy. Fakty y dokumenty*, Moskva, Hospolytyzdat. [in Russian].
- NCS** (1942). *Nép és Családvédelem*, november 1. [in Hungarian].
- RMH** (1923). *Ruszinszkói Magyar Hírlap*, július 26. [in Hungarian].
- Seres, A.** (2017). A Kárpátaljai Református Egyház az 1956. évi magyar forradalom idején. Iratok a szovjet állami vallásügyi tanács archívumából 1956–1957. In Molnár D. E., Molnár D. I., (szerk.): *Hadifogság, málenkij Robot, Gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáboraiiba (1944–1953)*. „Rik-U” Kiadó, Beregszász–Ungvár, 32–78. [in Hungarian].
- Sherstiuk, I.** (2012). Zakarpatska reformatska tserkva u pershi povoienni roky. [Transcarpathian Reformed Church in the first post-war years], *Istorychna pamiat*, 28, 85–92. [in Ukrainian].
- SRF** (1917). *A Sárospataki Református Főiskola értesítője az 1916–1917-ik iskolai évről*, Sárospatak. [in Hungarian].
- SRL** (1940/a). *Sárospataki Református Lapok*, április 21. [in Hungarian].
- SRL** (1940/b). *Sárospataki Református Lapok*, szeptember 15. [in Hungarian].
- SRL** (1941). *Sárospataki Református Lapok*, október 4. [in Hungarian].
- Szamborovszky-Nagy, I.** (2022). Zminy v orhanizatsiinii strukturi Zakarpatskoi reformatskoi tserkvy (1946–1949) [Structural Transformation of the Transcarpathian Reformed Church Organization (1946–1949)], *Ukraïna. Kul'turna spadshina, nacional'na svïdomist', derzhavnist', derzhavnist / hol.red. I.Soliar; NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha*. Lviv, 35, 174–185. <https://doi.org/10.33402/ukr.2022-35-174-185> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 04.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 11.08.2024

The clergy of the Chernivets-Bukovyn diocese at the beginning of the 1980s

Viacheslav O. Olitskyi

Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko

Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

e-mail: olitskyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57848096400>

Researcher ID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AEG-1120-2022>

Abstract.

The purpose of the research is to analyze the structure, position and definition of the main trends in the environment of the Orthodox clergy of the Chernivtsi-Bukovyna Diocese in the early 1980s, as well as to study its role and influence on socio-cultural and religious processes in the region. **The research methodology** is based on the use of general scientific and special historical research methods, including problem-chronological, historical-comparative, typological, diachronic, etc. **The scientific novelty** is that for the first time the clergy of the Chernivtsi-Bukovyna diocese in the early 1980s became the object of a separate scientific study. **Conclusions.** The clergy of the Chernivtsi-Bukovyna Diocese in the early 1980s was quite homogeneous, and its number was constant, reaching an average of 150 people. Such a number of priests did not meet the needs of the diocese. About a third of the priests were over 60 years old, which in some places did not allow them to fully cope with the workload that existed. This situation is primarily related to the measures of the Soviet authorities, which were directed against the ordination of new priests, especially young people and persons of middle age and obstacles to their admission to theological educational institutions. Despite this, most of the priests of the diocese had an adequate spiritual education. As a way out of the situation, the ruling bishop ordained priests from among capable psalmists and choristers, who undertook to receive the necessary spiritual education in absentia, to vacant parishes. Orthodox priests played an important role in the lives of believers in the region, ensuring the satisfaction of their religious needs. In the region, a significant number of religious observances and the presence of the faithful at services, in particular young people, were noted. Preaching activity was an important component of service. The financial situation of priests was influenced on the one hand by the significant attendance of churches and the performance of religious duties, which contributed to a fairly high level of financial support, and on the other hand by the Soviet discriminatory tax policy and other methods of extorting funds from the clergy.

Keywords: priest, divine service, sermon, bishop, Orthodox Church, diocese, religious policy.

Духовенство Чернівецько-Буковинської єпархії на початку 1980-х років

В'ячеслав Оліцький

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: olitskyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57848096400>

Researcher ID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AEG-1120-2022>

Анотація.

Метою дослідження є аналіз структури, становища та визначення основних тенденцій в середовищі православного духовенства Чернівецько-Буковинської єпархії початку 1980-х років, а також вивчення його ролі та впливу на соціокультурні та релігійні процеси в регіоні. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження, у тому числі проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, типологічного, діахронного та ін. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше духовенство Чернівецько-Буковинської єпархії початку 1980-х років стало об'єктом окремого наукового дослідження. **Висновки.** Духовенство Чернівецько-Буковинської єпархії на початку 1980-х років було достатньо однорідним, а його кількість сталою, сягаючи в середньому 150 осіб. Така кількість священнослужителів не задовольняла потреб єпархії. Близько третини священників мали понад 60 років, що подекуди не дозволяло їм в повній мірі

справлятися із навантаженням, яке існувало. Така ситуація в першу чергу пов'язана із заходами радянської влади, які спрямовувалися проти висвячення нових священників, особливо молоді та осіб середнього віку і перепон щодо їхнього вступу до духовних навчальних закладів. Незважаючи на це, більшість священників єпархії мала належну духовну освіту. Як вихід із ситуації, правлячий архієрей висвячував на вакантні парафії священників із числа здібних псаломщиків та хористів, які зобов'язувалися отримати заочно необхідну духовну освіту. Православні священники відігравали важливу роль у житті віруючих регіону, забезпечуючи задоволення їх релігійних потреб. В області відзначалася значна кількість виконання релігійних потреб та присутність вірних на богослужіннях, зокрема молоді. Важливу складову служіння була проповідницька діяльність. На матеріальне становище священників впливала з одного боку, значна відвідуваність храмів та виконання релігійних потреб, що сприяло досить високому матеріальному забезпеченню, а з іншого, – радянська дискримінаційна податкова політика та інші способи визискування коштів із духовенства.

Ключові слова: священник, богослужіння, проповідь, архієрей, Православна церква, єпархія, релігійна політика.

Постановка проблеми. Державно-церковні відносини та історія Православної церкви в Україні другої половини ХХ ст. залишаються актуальними для сучасної історичної науки. В контексті цієї проблеми, малодослідженим є питання становища православного духовенства, особливо регіональні особливості. Попри централізовану державну політику радянської влади відносно Православної церкви, місцеві традиції впродовж другої половини ХХ ст. продовжували відігравати одну із ключових ролей в становищі Церкви та духовенства, його матеріального забезпечення, суспільного впливу та місця в соціокультурних процесах. Початок 1980-х років в історії Церкви характеризується з одного боку, жорстким контролем держави, а з іншого – саме Церква залишалася важливим елементом життя значної частини населення, особливо в західних областях України, зокрема на Буковині. Буковина мала свої особливості релігійного життя, які не вдалося викоренити попри антирелігійну політику радянського тоталітарного режиму. Часто, саме вони визначали становище духовенства в суспільстві. Вивчення духовенства Чернівецько-Буковинської єпархії є важливим для розуміння внутрішніх процесів у Православній церкві в умовах тоталітарного режиму. Порушені проблеми і до сьогодні відіграють важливу роль у релігійному житті регіону та впливають на сучасні міжконфесійні відносини в Україні. Дослідження становища православного духовенства Чернівецько-Буковинської єпархії на початку 1980-х років сприятиме кращому розумінню сучасних соціокультурних процесів у регіоні, зокрема в контексті налагодження міжконфесійного діалогу.

Метою дослідження є аналіз структури, становища та визначення основних тенденцій в середовищі православного духовенства Чернівецько-Буковинської єпархії початку 1980-х років, а також вивчення його ролі та впливу на соціокультурні та релігійні процеси в регіоні.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Попри значну кількість історичних досліджень присвячених державно-церковним відносинам та історії Православної церкви в Україні, питання становища духовенства Чернівецько-Буковинської єпархії на початку 1980-х років не стали об'єктом окремого наукового дослідження. Існує ряд праць присвячених цьому регіону, які дотично зачіпають порушену проблему. Дисертаційне дослідження В. Бондара присвячене особливостям функціонування релігійних об'єднань Чернівецької області у 1944 – 1985 рр., проте воно не висвітлює становища духовенства, а зосереджене на релігійних конфесіях (Бондар, 2016). Особливості політики радянських органів у релігійній сфері другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. проаналізував Р. Пуйда (Пуйда, 2021). Ряд історичних досліджень демонструють становище Православної церкви та особливості релігійної політики в Україні у 1940-ві – 1980-ті роки. Серед них особливої уваги заслуговують праці П. Бондарчука (Бондарчук, 2006; Бондарчук, 2008; Бондарчук 2019) та В. Пашенка (Пашенко, 2005).

Джерельною базою дослідження стали документи церковного та державного походження, що дозволило всебічно проаналізувати порушену проблему. Серед державних документів використано фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Державного архіву Чернівецької області. Цей масив представлено переважно статистичною та звітною документацією. Церковні документи представлені річними звітами Чернівецько-Буковинської єпархії поданими до Українського екзархату.

Виклад основного матеріалу. На 1980 р. РПЦ складалася із 76 єпархій на території СРСР, 18 із яких, в межах УРСР, формували Український екзархат (Русская, 1980, с. 44). Межі єпархій Українського екзархату співпадали з адміністративними кордонами областей. Чернівецько-Буковинська єпархія Українського екзархату РПЦ охоплювала територію Чернівецької області УРСР. Протягом досліджуваного періоду правлячим архієреєм був єпископ Варлаам (Ільющенко) з титулом єпископ Чернівецький і Буковинський. У своїй діяльності з

управління єпархією він керувався, крім радянського законодавства, канонами Православної Церкви, Положенням про управління РПЦ та постановами Архієрейського Собору 1961 р., затвердженими Помісним Собором РПЦ в 1971 р. Робота з управління єпархією відбувалася в погодженні з уповноваженим Ради у справах релігій при РМ УРСР по Чернівецькій області. Адміністративна діяльність єпархіального управління спрямовувалася на задоволення релігійних потреб віруючих та покращення парафіяльного життя. Як відзначав сам керуючий єпархією, у його діяльності не виникало жодних складнощів та непорозумінь із обласним уповноваженим у справах релігій (Канцелярія патріархії УПЦ КП, Отчет за 1981 г., арк. 1).

На 1 січня 1981 р. Чернівецько-Буковинська єпархія об'єднувала 257 парафій, 10 із яких були вакантними. Клір складався із 1 єпископа, 146 священників та 2 дияконів. Єпархія поділялася на 7 благочинь, до складу яких входило від 12 до 32 священників. Духовенство несло пастирське служіння в кількох парафіях одночасно, адже із загальної кількості парафій 156 були основними, а 101 приписними до них. Така ситуація не давала змоги повноцінно задовольняти релігійні потреби віруючих регіону та викликала складнощі для самого духовенства. Єпископ Варлаам у звіті за 1980 р. окремо наголошував, що єпархія продовжувала відчувати нестачу священнослужителів і незважаючи на спроби зменшити кількість вакантних парафій, протягом року із єпархії вибуло 8 осіб, які через старість та хвороби не могли здійснювати богослужіння. Ще 10 – 15 священників, які рахувалися в штаті, через значний вік у 75 – 80 років, здійснювали богослужіння з перервами. Дані парафії на час відсутності настоятелів, поручалися духовенству сусідніх храмів, яке і так уже обслуговувало по кілька парафій. Така ситуація призводила до надзвичайного навантаження на парафіяльних священників, які об'єктивно не могли повноцінно охопити ввірену їм паству. Це, в свою чергу, призводило до того, що богослужіння в храмах здійснювалися один – два рази на місяць, особливо у вакантних та приписних парафіях (Канцелярія патріархії УПЦ КП, Отчет за 1980 г., арк. 10–11, 15–16).

Кількість служителів культу в досліджуваній період була стабільною, сягаючи близько 250 осіб, із яких близько 150 священників. Радянська звітність містить інформацію в цілому про облік служителів культу, включаючи до цієї категорії архієреїв, священників, дияконів та псаломщиків. Так, у 1980 р. значиться 267 служителів культу, із них – 147 священників, до категорії яких віднесено і правлячого архієрея, 2 диякони та 118 псаломщиків. У 1983 р. на території Чернівецької області зареєстровано 257 служителів культу. Чисельність духовенства в таких межах зберігалася до кінця 1980-х років. Варто зазначити, що така кількість священнослужителів була значно вищою ніж у східних, південних, північних та центральних областях УРСР, проте нижчою ніж у західних, де у Львівській області було понад 400 священників (ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 6, спр. 295, арк. 40; спр. 359, арк. 13; спр. 466, арк. 17).

Близько половини священників єпархії були середнього віку. Разом із тим, близько третини мали понад 60 років, із яких 25 % – 30 % мали 75 – 80 років. У 1980 р. за віковим цензом священники Чернівецької єпархії розподілялися наступним чином: до 40 років – 33 особи, від 40 до 60 років – 70; понад 60 років – 43. За визначенням правлячого архієрея такий віковий розподіл призводив до певних труднощів, за рахунок значної кількості духовенства старшого віку.

Проаналізувавши освітній рівень священників єпархії, можна прийти до висновку, що переважна більшість мала духовну освіту, зокрема вищу – 13, середню – 61, початкову – 73, ще 36 – середню світську освіту. У той же час, 9 священників були кандидатами богослов'я (ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 6, спр. 295, арк. 40). Таку картину можна пояснити тим, що в умовах нестачі священників, на вакантні посади обирали кандидатів із числа псаломщиків та хористів, за умови, що вони після рукоположення будуть вступати на заочний сектор Московської духовної семінарії для здобуття духовної освіти. Така тактика підбору кандидатів на висвячення, переважно забезпечувала єпархію практично підготовленими кадрами за умови відсутності належної теоретичної підготовки (Канцелярія патріархії УПЦ КП, Отчет за 1981 г., арк. 8). Тому що частина священнослужителів не мала духовної освіти активно сприяли заходи місцевої влади, які були характерними для всієї держави та реалізовувалися спільно з різними органами. Інформація про всіх претендентів на вступ до духовних навчальних закладів та про осіб які цікавилися інформацією щодо вступу, подавалася уповноваженому Ради у справах релігій, який надсилав її до місцевих органів влади, партійних органів на місце роботи тощо. Таким чином вживалися усі можливі заходи з метою перешкодити вступу до духовної семінарії. Достатньо показовими є приклади В.І. Божескула та П.В. Керлана. Житель Чернівецької області В. Божескул намагався у 1982 р. вступити до Одеської духовної семінарії. Він походив із української родини колгоспників, старша сестра була членом КПРС. Юнак після служби в армії одружився на доньці священника і сам намагався вступити до духовної семінарії. Зі слів уповноваженого Ради у справах релігій, – після розмови з В. Божескулом за місцем роботи, він ніби то погодився відмовитися від вступу. У кінці листа заступник уповноваженого Ю. Шкрюба

заявляє, що на його думку, доцільніше буде погодитися з особистою заявою абітурієнта про відмову від вступу. Стосовно бажаного в цьому ж році вступити до Ленінградської духовної семінарії, – мешканця м. Чернівці П. Керлана, він же заявив, що такий вступ «вкрай небажаний». П. Керлан походив із віруючої родини, після демобілізації з лав радянської армії, закінчив вечірню середню школу, здобув виробничу професію та влаштувався на роботу до єпархії, де також прислуговував за богослужіннями правлячому архієрею (ДАЧвО, ф. Р-623, оп. 2, спр. 318, арк. 92, 95). Подібні сценарії реалізовувалися з метою показати, що молодь добровільно відмовляється від вступу, а не через тиск на неї. Попри активні перешкоди радянською владою в отриманні духовної освіти, освітній рівень священників Чернівецько-Буковинської єпархії вдалося підтримувати на досить високому рівні, а переважна більшість священників мали необхідну духовну освіту.

Відзначався також незначний рух духовенства по єпархії. В першу чергу, поповнення кліру пов'язано із висвяченням нових священників або направленням навчальним комітетом духовенства для несення пастирського служіння в Чернівецькій єпархії. Незначна частина священників залишала клір єпархії. Це відбувалося у першу чергу через вихід за штат, на що об'єктивно впливав той факт, що частина священників була старшого віку та не могла повноцінно виконувати свої обов'язки. Наприклад, у 1980 р. штат єпархії поповнило 11 священників, із яких 1 повернувся із за штату, 1 прибув з іншої єпархії, 5 направлено навчальним комітетом та 4 рукоположено в пресвітерський сан, причому 3 із них, – із дияконського сану. В цей же час 7 священників вибуло за штат та 1 помер. Фактично не помічається рух духовенства в межах єпархії (Канцелярія патріархії УПЦ КП, Отчет за 1980 г., арк. 20). Із 5 висвячених у 1980 р. священників, 4 особи мали середню освіту, 1 – початкову. Двоє ставлеників були віком 50 років, решта – 25 – 30 років. Один із них був випускником Одеської духовної семінарії, один до березня 1979 р. працював вчителем музики, а з квітня 1979 р. перебував на посаді діловода єпархіального управління, решта походили із числа робітників (ДАЧвО, ф. Р-623, оп. 2, спр. 300, арк. 64).

Характеризуючи матеріальне становище духовенства, єпископ Варлаам зазначав, що священники єпархії жили досить забезпечено. Це не в останню чергу пов'язано із значною кількістю релігійних треб, які виконувалися та великою чисельністю віруючих на богослужіннях. Наприклад, у Путильському районі Чернівецької області у 1982 р. офіційно хрещення дітей здійснено у 21,7 %, вінчання – 8,2 %, відспівування – 46,8 %. В окремих населених пунктах району чисельність хрещень сягала близько 50 %, а відспівування понад 90 %. Крім здійснення треб, які відігравали важливу роль у житті населення Чернівецької області, священники регулярно проводили богослужіння в храмах, що було важливою складовою релігійного життя населення регіону. Богослужіння відвідувала значна кількість молоді. Як уже зазначалося, якщо певний період в храмі не відбувалися богослужіння, переважно через відсутність священника, це викликало незадоволення серед віруючих. Особливо велелюдними були святкові богослужіння на великі церковні свята такі як, Водохреще, Великдень та інші. Починаючи з квітня місяця, недільні богослужіння мали завершуватися до 8–9 год., а святкові ще раніше.

Правлячий архієрей здійснював богослужіння у кафедральному соборі щонеділі та в святкові дні. В середньому два рази на місяць, він відвідував інші парафії. В дні державних свят – новий рік, 1 травня, 9 травня, 7 листопада, в кафедральному соборі відбувалися подячні молебні, які очолював єпископ, після їх завершення проголошувалися многоліття. Після різдвяних та великодніх богослужінь священники в усіх храмах виголошували послання Патріарха та Патріаршого екзарха України (ДАЧвО, ф. Р-623, оп. 2, спр. 318, арк. 244; Канцелярія патріархії УПЦ КП, Отчет за 1981 г., арк. 7–8; 3 життя, 1982, с. 12–13; 3 життя, 1983, с. 8–9).

Попри достатнє матеріальне забезпечення, податкова політика відносно духовенства в Чернівецькій області визначалася загальнорадянськими тенденціями – мала дискримінаційний і репресивний характер та використовувалося як один із засобів антирелігійної боротьби. Особливо обтяжливим був прибутковий податок, податкова ставка за яким могла досягати 80 %. Ним обкладалися усі прибутки, за винятком отриманих від сільськогосподарських занять, за ст. 19 Указу «Про прибутковий податок з населення». Додатково до податкових стягнень, духовенство єпархії, як і в цілому в державі, систематично залучалося до різноманітних радянських акцій та зборів. Стягувалися платежі до Фонду миру, Фонду охорони пам'яток історії, архітектури та культури тощо. Крім того, сплачувалися різноманітні церковні платежі, такі як єпархіальні внески та ін. Частина платежів здійснювалася із коштів парафій, частина коштів вносилася особисто священнослужителями. Наприклад, у 1981 р. священнослужителі єпархії з особистих прибутків здійснили внесків до Фонду миру на суму 9545 карб. Починаючи із 1961 р. священників було відсторонено від фінансово-господарської діяльності парафій (Оліцький, 2024, с. 60–74; Канцелярія патріархії УПЦ КП, Отчет за 1981 г., арк. 5).

Священнослужителі єпархії два рази на рік – взимку та восени, брали участь у зборах духовенства єпархії, які проводилися з ініціативи правлячого архієрея. Крім розгляду питань пов'язаних із життям єпархії, збори використовувалися для ідеологічної роботи із священнослужителями. На даних зібраннях були присутніми уповноважений Ради у справах релігій при РМ УРСР по Чернівецькій області, інспектор апарату уповноваженого, лектор товариства «Знання». Перший, у своїх виступах говорив про досягнення СРСР в різних галузях господарства та закликав учасників дотримуватися законодавства і бути радянськими патріотами. Останній, читав лекції на тему міжнародного становища. На таких зібраннях лунали заклики єпископа Варлаама долучатися фінансово до різноманітних акцій, зокрема пожертв до Фонду миру, які фактично були вказівками до діяльності (Канцелярія патріархії УПЦ КП, Отчет за 1980 г., арк. 7).

Важливою складовою пастирського служіння була проповідницька діяльність. Приклад в цьому подавав правлячий архієрей, який за кожним богослужінням проголошував проповіді, закликаючи віруючих зберігати православну віру, бути достойними громадянами і патріотами своєї держави. (Канцелярія патріархії УПЦ КП, Отчет за 1981 г., арк. 10). Духовенство єпархії у своїх проповідях головну увагу приділяло релігійним мотивам, говорячи про святих, події та свята які відзначала Православна церква. З метою морального виховання віруючих, лунали заклики віддано працювати, не пиячити, не хуліганити, приділяти увагу вихованню дітей та дотримуватися належного способу життя. В умовах збільшення активності протестантських проповідників, священники намагалися зберегти своїх парафіян, тож в тематику їх проповідей проникла і ця проблема. Так, священник В. Хомащук особливу увагу приділяв віруючим, які перейшли до протестантських громад, говорячи, що «вони зрадили Христа» і т.д. Він говорив, що Бог один, тому всі мають приходити молитися лише до православної церкви (ДАЧвО, ф. Р-623, оп. 2, спр. 318, арк. 2–3). Подібно до єпископа, священники також включаючи цивільні мотиви, підкреслювали лояльне ставлення до держави, закликали до миру та дружби, наголошуючи на схваленні радянської зовнішньої політики, яка нібито була на це спрямована (ДАЧвО, ф. Р-623, оп. 2, спр. 311, арк. 45).

Однією із особливостей служіння духовенства єпархії, була необхідність задоволення релігійних потреб румунською та молдовською мовами. Так, в частині парафій Глибоцького, Новоселицького, Сторожинецького районів, Михайлівському та Різдво-Богородицькому храмі м. Чернівці богослужіння частково здійснювалися цими мовами, а в 13 парафіях Глибоцького району, з благословення Патріарха Олексі навіть свята відзначалися за новим стилем. Разом із тим, подібні потреби українців не задовольнялися, відомості про здійснення богослужінь українською мовою відсутні. Навіть бажання українських парафіян хоча б придбати молитовник українською мовою не можливо було реалізувати, адже він видавався у 1968 р. та наклад швидко закінчився. Проте, архієрей згадував у звіті про подібні звернення, що може свідчити про їх чисельність, а не поодинокі випадки, якщо він надав їм такої ваги, включивши до офіційного річного звіту єпархії (Канцелярія патріархії УПЦ КП, Отчет за 1980 г., арк. 10, 19; Отчет за 1981 г., арк. 16).

Чернівецько-Буковинська єпархія намагалася забезпечити соціальні гарантії церковнослужителям. Із власних коштів єпархіальне управління виплачувало пенсійне забезпечення для духовенства, яке не могло здійснювати богослужіння, їхніх вдов та сиріт. У 1981 р. на виплату пенсій Чернівецьке єпархіальне управління витратило 49 395 карб, а в бюджеті наступного року ця стаття планувалася у розмірі 52 тис. карб. Пенсіонерів єпархії в означений період нараховувалося 91 особа, серед яких 19 священників, 41 священниця вдова та 3 сиріт. Решту складали псаломщики, вдови псаломщиків та диякона (Канцелярія патріархії УПЦ КП, Отчет за 1981 г., арк. 51–53).

Висновки. Духовенство Чернівецько-Буковинської єпархії на початку 1980-х років було достатньо однорідним, а його кількість сталою, сягаючи в середньому 150 осіб. Така кількість священнослужителів не задовольняла потреб єпархії, тому священники вимушені були проводити служби в кількох парафіях одночасно. Типовим явищем було коли священник опікувався двома або навіть більшою кількістю парафій. У свою чергу, така ситуація не задовольняла віруючих, адже богослужіння не проводилися регулярно. Близько третини священників мали понад 60 років, що подекуди не дозволяло їм в повній мірі справлятися із навантаженням, яке існувало. Така ситуація в першу чергу пов'язана із заходами радянської влади, які спрямовувалися проти висвячення нових священників, особливо молоді та осіб середнього віку і перепон щодо їхнього вступу до духовних навчальних закладів. Незважаючи на це, більшість священників єпархії мала належну духовну освіту. Як вихід із ситуації, правлячий архієрей висвячував на вакантні парафії священників із числа здібних псаломщиків та хористів, які зобов'язувалися отримати заочно необхідну духовну освіту.

Православні священники відігравали важливу роль у житті віруючих регіону, забезпечуючи задоволення їх релігійних потреб. В області відзначалася значна кількість

виконання релігійних потреб та присутність вірних на богослужіннях, зокрема молоді. Важливою складовою служіння була проповідницька діяльність.

На матеріальне становище священників впливала з одного боку, значна відвідуваність храмів та виконання релігійних потреб, що сприяло досить високому матеріальному забезпеченню, а з іншого, – радянська дискримінаційна податкова політика та інші способи визискування коштів із духовенства.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бондар, В.Б.** (2016). *Особливості функціонування релігійних об'єднань Чернівецької області (1944 – 1985 рр.)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. 227 с.
- Бондарчук, П.М.** (2006). Релігійна політика в Україні (середина 1960-х – середина 1980-х років). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 15. С. 411–422.
- Бондарчук, П.М.** (2008). Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років). *Український історичний збірник*. Вип. 11. С. 294–316.
- Бондарчук, П.М.** (2019). Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України. 268 с.
- ДАЧВО** – Державний архів Чернівецької області.
- 3 життя.** (1982). 3 життя єпархій. Чернівецько-Буковинська єпархія. *Православний вісник*. № 10. С. 12–13.
- 3 життя.** (1983). 3 життя єпархій. Чернівецько-Буковинська єпархія. *Православний вісник*. № 4. С. 8–9.
- Канцелярія патріархії УПЦ КП** – Канцелярія патріархії Української православної церкви Київського патріархату.
- Оліцький, В.** (2024). Оподаткування православного духовенства України в середині 1940-х – 1980-х роках. *КОНСЕНСУС*. № 1. С. 60–74.
- Пащенко, В.** (2005). Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ. 630 с.
- Пуйда, Р.Б.** (2021). Політика радянських органів влади у релігійній сфері у другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст.: західні землі Української РСР. *Регіональні студії*. № 26. С. 14–18.
- Русская.** (1980). *Русская Православна Церковь*. М.: Издательство Московской Патриархии. 254 с.
- ЦДАВОУ** – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

References:

- Bondar, V.B.** (2016). *Osoblyvosti funktsionuvannia relihiinykh obiednan Chernivetskoï oblasti (1944 – 1985 rr.)*. [Features of the functioning of religious associations of the Chernivtsi region (1944 – 1985)]. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoï stupenia kandydata istorychnykh nauk. Chernivtsi: Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yurii Fedkovycha. 227 s. [in Ukrainian].
- Bondarchuk, P.M.** (2006). Relihiina polityka v Ukraini (seredyna 1960-kh – seredyna 1980-kh rokiv). [Religious policy in Ukraine (mid-1960s – mid-1980s)]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Vyp. 15. S. 411–422. [in Ukrainian].
- Bondarchuk, P.M.** (2008). Osoblyvosti relihiinoï sytuatsii v Ukraini (druha polovyna 1960-kh – seredyna 1980-kh rokiv). [Peculiarities of the religious situation in Ukraine (second half of the 1960s – mid-1980s)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. Vyp. 11. S. 294–316. [in Ukrainian].
- Bondarchuk, P.M.** (2019). Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh rokiv). Istoryko-relihiieznave domlidzhennia. [Religious currents in Soviet Ukraine (mid-1940s – mid-1980s)]. Historical and religious study]. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 268 s. [in Ukrainian].
- DACHVO** – Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti. [State Archive of Chernivtsi region].
- Kantseliaria patriarkhii UPTsKP** – Kantseliaria patriarkhii Ukrainkoï pravoslavnoi tserkvy Kyivskoho patriarkhatu. [Office of the Patriarchate of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate].
- Olitskyi, V.** (2024). Opodatkuvannia pravoslavnoho dukhovenstva Ukrainy v seredyni 1940-kh – 1980-kh rokakh. [Taxation of the Orthodox clergy of Ukraine in the mid-1940s – 1980s]. *KONSENSUS*. № 1. S. 60–74. [in Ukrainian].

-
- Pashchenko, V.** (2005). *Pravoslavna tserkva v totalitarnii derzhavi. Ukraina 1940 – pochatok 1990-kh rokiv.* [The Orthodox Church in a totalitarian state. Ukraine 1940 - the beginning of the 1990s]. Poltava: ASMI. 630 s. [in Ukrainian].
- Puida, R.B.** (2021). Polityka radianskykh orhaniv vlady u relihiinii sferi u druhii polovyni 60-kh – pershii polovyni 80-kh rr. XX st.: zakhidni zemli Ukrainskoi RSR. [The policy of the Soviet authorities in the religious sphere in the second half of the 60s – the first half of the 80s of the 20th century: the western lands of the Ukrainian SSR]. *Rehionalni studii.* № 26. S. 14–18. [in Ukrainian].
- Russkaya.** (1980). *Russkaya Pravoslavna Tserkov.* [Russian Orthodox Church]. M.: Izdatelstvo Moskovskoi Patriarkhii. 254 s. [in Russian].
- TsDAVOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine].
- Z zhyttia.** (1982). Z zhyttia yeparkhii. Chernivetsko-Bukovynska yeparkhiia. [From the life of dioceses. Chernivtsi-Bukovyna Diocese]. *Pravoslavnyi visnyk.* № 10. S. 12–13. [in Ukrainian].
- Z zhyttia.** (1983). Z zhyttia yeparkhii. Chernivetsko-Bukovynska yeparkhiia. [From the life of dioceses. Chernivtsi-Bukovyna Diocese]. *Pravoslavnyi visnyk.* № 4. S. 8–9. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 07.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 14.08.2024

Ethnic minorities of Ukraine: the role of the Greeks of the Azov region in forming national identity

Iryna S. Ponomaryova

Institute for Mediterranean Studies (Greece)

Donetsk National Medical University

Dr (History), Professor (Ukraine)

e-mail: iryna.ponomaryova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-3243-3319>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/LBH-2188-2024>

Abstract.

The purpose of the article is to explore the role of the Greeks of the Azov region in shaping the national identity of Ukraine, as well as to analyze the impact of their ethnocultural heritage on the development of modern Ukrainian society. **The methodology of the research** is based on a combination of historical-ethnographic and cultural-anthropological approaches, as well as the use of interdisciplinary methods of analysis, including comparative analysis, data systematization, and synthesis. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that, for the first time, a comprehensive analysis of the transformation of the national identity of the Greeks of the Azov region has been carried out, from their resettlement from Crimea to the modern period, particularly in the context of socio-political changes in Ukraine and the influence of external factors, such as the war in Donbas. **Conclusions.** The article concludes that the Greeks of the Azov region have played a significant role in forming the multinational identity of Ukraine. Their cultural heritage, preservation of language, and traditions in the face of historical challenges serve as an example of the resilience and adaptability of an ethnic minority within the context of modern Ukrainian society. Further research in this direction may contribute to a deeper understanding of the processes of ethnic and national identification in Ukraine.

Keywords: Azov region, ethnic identity, Greek diaspora, national identity, Ukraine.

Ірина Пономарьова

Інститут Середземноморських досліджень

доктор історичних наук, професор (Греція)

Донецький національний медичний університет,

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: iryna.ponomaryova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-3243-3319>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/LBH-2188-2024>

Етнічні меншини України: роль греків Приазов'я у формуванні національної ідентичності

Анотація.

Метою статті є дослідження ролі греків Приазов'я у формуванні національної ідентичності України, а також аналіз впливу їхньої етнокультурної спадщини на розвиток сучасного українського суспільства. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні історико-етнографічних та культурно-антропологічних підходів, а також використанні інтердисциплінарних методів аналізу, зокрема методів порівняльного аналізу, систематизації та синтезу даних. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше здійснено комплексний аналіз трансформації національної ідентичності греків Приазов'я з моменту їхнього переселення з Криму до сучасного періоду, зокрема в контексті соціально-політичних змін в Україні та впливу зовнішніх факторів, таких як війна на Донбасі. **Висновки.** У статті визначено, що греки Приазов'я відіграли значну роль у формуванні багатонаціональної ідентичності України. Їхня культурна спадщина, збереження мови та традицій в умовах історичних викликів є прикладом стійкості та адаптивності етнічної меншини в умовах сучасного українського суспільства. Подальші дослідження у цьому напрямку можуть сприяти глибшому розумінню процесів етнічної та національної ідентифікації в Україні.

Ключові слова: грецька діаспора, етнічна ідентичність, національна ідентичність, Приазов'я, Україна.

Постановка проблеми. В Україні питання національної ідентичності завжди були в центрі суспільної уваги, особливо через незавершеність процесу формування української національної ідеї. Формування нації в Україні ще не досягло своєї повної реалізації і значна частина громадян, зокрема у східних регіонах, лише на початковому етапі формування своєї української національної ідентичності. У цьому контексті особливу актуальність набуває дослідження національної ідентичності греків Приазов'я як невід'ємної частини українського суспільства.

Сучасна грецька спільнота України нараховує близько 100 тисяч осіб, що за законодавством України кваліфікується як національна меншина. Грецька спільнота має кілька десятків національних товариств, об'єднаних під егідою Федерації грецьких товариств України (ФГТУ), головний офіс якої розташований у місті Маріуполь (Гедьо, 2005, с. 169). Діяльність ФГТУ здебільшого пов'язана з Маріуполем і навколишніми селами, що пояснюється почуттям регіональної єдності серед маріупольських греків, яке є поширеним самоусвідомленням при взаємодії з іншими регіональними спілками греків як в Україні, так і в країнах колишнього СРСР (Пономарьова, 2006, с. 48). Формування цієї спільноти має історію, що сягає більше 200 років, починаючи з переселення православних греків з Кримського ханства до Російської імперії у 1778 році на запрошення Катерини II (Бацак, 1999, с.3-5).

Проблема дослідження національної ідентичності греків Приазов'я ускладнюється їхньою мовною та культурною диференціацією. Переселення з Криму охопило носіїв двох мовних сімей: алтайської (тюркофони-уруми) та індоєвропейської (еллінофони-румеї), що призвело до формування різних субетнічних груп всередині грецької спільноти (Терентьева, 1999, с. 179). Окрім того, процес формування грецької національності серед греків Приазов'я також є предметом численних дослідницьких дискусій, оскільки їхнє генетичне походження пов'язується з різними народами середньовічного Криму (Пономарьова, 2006, с. 36-40).

Розбіжності в оцінках науковців щодо формування єдиної грецької національної ідентичності серед греків України, зокрема Приазов'я, роблять це питання ще більш актуальним для сучасних досліджень. З одного боку, деякі дослідники, такі як Н.І. Бацак, піддають сумніву «грецькість» населення Приазов'я, вважаючи його частиною еллінської діаспори (Бацак, 1999, с.3-5). З іншого боку, використовуються різні категорії для визначення грецької ідентичності, що ще більше ускладнює аналіз.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Формування національної ідентичності греків Приазов'я залишається однією з найбільш дискусійних тем серед істориків, етнологів та політологів. Незважаючи на очевидний зв'язок із грецькою культурою, це питання не таке однозначне, як може здаватися на перший погляд. Основна увага зосереджується на унікальному поєднанні культурних, мовних та історичних факторів, які формують сучасну ідентичність цієї спільноти.

Дослідження Н.І. Бацака, в дисертації «Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.)», є знаковим у цій галузі. Бацак твердо переконаний у «грецькості» населення Приазов'я, включаючи його до «еллінів світу» (Бацак, 1999, с. 3-5). Проте він також наголошує на складності самоусвідомлення цієї громади, зазначаючи, що воно детерміноване трьома ключовими чинниками: диференціацією між тюркофонічною та еллінофонічною групами, віддаленістю від центрів новогрецького ренесансу, та впливом російської влади (Пономарьова, 2006, с.39). Це створює специфічну етнокультурну суміш, яка не дозволяє спрощувати питання ідентичності.

На противагу Бацаку, інші дослідники використовують різні терміни та підходи для опису цієї спільноти. М.О. Дьоміна, С.В. Новікова, С.П. Пахоменко та В.В. Піскіжова у своїх роботах застосовують такі формули, як «грецька національна меншина», «грецький етнос», «грецька діаспора», а іноді навіть «національне відродження грецької меншини» (Гедьо, 2005, с. 169). Ці терміни підкреслюють складність і багатовимірність національної ідентичності, що не вкладається в жорсткі рамки однієї культурної чи етнічної категорії.

Інша група дослідників, зокрема українські етнографи та джерелознавці Г.В. Гедьо, В.В. Дмитрієва, Т.М. Князева та І.С. Пономарьова, пропонує ще глибше занурення в культурні аспекти ідентичності. Вони акцентують увагу на унікальному полікультурному походженні сучасних греків Приазов'я, що додає нових фарб до питання їхньої ідентичності (Пономарьова, 2006, с. 36-40). Терміни «маріупольські греки», «румеї-уруми» та «грецька спільнота Приазов'я» підкреслюють етнічну та культурну особливість цієї групи, яка водночас належить до ширшого кола еллінської діаспори, але зберігає свою специфічну культурну самобутність.

Метою статті є дослідження ролі греків Приазов'я у формуванні національної ідентичності України, а також аналіз впливу їхньої етнокультурної спадщини на розвиток сучасного українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Історія греків Приазов'я — це не просто хронологія переселення, а складний процес взаємодії різних культурних, етнічних та релігійних впливів, які формували їхню ідентичність протягом століть. Одним із найцікавіших аспектів є те, що мариупольські греки були поділені на дві основні групи — румеїв, які говорили грецькою мовою, та урумів, носіїв тюркської мови. Цей поділ був не тільки мовним, але й культурним, що відображало глибоке коріння в різних історичних періодах Криму, де ці групи формувалися під впливом різних цивілізацій (Терентьева, 1999, с. 164).

Етногенез мариупольських греків є ще однією загадкою. Відомо, що їхні предки включали не лише греків, але й готів, тюрків і навіть аланів, які оселилися в Криму в різні періоди його історії (Пономарьова, 2006, с. 40). Це багатонаціональне походження призвело до того, що багато мариупольських греків ідентифікували себе не стільки через етнічну приналежність, скільки через спільну релігійну ідентичність. Вони були підпорядковані Константинопольській православної церкві, що ще більше підкреслювало їхню відданість православної вірі (Гедьо, 2005, с. 173).

Цікаво також, що у XVIII столітті, коли Катерина II запросила греків до переселення в Приазов'я, не всі переселенці були етнічними греками (Пономарьова, 2006, с. 36). Значна частина з них була вірменами, які також були підпорядковані Константинопольській церкві, але їх розселили окремо від грецької громади. Це розділення на основі релігійної ідентичності, а не етнічного походження, відображає те, як релігія домінувала над етнічністю у формуванні спільнот того часу.

Міфологія, що оточує мариупольських греків, також заслуговує на увагу. У радянський період, під впливом російської ідеології, іслам був зображений як головний ворог греків, що сприяло посиленню антиісламських настроїв. Це було частиною ширшої політики, спрямованої на зміцнення православної ідентичності та відчуження від мусульманського минулого Криму (Бацак, 1999, с. 6). Цей аспект міфології часто ігнорується сучасними дослідниками, хоча він відіграв значну роль у формуванні національної свідомості греків Приазов'я.

У сучасний період міфологія змінилася під впливом грецької держави. Важливим аспектом стала актуалізація пам'яті про примусове переселення, що тепер інтерпретується як травматичний досвід, який об'єднує громаду навколо ідеї еллінізму. Ця міфологія підтримується різними культурними ініціативами, такими як навчання новогрецької мови, безкоштовні поїздки до Греції для дітей етнічних греків, видання газет грецькою мовою та проведення культурних заходів, які підкреслюють їхню приналежність до елліністської культури (Пономарьова, 2006, с. 38). Водночас, такі заходи часто залишають у тіні тюркські елементи їхньої культури, що збереглися в мові урумів.

Ще один цікавий факт полягає в тому, що формування національної ідентичності греків Приазов'я тісно пов'язане з їхнім юридичним статусом у Російській імперії (Гедьо, 2005, с. 127). У середині XIX століття мариупольські греки почали втрачати свої етнічні маркери під впливом російської культурної асиміляції. Школи з викладанням російською мовою стали основними освітніми закладами в грецьких поселеннях, що сприяло забуттю рідної мови та прийняттю російської культури.

Вплив російської ментальності був настільки сильним, що багато греків Приазов'я почали сприймати себе так, як їх бачили росіяни — як частину єдиного «елліністського народу», без чіткого розрізнення між метропольними греками та місцевими етнічними групами (Пономарьова, 2006, с. 36-40). Це сприйняття було підкріплене політикою Російської імперії, яка, намагаючись зміцнити свій вплив на Балканах, активно залучала приазовських греків до боротьби за незалежність Греції від Османської імперії.

Цікавий епізод в історії мариупольських греків пов'язаний з підселенням двох сотень грецьких волонтерів, учасників Кримської війни, до приазовського села Сартана. Ці волонтери заснували нове село — Ново-Миколаївку, проте процес інтеграції був складним (Гедьо, 2005, с. 138). До початку Першої світової війни первинні етнічні ознаки, такі як мова та одяг, були значною мірою втрачені, і новоприбулі волонтери також поступово асимілювалися в місцеву спільноту.

Формування національної свідомості мариупольських греків значною мірою відбувалося під впливом російської ментальності. Російська імперія, намагаючись створити єдиний національний простір, включала греків до свого націєтворчого проекту, що призвело до поступової втрати ними етнічних особливостей (Бацак, 1999, с. 6-7). Зросійщені приазовські греки сприймали себе так, як їх бачили росіяни — як частину єдиного «елліністського народу», що врешті-решт призвело до трансформації їхньої етнонаціональної ідентичності.

Грецька спільнота Приазов'я зберігає у своїй пам'яті відгомони кількох батьківщин: від долин Пелопоннесу та Анатолії до схилів Кримських гір. Ця історична пам'ять дозволяє їм знову і знову відтворювати свій майже втрачений образ, незважаючи на минулі випробування — депортації, розстріли, та сучасні виклики, пов'язані з агресією Росії (Драпак, 2022). Греки

Приазов'я є унікальним прикладом того, як етнічна меншина зберігає свою ідентичність, одночасно інтегруючись у ширший український контекст.

Сучасний Маріуполь, заснований греками з Криму в 1780 році, став символом цієї стійкості. На жаль, місто, яке так довго зберігало сліди грецької присутності, тепер частково зруйноване внаслідок війни (Драпак, 2022). Історія міста, як і історія його засновників, сповнена драматичних подій. Переселення греків з Криму було викликано прагненням російської імперії підірвати економічну базу Кримського ханства, яке залежало від немусульманського населення. Грецькі, вірменські та інші християнські громади займалися скотарством, землеробством та торгівлею, забезпечуючи значну частину економіки півострова. Митрополит Ігнатій Маріупольський, якого часто порівнюють з Мойсеєм, очолив цей масовий вихід, хоча сам спочатку лише просив захисту для своєї пастви (Пономарьова, 2006, с. 36-38).

Рішення переселити греків з Криму стало частиною стратегічного плану Російської імперії, яка, після підписання Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 року, остаточно закріпила за собою землі Північного Приазов'я (Бацак, 1999, с. 3-5). У відповідь на прохання митрополита Ігнатія, імператриця Катерина II скористалася можливістю для проведення масштабної операції з переселення кримських християн. Греки стали першими переселенцями, які залишили півострів, і протягом двох місяців понад 18 тисяч греків залишили свої домівки в Криму, перетнувши Перекоп (Пономарьова, 2006, с. 40).

Спочатку планувалося поселити греків між річками Самара та Вовча, але ці землі не задовольнили переселенців. Після важкої зими влі вони отримали нові території — від гирла річки Берди до витоків Кальміуса, які стали їхньою новою батьківщиною. Ця територія, яка раніше належала Кальміуській паланці Війська Запорозького, була майже безлюдною після руйнування останньої Січі у 1775 році (Гедьо, 2005, с. 178).

Після переселення греки заснували низку нових селищ, багато з яких повторювали назви кримських поселень. Так, на місці колишньої козацької станиці Домаха виник Маріуполь — місто, яке згодом стало центром грецької автономної округи та Маріупольського повіту Азовської губернії. За умовами Жалуваної грамоти, виданої Катериною II, греки отримали значні пільги, включаючи право на землю та звільнення від податків і військової служби (Пономарьова, 2006, с. 36-37).

Історія переселення греків з Криму та їх інтеграції у нові землі Приазов'я є важливим аспектом формування національної ідентичності цієї етнічної меншини. Греки принесли з собою не лише культуру та мову, але й унікальну самосвідомість, яка була виплекана століттями життя у Візантії та під османським пануванням. Вони адаптувалися до нових умов, зберігаючи свою національну ідентичність і створюючи нові традиції (Гедьо, 2005, с. 167).

У радянський період національна ідентичність греків Приазов'я зазнала серйозних викликів. Кампанія «коренізації» 1920-х років сприяла зміцненню русофільських настроїв серед грецької інтелігенції, яка прагнула впровадити новогрецьку писемність у приазовських селах. Однак ці спроби не мали успіху, і після кількох етнографічних експедицій було виявлено, що мова приазовських греків значно відрізняється від новогрецької (Пономарьова, 2006, с. 38-39).

Репресії 1930-х років, які значно зачепили грецьку громаду, залишили глибокий слід у національній пам'яті. Ці трагічні події стали основою для консолідації громади навколо ідеї збереження національної ідентичності, що виявилось у численних культурних ініціативах, таких як публікації книг і статей, проведення пам'ятних заходів на честь жертв репресій (Гедьо, 2005, с. 169).

У пострадянський період, особливо після розпаду СРСР, греки Приазов'я зіткнулися з новими викликами. Їхня національна ідентичність почала все більше орієнтуватися на еллінську спадщину, що частково було зумовлено можливістю міграції до Греції та пошуком зв'язків з історичною батьківщиною (Пономарьова, 2006, с. 40). Проте ця зміна викликала певні розбіжності між збереженням місцевої культури та адаптацією до нових умов.

Мова завжди була важливим чинником національної ідентичності для греків Приазов'я. Однак, як показують сучасні дослідження, сьогодні поняття національної самосвідомості та мови значною мірою розійшлися. Багато хто з тих, хто ідентифікує себе як греків, вже не говорить на діалектах або новогрецькій мові. Це створює виклики для збереження культурної спадщини румеїв та урумів, які є носіями цієї унікальної мови (Терентьева, 1999, с. 261).

У цьому контексті важливим є збереження балансу між вивченням новогрецької мови як символу єдності з Грецією та підтримкою місцевих діалектів, які відображають унікальну етнокультурну історію приазовських греків. Цей баланс є ключем до збереження їхньої національної ідентичності в сучасних умовах, коли вони продовжують відігравати важливу роль у формуванні національної ідентичності України як багатонаціональної держави (Драпак, 2022).

Грецька спільнота Приазов'я зберегла свою унікальну культурну ідентичність протягом століть, незважаючи на численні випробування, включаючи депортації, переслідування та війни.

Ця історія не лише про виживання, а й про формування національної ідентичності, яка вплинула на загальну картину української культури (Гедьо, 2005, с. 173).

Одним із важливих етапів цього процесу стало переселення греків з Криму наприкінці XVIII століття. Вони принесли з собою традиції, мову та культуру, які стали основою для формування нової спільноти в степах Приазов'я (Пономарьова, 2006, с. 36-40). Греки, які оселилися на цих землях, дали нове життя пустельним територіям, перетворивши їх на процвітаючий аграрний регіон (Гедьо, 2005, с. 136).

Анна Сагірова, мешканка села Ялта, описує, як важка праця стала основою їхнього добробуту: «Наше село завжди було заможним. Люди не жили в розкоші, але вони ніколи не знали голоду. Це давалося важкою працею» (Драпак, 2022). Її слова відображають стійкість і витривалість греків Приазов'я, які протистояли викликам і зуміли зберегти свою культуру.

Однак наприкінці XIX століття, коли Катеринославська губернія втратила привілеї, надані грекам, регіон почав приваблювати людей з усієї Російської імперії та Європи. Маріуполь перетворився на промисловий центр, але Приазов'я залишалося головним аграрним районом, завдяки основам, закладеним греками (Гедьо, 2005, с. 174).

Модернізація принесла грекам не лише нові можливості, але й нові виклики. У першій половині XX століття грекомовні спільноти Приазов'я активно розвивали свою культуру. У Маріуполі відкрили грецький театр, видавалися перші збірки віршів румейською мовою, а також випускалася перша масова грецькомовна газета «Κολεχτιβιστις» (Пономарьова, 2006, с. 187). Але ці досягнення були зруйновані політикою радянської влади, яка розпочала репресії проти греків у 1930-х роках (Бацак, 1999, с. 3-5).

«Грецька операція» НКВС, що розпочалася з директиви № 50215, підписаної наркомом внутрішніх справ Миколою Єжовим, призвела до масових арештів і розстрілів серед грецької громади (Гедьо, 2005, с. 230). Іван Арабаджі, нащадок одного з репресованих, згадує, як його прадід Юрій Харабуга був заарештований НКВС у грудні 1937 року і більше ніколи не повернувся додому (Драпак, 2022). Такі трагедії не тільки зміцнили національну свідомість греків, але й стали символом їхньої боротьби за збереження ідентичності.

Після завершення «Великого терору» грекомовні села і селища зіткнулися з новими викликами. Російська мова дедалі більше витісняла румейську та урумську, а радянська влада активно заохочувала асиміляцію (Гедьо, 2005, с. 230). Марія Тереньова, яка працювала в Ялтинській селищній бібліотеці, згадує, як учителі радили не говорити з дітьми грецькою, щоб це не заважало їм вивчати російську. Проте багато греків зберегли свою рідну мову в сім'ях, і зараз, як Анна Сагірова, прагнуть відродити румейську культуру, пишучи вірші та пісні рідною мовою (Драпак, 2022).

Кірікія Хавана, поетка з села Старогнатівка, що знаходиться на лінії зіткнення, також робить свій внесок у збереження урумської мови. Вона пише вірші урумською та допомагає озвучувати аудіоабетки, щоб передати мову наступним поколінням. Її зусилля спрямовані на те, щоб урумська мова не зникла, а разом з нею і ціла культурна спадщина греків-урумів (Гедьо, 2005, с. 228).

Наприкінці XX століття, після розпаду СРСР, греки Приазов'я зіткнулися з новими можливостями та викликами. Відродження грецької культури та мови стало основним завданням громадських організацій, таких як Маріупольське товариство греків (Пономарьова, 2006, с. 201). Надія Чапні, одна з керівниць товариства, згадує, як у 1989 році вони почали відзначати День незалежності Греції та відновлювати культурну спадщину греків Приазов'я (Драпак, 2022).

У 1990-х роках, після розпаду Радянського Союзу, греки Приазов'я знову зіткнулися з викликами збереження своєї ідентичності. Після анексії Криму Росією у 2014 році та початку війни на Донбасі багато греків опинилися в зоні бойових дій. Але, незважаючи на складні обставини, вони залишаються вірними своїй землі. Олександра Проценко-Пічаджі, голова Федерації грецьких товариств України, наголошує, що греки завжди були і залишаються патріотами України, адже вони своєю працею створювали цю державу (Драпак, 2022).

Пісня понтійських греків «Πατρίδα μ' αραεύω σε» («Я шукаю свою батьківщину»), яка починається словами: «Я побудував п'ять будинків, але з кожного був викинутий», відображає історію грецької громади Приазов'я (Драпак, 2022). Вони пережили багато випробувань, але зберегли свій дім, створений два століття тому. І навіть зараз, коли вони стоять перед новими викликами, вони продовжують берегти свою культуру та традиції, роблячи вагомий внесок у формування багатонаціональної ідентичності України.

Незважаючи на всі труднощі, греко-українська громада Приазов'я продовжує плекати свої традиції, підтримувати мову і культуру, адаптуючись до нових умов. Це не лише прояв стійкості, але й приклад того, як етнічна меншина може відігравати важливу роль у національному житті країни, зберігаючи при цьому свою унікальність та ідентичність.

Висновки. Роль греків Приазов'я у формуванні національної ідентичності України є багатогранною та надзвичайно важливою. Протягом століть ця спільнота не лише зуміла зберегти свою унікальну культурну ідентичність, але й стала невід'ємною частиною українського суспільства, роблячи значний внесок у розвиток як економічного, так і культурного життя країни.

Історія переселення греків з Криму до Приазов'я, їхня адаптація до нових умов та подальша боротьба за збереження національної ідентичності є прикладом стійкості та витривалості, які допомогли цій етнічній меншині не лише вижити, але й вплинути на формування української нації. Важливою складовою цієї історії є їхня релігійна ідентичність, яка відіграла ключову роль у згуртуванні громади та підтримці культурних традицій.

Попри численні виклики, включаючи репресії, асиміляційні процеси та сучасну війну, греки Приазов'я продовжують відігравати важливу роль у збереженні культурної спадщини регіону (Гедьо, 2005). Вони є прикладом того, як етнічна меншина може зберігати свою ідентичність, одночасно інтегруючись у ширше національне суспільство.

В сучасних умовах, коли українське суспільство переживає процеси зміцнення своєї національної ідентичності, досвід греків Приазов'я є надзвичайно цінним. Їхня історія показує, що збереження культурних традицій та мови є можливим навіть у найскладніших умовах, і що ці традиції можуть зробити значний внесок у формування єдиної національної ідентичності.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Χρίστου, Χ. (2006).** Η γλώσσα των Ελλήνων της Αζοφικής. *Περιοδική έκδοση του Πανεπιστημίου Κύπρου «Ενδείκτης»*, №15, 38.
- Бацак, Н. І. (1999).** *Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук.* Київ. 20 с.
- Божко, Р. П., Були, Т. Ю., & Гашененко, Н. Н. (2006).** *Маріуполь і його околиці: погляд із XXI століття.* Маріуполь. 428 с.
- Бушаков, В. А. (2005).** *Історична топонімія Криму: Автореф. дисертації д-ра філолог. наук: 10.02.13.* Київ: Інститут сходознавства ім. А. Кримського. 37 с.
- Гедьо, А. В. (2005).** *Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XII – XIX ст.* Київ. 423 с.
- Драпак, М. (2022, 17 березня).** Маріуполь та греки: зберегти свій дім. *Local History*. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/reportazhi/mariupol-tse-ukrayina/>
- Івацький, В. (2012а).** Джерела грецької державності: система мілетів у суспільно-політичній структурі Османської імперії (XVIII ст.). *Сучасна українська політика*, 26, 384 с.
- Івацький, В. (2012б).** Формування грецької етнонаціональної ідентичності у XIX ст. (базуючись на джерелах іноземного суспільствознавства). *Грані: науково-теоретичний та громадсько-політичний альманах*, 6(86), 170 с.
- Отчёт (1879).** *Отчёт Мариупольской уездной земской управы Мариупольскому уездному земскому собранию, очередная сессия.* Мариуполь.
- Отчёт (1895).** *Отчёт Мариупольской уездной земской управы Мариупольскому уездному земскому собранию, очередная сессия.* Мариуполь.
- Перехвальская, Е. (2006).** *Этнолингвистическая ситуация.* URL: <http://www.genling.nw.ru/Ethnolin/ethnosite/situation.htm>
- Подгайко, М. К. (2006).** *Самоврядування грецьких громад в Україні (середина XVII – 70-ті рр. XIX ст.) [Текст]: дис. ... канд. іст. наук.* Київ: НАН України, Інститут історії України. 230 с.
- Пономарьова, І. С. (2006).** *Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.): Історико-етнографічне дослідження.* Київ. 300 с.
- Терентьева, Н. А. (1999).** *Греки в Україні: економічна і культурно-просвітницька діяльність (XVII – XX вв.).* Київ. 352 с.
- Якубова, Л. Д. (2004).** Мовна проблема та культурне життя маріупольських греків (середина 20-х – 30-і рр. XX ст.). *Український історичний журнал*, 4, 82–90.

References:

- Batsak, N. I. (1999).** Hreky Pivnichnoho Pryazovia: kulturno-prosvitnytskyi rozvytok (kinets XVIII – pochatok XX st.) [The Greeks of the Northern Azov region: cultural and educational development (late 18th - early 20th centuries)]: *Avtoref. dys... kand. ist. nauk.* Kyiv. 20. [in Ukrainian]
- Bozhko, R. P., Buly, T. Yu., & Hashenenko, N. N. (2006).** *Mariupol i yoho okolytsi: pohliad iz XXI stolittia* [Mariupol and its surroundings: a view from the 21st century]. Mariupol. 428. [in Ukrainian]

- Bushakov, V. A.** (2005). Istorychna toponimiia Krymu [Historical toponymy of Crimea]: *Avtoref. dysertatsii d-ra filoloh. nauk*: 10.02.13. Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A. Krymskoho. 37. [in Ukrainian]
- Drapak, M.** (2022, 17 bereznia). *Mariupol ta hreky: zberehty svii dim. Local History* [Mariupol and the Greeks: save your home]. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/reportazhi/mariupol-tse-ukrayina/> [in Ukrainian]
- Hedo, A. V.** (2005). *Hretski hromady Nizhyna ta Pivnichnoho Pryazovia v aktovykh materialakh seredyny XII – XIX st* [Greek communities of Nizhyn and the Northern Azov region in official documents of the middle of the 12th - 19th centuries.]. Kyiv. 423. [in Ukrainian]
- Iakubova, L. D.** (2004). Movna problema ta kulturne zhyttia mariupolskykh hrekiv (seredyna 20-kh – 30-i pp. XX st.) [The language problem and cultural life of the Mariupol Greeks (mid-20s - 30s pp. XX century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal.*, 4, 82–90. [in Ukrainian]
- Ivatskyi, V.** (2012a). Dzherela hretskoi derzhavnosti: systema miletiv u suspilno-politychnii strukturi Osmanskoï imperii (XVIII st.) [Sources of Greek statehood: the Miletus system in the social and political structure of the Ottoman Empire (XVIII century)]. *Suchasna ukrainska polityka*, 26, 384. [in Ukrainian]
- Ivatskyi, V.** (2012b). Formuvannia hretskoi etnonatsionalnoi identychnosti u KhIKh st. (bazuiuchys na dzherelakh inozemnoho suspilstvoznavstva) [Formation of Greek ethno-national identity in the 19th century. (based on foreign social science sources)]. *Hrani: naukovy teoretychnyi ta hromadsko-politychnyi almanakh*, 6(86), 170. [in Ukrainian]
- Otchët** (1879). *Otchët Maryupolskoi uezdnoi zemskoi upravly Mariupolskomu uezdomu zemskomu sobranyiu, ocherednaia sessyia* [Report of the Mariupol County Zemstvo Council to the Mariupol County Zemstvo Assembly, regular session]. Mariupol. [in Russian]
- Otchët** (1895). *Otchët Maryupolskoi uezdnoi zemskoi upravly Mariupolskomu uezdomu zemskomu sobranyiu, ocherednaia sessyia* [Report of the Mariupol County Zemstvo Council to the Mariupol County Zemstvo Assembly, regular session]. Mariupol. [in Russian]
- Perekhval'skaia, E.** (2006). *Ètnolynhvystycheskaia sytuatsyia* [Ethnolinguistic situation]. URL: <http://www.genling.nw.ru/Ethnolin/ethnosite/situation.htm> [in Russian]
- Podhaiko, M. K.** (2006). Samovriaduvannia hretskykh hromad v Ukraini (seredyna XVII – 70-ti rr. XIX st.) [Self-government of Greek communities in Ukraine (mid-17th – 70s of the 19th century)] [Tekst]: *dys. ... kand. ist. nauk*. Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. 230. [in Ukrainian]
- Ponomarova, I. S.** (2006). *Etnichna istoriia hrekiv Pryazovia (kinets XVIII – pochatok XXI st.)* [Ethnic history of the Greeks of the Azov region (late 18th - early 21st centuries)]: Istoryko-etnohrafichne doslidzhennia. Kyiv. 300. [in Ukrainian]
- Terenteva, N. A.** (1999). *Hreky v Ukraini: ekonomichna i kulturno-prosvitnytska diialnist (XVII – XX vv.)* [Greeks in Ukraine: economic and cultural-educational activities (XVII - XX centuries)]. Kyiv. 352. [in Ukrainian]
- Χρίστου, Χ.** (2006). Η γλώσσα των Ελλήνων της Αζοφικής. Περιοδική έκδοση του Πανεπιστημίου Κύπρου «Ενδείκτης», №15, 38. [in Greek].

Надійшла до редакції / Received: 17.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 28.08.2024

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 94 [94:323.3-058.244](477.43/44) "1928"

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-58-66>

The reaction of Podillia population to the "improved" self-taxation: 1928

Pavlo M. Kravchenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD. (History), Professor (Ukraine)

e-mail: pablokk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1066-4460>

Oleh A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Dr. (History), Professor (Ukraine)

e-mail: oleh.melnichuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/1330042>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Abstract.

The paper analyzes the moods and attitudes of the rural population of Podillia in 1928, which were caused by the Bolshevik regime's intensified offensive against private ownership in the villages and aimed at its elimination. This policy was part of Stalin's "revolution from above," with self-imposed taxation becoming one of its important components. The methodology of the study is based on the principles of objectivity and historicism, employing both general scientific and specialized research methods: the problem-chronological, historical-comparative methods, and critical analysis. The scientific novelty of the study is defined by the authors' interest in a topic that has been insufficiently researched in Ukrainian historiography: the reaction of the rural population of Podillia to the initial measures of the Bolshevik occupation regime, which sought to eliminate private ownership in Ukrainian villages and impose collective farming by enforcing inflated self-taxation plans. Conclusions. The year 1928 marked an intensification of the struggle between Ukrainian peasants and the Bolshevik regime, which, in pursuit of the "socialist restructuring" of the village, deliberately brought peasant farms to ruins by increasing financial pressure through the method of "improved" self-taxation. This led to widespread discontent, which was mostly manifested in peasants' protestations, refusals to vote for the self-taxation rates imposed by the authorities, etc. and threatened to escalate into violent resistance.

Keywords: self-taxation, tax, enmity, struggle, cooperation, bread, kulak, the poor, middle class, terror by starvation.

Реакція населення Поділля на «вдосконалене» самообкладання: 1928 рік

Павло Кравченко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, професор (Україна)

e-mail: pablokk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1066-4460>

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: oleh.melnichuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/1330042>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Анотація.

Метою статті є аналіз настроїв сільського населення Поділля у 1928 р., викликаних посиленням наступу більшовицького режиму на приватного власника на селі з метою його ліквідації в контексті сталінської «революції згори», важливою складовою якої було самообкладання. Методологія дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності та

історизму із використанням загальнонаукових та спеціальних методів дослідження: проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, методу критичного аналізу. **Наукова новизна** дослідження полягає у розкритті авторами недостатньо вивченого в українській історіографії питання реакції сільського населення Поділля на перші кроки більшовицького окупаційного режиму щодо ліквідації українського приватновласницького села і насадження колективного господарства шляхом нав'язування завищених планів самообкладання. **Висновки.** 1928 р. став періодом загострення боротьби між українськими селянами та більшовицьким режимом, який з метою «соціалістичної перебудови» села свідомо пішов на розорення селянських господарств шляхом посилення фінансового тиску методом «вдосконаленого» самообкладання, чим викликав широке невдоволення, яке в більшості випадків проявлялось у висловлюваннях селян, у їхній відмові брати участь у голосуванні за нав'язані владою розміри самообкладання тощо і загрожувало перерости в силовий опір.

Ключові слова: самообкладання, податок, ворожнеча, боротьба, кооперація, хліб, куркуль, бідняк, середняк, терор голодом.

Постановка проблеми. У дослідженнях, присвячених подіям у подільському селі 1928 р., приділено недостатньо уваги реакції сільського населення на конкретні заходи більшовицького режиму, зокрема, на самообкладання. Заслужують на більшу увагу настрої різних за майновим станом груп селян, їхні практичні дії і стратегії виживання в умовах посилення каральної політики влади.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історіографія досліджуваної проблеми не є достатньо великою. Велика кількість праць має загальний характер і не містить конкретного матеріалу, який би розкривав настрої та поведінку подільських селян у 1928 р. Виняток складають праці В. Рубана, в яких охарактеризовано типологію настроїв та поведінки селянства Поділля наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. (Рубан В., 2017; 2018а; 2018b). З досліджень, що безпосередньо стосуються нашої теми, слід назвати монографії: А. Зінченка (Зінченко А., 2008); П. Григорчука та О. Мельничука (Григорчук П., Мельничук О., 2001); В. Петренка (Петренко, В., 2008), І. Шульги (Шульга І., 1997), в яких автори розглядають самообкладання в контексті експропріації більшовиками власності селян і звертають увагу на зміну в їхніх настроях і поведінці. Власне настрої населення як реакції на примусові методи більшовицького режиму частково відображені у «Національній Книзі пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Вінницька область» (Лациба В., Вижга М., Кравченко П. та ін. (автори-упоряд.), (2008)) та у збірнику документів та матеріалів, присвячених голоду і голодомору на Поділлі у 1920-1940-х рр. (Подкур Р., Васильєв В., Кравченко П., (упоряд.), 2007). Розглядаються ці проблеми у статтях В.Петренка і Н.Марценюк (Петренко В., Марценюк Н., 2016), П.Кравченка (Кравченко П., 2016), О. Мельничука (Мельничук О., 1998; 2001; 2003). Автори звертають увагу на критичне відношення подільського селянства до політики комуністів на селі, зауважуючи, що в її результаті село було розколоте на різні за майновим станом групи, що використовувала влада в своїх інтересах задля дискредитації і ліквідації сільського власника.

Метою статті є: на основі аналізу архівних джерел дослідити настрої та реакцію населення подільського села на кампанію самообкладання у 1928 р.

Виклад основного матеріалу. Соціалістичне суспільство, яке, згідно з більшовицькою концепцією, мало бути побудоване в СРСР, крім іншого, передбачало повну ліквідацію приватної власності, на селі у тому числі. Саме у приватному власникові комуністичний режим бачив свого головного ворога і, відповідно до цього, поставив за мету усупільнити все майно й створити, замість індивідуальних приватних господарств, колективні.

До початку 1928 р. Й. Сталін та його найближче оточення не наважувалися приступити до реалізації своєї програми побудови соціалізму, зважаючи на боротьбу за владу у верхівці більшовицької партії. І лише після перемоги над опозицією наприкінці 1927 р. можна було приступати до побудови соціалізму в одній окремо взятій країні, згідно зі сталінським планом.

Поїздка Й. Сталіна до Сибіру у січні 1928 р. стала відправною точкою змін у сільському господарстві: його вимога відібрати у селян хліб силою свідчила про принципову зміну політики більшовиків на селі. Й. Сталін відмовився від НЕПу, який передбачав пошук шляхів співробітництва більшовицької держави з приватним власником на селі й запропонував застосовувати методи, характерні для політики «воєнного комунізму». Крім насильницького вилучення хліба, комуністичний режим почав впроваджувати нові грошові «добровільні» виплати, які швидко стали обов'язковими і за невиконання хоча б одного з них селянське господарство мало сплатити штраф у п'ятикратному розмірі від початкової суми (Петренко, В., 2008, с. 90).

Серед виплат чільне місце займало самооподаткування або самообкладання селян. Ця практика використовувалась у роки НЕПу: селянські громади на добровільних засадах вирішували, скільки грошей необхідно зібрати на внутрішні потреби – економічні, соціально-

культурні. Однак зі зміною більшовицької політики щодо селянства зміст цього податку став принципово іншим. 11 січня 1928 р. комуністичний режим приймає новий, «вдосконалений» закон про самообкладання, який передбачав, по-перше, примусові заходи щодо його виконання, а по-друге, дозволяв місцевій владі підвищувати встановлений розмір (не більш як 35% від загальної суми сільськогосподарського податку) самооподаткування. На практиці це дозволяло застосовувати закон в залежності від суб'єктивних бажань місцевого керівництва. Наприклад, підвищувати розмір самооподаткування у багатьох випадках до 100% від розміру сільськогосподарського податку. Коли ж селянин не мав грошей для розрахунку, влада отримала право проводити розрахунок продуктами харчування або ж реманентом (Петренко, В., 2008, с. 96). Отже, закон надавав широкі можливості для свавілля при його реалізації з боку советського і партійного керівництва. Як влучно висловився один із селян, «відкиньте від слова самообкладання чотири перші букви і воно буде те, що воно насправді» (ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 50).

Крім того, закон суттєво змінив процедуру голосування селян за самообкладання. Тепер, коли на перші загальні збори селян з'явиться менше половини їх загальної кількості, то необхідно провести повторні загальні збори, на яких могла бути присутня третина тих, хто мав право голосу. Вони мали право приймати рішення, обов'язкові для виконання всією громадою (В. Петренко, 2008, с. 96). Отже, режим передбачив низьку явку селян на збори і наперед забезпечив прийняття потрібних для нього рішень. А беручи до уваги, що багато заможних селян взагалі не мали права голосу і більшість на зборах складали бідняки і селяни середнього статку, можна констатувати, що приймати рішення на користь влади стало значно простіше.

Місцеве советсько-партійне керівництво, під тиском Москви, вже у січні-лютому 1928 р. почало організовувати загальні збори селян для прийняття бажаних влади рішень щодо самообкладання, і соціально-економічна і політична ситуація на селі відразу ж суттєво загострилась. Виявилось, що навіть бідні селяни далеко не завжди підтримували політику більшовицької партії і советської держави, про що секретні служби ГПУ інформували партійне керівництво округ, яке несло персональну відповідальність на реалізацію рішень Москви.

Заходи влади щодо самообкладання мали декілька швидких результатів, які у більшості випадків були небажаними для режиму: зростання недовіри і відвертої ворожнечі до заходів комуністичного режиму. Вже у січні 1928 р., з початком застосування закону, загальні настрої селян можна охарактеризувати їхніми висловлюваннями на кшталт: «Самообкладання нам нав'язують силою... В газетах пишуть одно, що треба брати 35%, а на ділі зовсім не так, нас обдирають, не можна жити з такими порядками, при такому становищі неможливо зміцнити своє господарство і населення залишиться завжди бідним...» (Лациба В., Вижга М., Кравченко П. та ін. (2008), с. 18; ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 49). Свідома частина селян розуміла кінцеву мету влади, брехливість її офіційних заяв. Вони бачили, що політика щодо самообкладання призведе до ще більшого збідніння сільського населення, а не до його рекламованого комуністами добробуту.

Виявилось, що часто навіть організації бідноти відносяться до проведення кампанії по самообкладанню надзвичайно пасивно, і «якби не вповноважені, жодне завдання не пройшло б» - інформував представник Калинівського району. Така ж ситуація спостерігалась і в селах Тиврівського району: біднота на зборах, присвячених самообкладанню, «зовсім відсутня», а коли присутня, то веде себе пасивно». А в деяких випадках окремі члени КНС підтримували пропозиції заможних селян, як це було у селах Літинського району (ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 48). Зазначимо, що саме на найбіднішу частину селянства і розраховувала влада, впроваджуючи нові принципи самообкладання, сподіваючись на їхню загальну підтримку.

У с. Юзвин Вінницького району 14 січня були проведені збори членів КНС за участі неорганізованої бідноти. У цілому, майже всі - і в приватних розмовах, і в офіційних виступах висловлювались проти самообкладання. В інформативному звіті про це сказано так: «Надзвичайно характерними були слова секретаря КНС, який заявив: «Чого ми будемо голосувати за самообкладання. Вони /заможна верства/ допомагають нам - то пуд жита позичиш, то коні дадуть» (Мельничук, 2001, с.118; ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 48). У цих словах – розуміння того, що без заможного селянина у селі виникнуть великі проблеми, вирішити які буде складно. Інші висловлювання теж є свідченням критичного відношення селян до політики влади: «У нас є один сільськогосподарський податок, то навіщо влада застосовує до другого його збирання, коли селянство і так бідне»; «Чому за пуд пшениці я не можу купити собі штанів»; «Чому чоботи дорогі»; «Куркулів на селі нема зовсім»; «КНС не потрібні – всі селяни повинні жити в дружбі»; «У всіх селах протести проти принципа обкладання. Наполягають, щоб обкладання провести з десятини чи з душі» У с. Гуменне Вороновицького району на загальних зборах селяни виставили вимогу загального обкладання. У виступах на зборах селян у Калинівському районі теж лунали пропозиції, які суперечили політиці режиму і

були свідченням повного ігнорування владою інтересів селян: «Самообкладання треба проводити з десятини»; «Біднота голосує за самообкладання, отже, нікому не робити скидки»; «Платити повинні всі»; «Платити треба з десятини чи подушно» (Зінченко, 2008, с. 241; ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 50).

На загальних зборах у с. Юзвин «інформація про самообкладання була зустрінута вороже, почались вигуки «другий податок збирають», «влада грабує селян», «приїхали знову грабувати», «не треба нам самообкладання», «ноги їм, представникам округи поламати треба, щоб не ходили грабувати селян» (ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 50). Останні висловлювання, очевидно, змушували представників влади до тимчасового відступу і пошуку інших шляхів вирішення питань, як правило, за допомогою сили.

Суперечки селян щодо самоподаткування, його розмірів були гострими і призводили до конфліктів між ними. У Тиврівському районі «Був випадок, коли в селі Рахни Польові 13 осіб голосували за постанову Уряду з наміченим відсотком самообкладання, то більшість селян, що голосувала проти, напали на них з криками» ви хочете нас обкласти, а самі бути в стороні і т.д.» (ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 50). З часом, під відповідним тиском, протестуючі селяни теж проголосували так, як потрібно було владі, та у 1928 р. опір був серйозним.

Часто спротив набирав організованих форм, у чому важливу роль відігравали національно свідомі сили. Секретар Районного комітету партії більшовиків м. Пикова повідомляв: «Антирадянська частина веде себе активно й організовано, дякуючи цьому були зірвані збори в п'яти селах. Особливо яскраво організація куркульства виявила себе в селі Кривошеї. Організаційну роботу там проводить колишній петлюрівський офіцер. Збори збираються протягом 20 хвилин, причому лише з заможних. За пропозицією одного з присутніх прийнята постанова: «Закон ВЦВК'а про самообкладання відхилити» (ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 49).

Звісно, що у зриві проведення зборів чи прийняття ними небажаних для влади рішень звинувачувались куркулі: місцевим активістам в інформаційних звітах необхідно було дотримуватись у цьому питанні «класової лінії» й офіційної політики партії більшовиків. Висловлювання селян Калинівського району теж приписували лише заможникам: «Раніш здерли шкури, тепер до кісток добираються; Самообкладання рівносильно ножеві в серце; Нам нема чого самообкладатись, нехай нас держава обкладає; Радвлада з нас сім шкур дере; Нехай влада сама школи будує; Нехай держава знає, чим боліє селянська душа; Все беруть і беруть, видно, прийдеться за обріз взятись» (Зінченко, 2008, с. 241; ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 49). Прикметно, що зрідка селяни почали говорити про збройну боротьбу проти режиму.

Інформатори спецслужб відзначали, що «куркулями використовується все, щоб лише зірвати самообкладання, залякати і посяяти паніку – розпускаються слухи про війну, про товарний голод, розпалюється антагонізм між робітником і селянином, політика партії і радвлади викривлюється, як політика шкуродерства, удушення селянства...» (ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 49). Зауважимо, що політика режиму і справді була направлена на протиставлення міста і села, на формування у робітника образу селянина-власника як ворога. З іншого боку, селяни бачили, що влада всіляко сприяє місту, часто за рахунок села. Звідси – відповідні настрої, які висловлювались на зборах: «Нехай робітник прийде і походить з ралом і плугом»; «Сільські продукти дешеві, заводські дорогі»; «Вчителям, робітникам платять багато грошей, вони добре живуть і керують селянством, а селянинові погано жилось, погано живеться і тепер, все їм нав'язують, жодних прав не мають» (ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 50). Розпалювання ворожнечі і на селі, і між містом і селом було важливою частиною політики режиму щодо знищення приватновласницького способу ведення господарства і встановлення повного контролю над виробництвом і розподілом сільськогосподарської продукції.

Ще одна форма боротьби, звісно ж, приписана винятково куркулям, – спроба бойкоту зборів і прийняття постанов про розстрочку платежів протягом 2-3-4-х років. Були спроби бойкотувати постанову під час голосування – ні «за» ні «проти». У семи селах Тиврівського району на загальних зборах пропозиція про самообкладання була провалена повністю, «а в трьох селах пройшли «ні вам, ні нам», тобто ми підтримуємо уряд, закон, та грошей зараз не маємо» (ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 50). Частина селян ще вірила, що мета влади – лише хліб та гроші і що з владою можна домовитись... Попередження окремих селян про реальні наслідки політики режиму щодо селянства майже ніхто не чув. Більшість сподівалась на краще, очевидно, керуючись досвідом періоду НЕПу та здоровим глуздом.

Соціально-політична ситуація, що склалась на селі, не могла не впливати на настрої і поведінку працівників сільських рад, які опинились у ворожому чи, в кращому разі, нейтрально-пасивному оточенні, без реальної підтримки з боку вищого керівництва. Беремо до уваги й те, що жителі того чи іншого села мали відповідні традиції поведінки, взаємин тощо, порушення яких було для них неприпустимим. У цьому напрямку режимові ще прийдеться напружено попрацювати, хоча робота по виправленню ситуації у бажаний для комуністичної влади бік

розпочалась відразу: «Треба відзначити, що на вузьких зборах сільради, Президій КНС відношення до самообкладання було вельми неприємне, та результатом напруженої роботи був перелом настроїв» (ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 52). А поки що у багатьох випадках сільський актив на загальних зборах відмовлявся підтримувати свої ж постанови, частина його не приходила на засідання, не брала участі у голосуванні, демонструвала «хвостизм і бездіяльність, незважаючи на проведену попередню роботу з сільським активом...». У багатьох селах Вінницького району «члени сільрад були незадоволені законом про самообкладання і намагалися зірвати всю кампанію, особливо яскраво виявилось це у членів ради в с.с. П'ятничани, Малі Крушлинці, Стадниці, Сосонці та інші» (ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 52). Отже, подільське село у 1928 р. у багатьох випадках виступало одностайно проти заходів комуністів. Остаточо опір буде подолано у 1932-1933 рр. шляхом організації Геноциду.

Не було єдності і в сільських партійних організаціях, які і мали втілювати рішення кремлівського керівництва в життя. Сільські комуністи, у більшості своїй корінні жителі, не могли відкрито виступати проти своїх односельців, принаймні, у той час: їхня свідомість, на наш погляд, ще не була повністю більшовицькою. Тож одні, замість того, щоб бути присутніми на зборах, присвячених самообкладанню, «прислуховувались, агітувати за успіх кампанії їдуть на полювання чи їдуть на репетицію драмкружка чи на його постановку. Друга частина більше всього приділяє уваги своїй основній роботі [...]. Третя частина втягнулась у цю роботу, однак боїться відкрито виступити і виконувати її, мотивуючи наступним: ви наробите, а нам прийдеться розсьорбувати. Селянин зараз же нас обвинувачує і наш авторитет підривається». Селяни кажуть – «Ви позалазили в сільради, кооперацію і підтримуєте тих комуністів, що не рахуються з селом» (ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 55). Очевидно, що частина селян ще вірила, що все залежить від особи комуніста: коли він вболіває за село, то буде відповідним чином себе вести...

Частина комуністів зізнавалась, що живуть вони у ворожому оточенні: секретар Вінницького райкому комуністичної партії писав у листі на ім'я секретаря окружного комітету компартії: «За нашу роботу ми кожний день очікуємо, що коли нас не повбивають, то поपालять» (ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 55). 1928 рік і став тим роком, коли селяни, доведені діями влади до відчаю, не бачати іншого виходу із ситуації, борячись за виживання, почали переходити до терору, який буде з кожним роком посилюватись, проти партійно-советського активу.

Комсомол теж проявив себе не кращим чином з точки зору комуністичної влади. Організації комсомольців ухилялись від участі в безпосередній роботі, нерідко виступали проти самообкладання, «торгуються за процент самообкладання і взагалі не знають для чого це проводиться». А секретар комсомольської організації в с.Лука-Мелешківська у своєму виступі на зборах зокрема сказав: «Ось подивіться, як живе робітник і службовець, а як наш селянин. Мені неодноразово приходилось бачити, як дружина робітника і службовця в літній час розкинувшись «як свиня» на березі річки – товста, жирна, а перед нею стоїть «гарне вино, солодоці та інш. а наша бідна жінка весь день під сонцем, весь день сапає чи жне, і що ж вона їсть – чорний хліб да цибулю»; і далі: «робітник іде на роботу й має хороше пальто на себе, а дома в шкафу ще одно чи два пальто і ще кожану куртку, а у нас одна свита да і ту здирають зараз». Звісно, що далі очолювати комсомольську організацію така особа не могла (ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 53). Причини такої ситуації, з точки зору уповноваженого по Вінницькому району Калиновського, були очевидні: «Я з повною відповідальністю стверджую, що серед сільської молоді і комсомольської її частини особливо, відсутня культурно-виховна робота, відсутній керівний вплив Райкому Комсомолу. Це підтверджується ще хоча б тим, що сільський комсомол був абсолютно невідготовлений до проведення кампаній, керівний матеріал до яких отриманий ними з величезним запізненням» (ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 53). Отже, справа не в самообкладанні, не в ліквідації куркульства як класу, не у знищенні власне селянства як такого, а в культурно-виховній роботі...

Посилення наступу режиму на селян сприяло зростанню невдоволення селян соціально-політичною ситуацією. У травні 1928 р. 15 місцевих селян с. Керлинці Лісові зібрались біля млину для помолу зерна і вели розмову про «виключно про ту політику уряду, яка проводиться на селі. Висловлювались, що влада не дає розвитку індивідуальному господарству, обкладаючи податками більш заможних і надаючи великі привілеї бідним верствам населення і колективам [...] Селяни робили свої висновки, до чого може призвести така політика: «Проведення такої політики на селі відштовхує від усякої роботи і не дає прагнення покращувати господарство, а навпаки нічого не робити і прагнути до того, щоб господарство кожне окремішно падало». Селяни наводили приклади того, наскільки занепало господарство у порівнянні з часами до Першої світової війни (ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 104). Такі висловлювання свідчили про наростаюче критичне відношення до комуністичного режиму.

У с. Юрківка Тульчинської округи «селяни налаштовані проти радвлади і де тільки збереться декілька людей, так і засуджують Радвладу, а особливо серед заможного елементу, яким прийшлося платити великий податок і віддати хліб на заготівлю». Разом з тим, у самому селі та в інших селах округи «бідняки переживають голодовку, вони кажуть, що нема хліба і нема одягу. Куркулі, користуючись цим моментом серед бідняків проводять агітацію, що, мовляв, все залежить від Радвлади, що Радвлада грабує селянство, забрали весь хліб і віддали за кордон, щоб буржуазія не напала на комуністів, що якщо прийде поміщик, то селянинові буде набагато краще і так далі» (ДАВіО, Ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 105).

Проблеми з хлібом для бідноти і справді стали серйозними, зважаючи на тотальну викачку зерна на користь держави. Тепер почали страждати ті, хто активно підтримував заходи режиму проти куркуля. Вінницький окружний відділ ГПУ інформував, що напружена ситуація склалась в с.Багринівцях Літинського району, де відсутня можливість дістати хліб для бідноти. «За наявними у нас агентурними матеріалами велика частина населення с. Багринівців, приблизно дворів 300, абсолютно не має хліба, висловлює своє невдоволення тим, що з села вивезли під час хлібозаготівлі 10.000 пудів, з млину забирають відмір і відправляють з села на ст. залізниці, а в селі нічого не залишають, причому вони також жаліються на те, що куркулі та заможники поховали хліб і не бажають продавати їм зовсім. Біднота, знаходячись у крайній нужді, приходять в кооперацію і пропонує за пуд хліба подвійну ціну, аби лише їм продали». У селі була організована група бідноти з метою розгрому кооперативного магазину, яка погрозувала членам правління, що у випадку непродажу хліба «вони не будуть жити, вірніше, погрозували їм смертю». А далі цікавий допис, який ілюструє співвідношення «слова і діла» влади: «Вінокрвідділ ГПУ, повідомляючи вищесказане, просить прийняти термінові заходи до того, щоб запланований до розподілу між районами 16-тисячний фонд був справді розподілений Райсоюзом не тільки на папері у вигляді різного роду плану і відомостей, але і на ділі» (ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 115).

Інформація говорить багато про що. З одного боку, держава стала на шлях тотальних ревізій хліба вже у 1928 р. з метою встановлення повного контролю над виробництвом і розподілом. Пізніше це стане звичним явищем: спочатку все забрати, а потім вирішувати, кому дозволити вижити, а кому померти. Біднота підтримувала режим, вірячи, що той забезпечить її хлібом і борошном. Та вийшло зовсім не так, як вони сподівались, і поступово приходило розуміння ситуації: «Коли державі треба було виконати заготівельний план, наш кооператив весь час добре заготовляв хліб і Райспілка постачала нам борошно. Тепер же, коли у нас вже більше не можна заготовити хліб, нам не дають ні фунта й незаможники по два тижні без хліба сидять»; «У нашому селі Ободівка велике незадоволення з приводу хліба. Викачали хліб, не врахували потреб села й тепер у нас голод. Таку дурницю влада зробила»; «Дайте борошно, ми ж то хліб давали» (Мельничук О., 2001, с.119; ДАВіО, Ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 222зв.).

Дурниця влада не зробила. Автор допису не зрозумів, що метою влади на цьому етапі проведення «сталінської революції згори» був хліб, а це вимагало захоплення бідняків у проведенні хлібозаготівель. Наступним етапом буде проведення суцільної колективізації і розкуркулення – і знову режим використає значну частину населення в своїх інтересах. Та результати будуть набагато страшнішими і катастрофічними. Більшість над діями комуністів не задумувалась...

Отже, «терор голодом», на наше переконання, став практикуватись вже у 1928-му. Вже тоді режим отримав перший досвід проведення такої політики з метою «умиротворення» українського села: вдосконалюючи такі практики, режим організував геноцид 1932-1933 рр. А для значної частини сільського населення вже у 1928 р. з'явилась проблема порятунку від голодної смерті. У згаданих Багринівцях у 1932-1933 рр. від голоду померло 120 осіб (Лациба В., Вижга М., Кравченко П. та ін., 2008, с. 503-505).

Частина селян сподівалась приховати від комуністичного режиму хліб, не чинячи активного опору. Нарешті, значна частина населення, переважно бідняки, зрозуміли, що у цих умовах їхній порятунок – у співпраці з владою.

Ще один спосіб приховування від влади хліба у 1928 р. – перевіз його у ті населені пункти, які з тих чи інших причин були звільнені від хлібозаготівель. Так, с.Головчинці Жмеринського району було звільнене від заготівель з причини градобоя, і в ньому ховали хліб жителі с. Собчан (ДАВіО, ф. П-29, оп. 1, спр. 373, арк. 137).

Становище в подільському селі відображено в документі, складеному в кінці березня 1928 р. окружним ГПУ під назвою «Бюлетень № 1 Про стан села Тульчинської округи» під грифом «Цілком таємно». Його основою стали листи рідних з сіл округи до бійців Червоної Армії.

Автори документа зазначають, що інформація відображає в основному настрої середняцької частини села, яка незадоволена і стурбована насамперед такими заходами влади: «1. Одночасний жорсткий натиск міста у справі викачки засобів села під різними приводами; 2. Примусовість участі в кампаніях, не дивлячись на те, що по закону і самообкладання, і позика, і

.....
вступ у члени кооперації є справами добровільними; 3. Непосильність для селянського господарства одночасно викинути масу цінностей по цих кампаніях...» (ДАВіО, ф. П-33, оп. 1, спр. 706, арк. 11-12).

Витримки з листів свідчать про катастрофічну ситуацію, що склалась у подільському селі (і не лише в ньому) внаслідок «наступу соціалізму» на село.

«Червоноармійцю [...] пише родич, який жаліється на труднощі помолу зерна і придбання його, в той час як кооперація, що скуповує хліб по твердій ціні, відправляє цілі вагони невідомо куди і в результаті цього селянам біднякам прийдеться вмирати з голоду. Далі йдуть нарікання на примусовість і важкість самообкладання» (ДАВіО, ф. П-33, оп. 1, спр. 706, арк. 21); «У нашому селі нікому не можна нічого продати, крім як Споживчому Товариству. Життя нині погане, хліб дешевий, а все необхідне нам дороге. Наближається літо, дітям необхідний одяг і взуття, а грошей нема. Лишається лише потилицю чухати. Раніше було жити куди краще, а останнім часом замість того, щоб бути ще кращому, чомусь стає гірше й гірше, приходиться ходити напівголим і босим, багато селян сидить без хліба, і купити ніде, тому що з млинів держава забирає хліб і не можна там купити жодного пуда. Так що становище важке, думаєш про краще, а виходить гірше» (ДАВіО, ф. П-33, оп. 1, спр. 706, арк. 22).

У документі зауважено, що виписки з листів по Гайсинському району «відображають особливе незадоволення селянської маси кампаніями, що проводяться. У них неодноразово вживаються такі слова, як «грабують», «грабіж», «неможливо витримати тощо». Наведені приклади підтверджують ці слова: «Важко живеться, тому що здорово натиснули на селян. Сильно деруть, так що ми думаємо, що, сплативши тепер, знову будуть нові податки. Не можна витримати – таке становище»; «Чи відбувалось святкування десятиріччя Червоної Армії, не пам'ятаю, так як нам було не до святкування: як почали день за днем ходити по хатах, вимагати податок, страховку і самообкладання, то не дуже милими стали їхні свята» (ДАВіО, ф. П-33, оп. 1, спр. 706, арк. 23). Характерно, що радянські свята селяни називають не своїми, а «їхніми», тобто чужими, прийшлими.

Прикметно, що вже у 1928 р. влада почала практикувати у все більших масштабах різного роду заборони, які пізніше переростуть у сумно відомі «Чорні дошки»: «У Бершаді всі лавки, що торгували борошном, зачинені. Хліба купити на ярмарці дуже важко, а по селах хліб викачують всілякими хитрощами, а якщо не дасиш в кооператив пуд хліба, то не візьмеш ні солі, ні гасу, так що дуже важко жити тепер» (ДАВіО, ф. П-33, оп. 1, спр. 706, арк. 25).

Частина селян, спостерігаючи за подіями, втрачала орієнтири: «Зараз не знаю, що краще і що робити. Уряд прагне соціалізму, а дядьки за землю і за власністю. Тепер є багато заможних селян, які кажуть, що зовсім покинуть землю і будуть жити як і всі. На них зараз великі податки. Думаючи про майбутнє, я не багато розумію і не знаю, що робити, чи проводити щонебудь у життя чи ж так просто жити, щоб провести деякий час» (ДАВіО, ф. П-33, оп. 1, спр. 706, арк. 27).

Настрої середняцтва Крижопільського району теж відображали становище, в якому опинилось село у 1928 р. не в останню чергу дякуючи самообкладанню: «Моє життя зараз погане. Продподаток виплатив 50 рублів, зараз знову самообкладання 12 рублів і дали 2 дні строку. Коні, корови, свині виздыхали – життя собаче. Хотів продати коней, та ніхто не купує, бо самообкладання вбило людей. За будинком сумувати і плакати нема чого. Досадно жити, куди не ткнешся – то все в глухий кут. До того притісняють, що сядь, заплач і мовчи. Трудящому селянинові дуже погано, а ледарям, неробам добре, вони жують те, що їм дають, після чого сидять спокійно і сплять» (ДАВіО, ф. П-33, оп. 1, спр. 706, арк. 28). Автор наведених вище слів вірно підмітив одну з головних тенденцій у розвитку подій: створення неможливих для сільських трударів умов життя і праці, заохочення бідного населення до відбирання у заможників результатів їхньої праці на свою користь. Уже швидко для багатьох це стане нормою.

Висновки. Сталінський більшовицький план побудови соціалізму передбачав, крім іншого, повну ліквідацію приватної власності і її власників. Перш за все це стосувалось жителів села, які в переважній більшості вели своє власне господарство, отже, згідно з марксистськими постулатами, були ворогами соціалізму. На початковому етапі реалізації плану, у 1928 р., передбачалось суттєве посилення податкового тиску на селян-власників, продовольчого і фінансового, який мав їх довести до розорення. Одним із важелів стало самообкладання, яке викликало у селян масове невдоволення. Спротив такій політиці комуністичного режиму проявлявся перш за все у висловлюваннях селян та їхніх конкретних діях, які мали переважно мирний характер. Сільські господарі ще мали сподівання на можливість досягнення компромісу з владою, на поступки з її боку на користь індивідуального приватновласницького господарства. Та з часом все зрозумілішими ставали соціалістичні плани кремлівського керівництва, спрямовані на знищення власне українського села. Тоді ж, у 1928 р., комуністи вперше на практиці перевірили дієвість політики терору голодом та покарання сіл шляхом заборони

торгівлі. Набутий досвід буде застосований у масових масштабах при організації та реалізації геноциду 1932-1933 рр.

Подяка. Висловлюємо вдячність працівникам ДАВіО за сприяння в опрацюванні джерел.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Григорчук, П.С., Мельничук, О.А.** (2001). *Комітети незаможних селян на Поділлі (1920-1933)*. Вінниця: ВДПУ, 160 с.
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області.
- Зінченко, А.** (2008). *Нариси історії подільського селянства 1917-1930 рр.* Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика». 344 с.
- Кравченко, П. М.** (2016). Технології нищення українського села напередодні й на початку «великого перелому» на прикладі Поділля. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* Вип. 24. 203-210.
- Лациба, В., Вижга, М., Кравченко, П. та ін.** (автори-упоряд.) (2008). *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Вінницька область.* Вінниця, ДП «ДФК». 1360 с.
- Мельничук, О.А.** (1998). Комітети незаможних селян в хлібозаготівельних компаніях 1928 - 1932 рр. на Поділлі. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.* Кам'янець-Подільський, С.255-261.
- Мельничук, О.А.** (2001). Участь комнезамів у здійсненні "другої революції" в подільському селі. *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* Збірник статей. Випуск 15. Київ-Донецьк, С. 204-208.
- Мельничук, О.А.** (2003). Залучення комітетів незаможних селян до хлібозаготівельних кампаній на Поділлі у 1929-1933 рр. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка" Держава та армія.* Львів, С.47-52.
- Петренко, В.І., Марценюк, Н.М.** (2016). Методи хлібозаготівель 1928 р. в Україні у контексті репресивної політики більшовиків. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* Вип. 24. 76-82.
- Петренко, В.І.** (2008). *Більшовицька влада та українське селянство у 20-30-х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля).* Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика». 320 с.
- Подкур, Р., Васильєв, В., Кравченко, П. та ін.** (упоряд.) (2007). *Голод та Голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. Збірник документів та матеріалів* (ред-вид. група: Вінниця, ДП «ДКФ», 704 с.
- Рубан, В.** (2017). Деякі типи зовнішньополітичних настроїв селянства Поділля в умовах розкуркулення та суцільної колективізації наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. *Емінак.* 4(1). 58-63.
- Рубан, В.** (2018а). "Бийте у дзвони...": настрої та поведінка селянства Поділля наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. у документах ДПУ УСРР. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.* 2. 123–187.
- Рубан, В.** (2018b). *Настрої та поведінка селянства Поділля наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.* (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Черкаси, 260 с.
- Шульга, І.Г.** (1997). *Гірка правда: Нариси з історії подільського селянства 1920 -1932 рр.* Вінниця: ВАТ "Віноблдрукарня", 152 с.

References:

- DAViO** – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State archive of Vinnytsia region].
- Hryhorchuk, P.S., Melnychuk, O.A.** (2001). *Komitety nezamozhnykh selian na Podilli (1920-1933)* [Committees of poor peasants in Podilla (1920-1933)]. Vinnytsia: VDPU, 160 s. [in Ukrainian].
- Kravchenko, P. M.** (2016). Tekhnologii nyschennia ukrainskoho sela naperedodni y na pochatku «velykoho perelomu» na prykladi Podillia [Technologies of the destruction of the Ukrainian village on the eve and at the beginning of the "great turning point" on the example of Podillia]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History.* Vyp. 24. 203-210. [in Ukrainian].
- Latsyba, V., Vyzhha, M., Kravchenko, P. ta in. (avtory-uporiad.)** (2008). *Natsionalna knyha pamiaty zhertv holodomoru 1932-1933 rr. v Ukraini. Vinnytska oblast* [National Book of Memory of the

- Victims of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine. Vinnytsia region]. Vinnytsia, DP «DFK». 1360 s. [in Ukrainian].
- Melnychuk, O.A.** (1998). Komitety nezamozhnykh selian v khlibozahotivelnnykh kompaniiakh 1928 - 1932 rr. na Podilli [Committees of poor peasants in grain procurement companies 1928 - 1932 in Podillia]. *Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu – Collection of scientific works of the Kamianets-Podilskyi State Pedagogical University*. Kamianets-Podilskyi, S.255-261. [in Ukrainian].
- Melnychuk, O.A.** (2001). Uchast komnezamiv u zdiisnenni "druhoi revoliutsii" v podilskom seli [The participation of Komnezams in the implementation of the "second revolution" in the Podil village.]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty – History of Ukraine: little-known names, events, facts. Zbirnyk statei*. Vypusk 15. Kyiv-Donetsk, S. 204-208. [in Ukrainian].
- Melnychuk, O.A.** (2003). Zaluchennia komitetiv nezamozhnykh selian do khlibozahotivelnnykh kampanii na Podilli u 1929-1933 rr. [Involvement of committees of poor peasants in grain procurement campaigns in Podillia in 1929-1933] *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika" Derzhava ta armiiia – Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic" State and Army*. Lviv, S.47-52. [in Ukrainian].
- Petrenko V. I., Martseniuk N. M.** (2016). Metody khlibozahotivel 1928 r. v Ukraini u konteksti represyvnoi polityky bilshovykiv [Methods of grain procurement in Ukraine in 1928 in the context of the repressive policy of the Bolsheviks]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History*. Vyp. 24. 76-82. [in Ukrainian].
- Petrenko V.I.** (2008). *Bilshovytska vlada ta ukrainske selianstvo u 20-30-kh rr. XX st.: prychny, tekhnolohii, naslidky Holodomoru-henotsydu (za materialamy Podillia)*. [The Bolshevik government and the Ukrainian peasantry in the 20s and 30s of the 20th century: causes, technologies, consequences of the Holodomor-genocide (based on the materials of Podillia)]. Vinnytsia: DP «Derzhavna kartohrafichna fabryka». 320 s. [in Ukrainian].
- Podkur R., Vasyliev V., Kravchenko P. ta in. (uporiad.)** (2007). *Holod ta Holodomor na Podilli 1920-1940 rr. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv* [Famine and Holodomor in Podillia, 1920-1940. Collection of documents and materials] (red-vyd. hrupa): Vinnytsia, DP «DKF», 2007. 704 s. [in Ukrainian].
- Ruban, V.** (2017). Deiaki typy zovnishnopolitychnykh nastroiv selianstva Podillia v umovakh rozkurkulennia ta sutsilnoi kolektyvizatsii naprykintsi 1920-kh – pochatku 1930-kh rr. [Some types of foreign policy attitudes of the Podillia peasantry in the conditions of disenfranchisement and complete collectivization in the late 1920s and early 1930s.] *Eminak*. 4(1). 58-63. [in Ukrainian].
- Ruban, V.** (2018a). "Byite u dzvony...": nastroi ta povedinka selianstva Podillia naprykintsi 1920-kh – pochatku 1930-kh rr. u dokumentakh DPU USRR ["Ring the bells...": moods and behavior of the Podillia peasantry in the late 1920s - early 1930s in the documents of the DPU of the USSR]. *Z arkhiviv VUCHK, HPU, NKVD, KHB – From the archives of VUCHK, GPU, NKVD, KGB*. 2. 123–187. [in Ukrainian].
- Ruban, V.** (2018b). *Nastroi ta povedinka selianstva Podillia naprykintsi 1920-kh – pochatku 1930-kh rr.* [Moods and behavior of the Podillia peasantry in the late 1920s and early 1930s.] (dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – Istoriia Ukrainy). Cherkasy, 260 s. [in Ukrainian].
- Shulha, I.H.** (1997). *Hirka pravda: Narysy z istorii podilskoho selianstva 1920 -1932 rr.* [Bitter truth: Essays on the history of the Podil peasantry 1920-1932]. Vinnytsia: VAT "Vinobldrukarnia", 152 s. [in Ukrainian].
- Zinchenko, A.** (2008). *Narysy istorii podilskoho selianstva 1917-1930 rr.* [Essays on the history of the Podil peasantry 1917-1930]. Vinnytsia: DP «Derzhavna kartohrafichna fabryka». 344 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 23.08.2024

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРИЯ

УДК 94(100=411.16)«1940/1941»:929Sugihara(520)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-67-76>**Japanese diplomat Chiune (Tiune) Sugihara – savior of Jews during World War II****Maryna V. Mykhailiuk**

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies

NAS of Ukraine

PhD. (History), Researcher (Ukraine)

E-mail: mykhayluk77@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8357-4744>**Abstract.**

The purpose of the article is to reconstruct the life and activities of a Japanese diplomat, primarily in the field of rescuing Jews in the first years of World War II (1940–1941). The author characterizes Sugihara's personal qualities, working conditions in various parts of Europe, particularly in Lithuania and East Prussia, and examines the forms and methods of rescuing Jews. **The research methodology** is based on a combination of general scientific (chronological, problem-historical, analytical, synthesis, generalization) and special-historical (historical-typological, historical-systemic) methods with the principles of historicism, objectivity, systematicity, scientificity, verification, using interdisciplinary approaches to the intersection of world history, psychology, ethics; memories of contemporaries of the World War II. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that, using these methods, the author reveals the character of Sugihara as the savior of European Jewry, analyzes the number of visas issued and the impact of his diplomatic activities on the future fate of Jewish refugees – applicants for temporary asylum in Japan. **Conclusions.** The Japanese savior, with all his diplomatic activities and «righteous» life, demonstrated an absolute immersion in the Jewish problems of the World War II. Despite all the obstacles that stood in his way, he was able to save thousands of refugees who asked for transit visas to Japan in order to find a peaceful life in other countries of the world. In Lithuania, Sugihara could not calmly look at the constant crowds at the windows of his residence, mainly Polish Jewish refugees who found refuge in Lithuania after the Nazi occupation of Poland, but with the Soviet occupation of the country had to continue to arrange their lives in other countries of the world. In East Prussia, the consul faced a similar problem. Being familiar with the Nazi policy of anti-Semitism in the occupied and annexed territories of the Reich, Sugihara understood well what future awaited Jewish asylum seekers, and could not refuse them help. The diplomat, despite the fact that he belonged to a country that became an ally of Germany in the World War II and had its own colonial ambitions in Southeast Asia, did not fall victim to anti-Semitic propaganda and Judeophobia, but on the contrary showed sympathy for asylum seekers. Today, there are 40,000 to 50,000 descendants of those Jews who were helped by the Japanese diplomat living in the world.

Keywords: World War II, Japan, Japanese diplomat, Lithuania, East Prussia, rescue of Jews, Far East, transit of Jewish refugees, Righteous Among the Nations, politics of memory.

Японський дипломат Чіуне (Тіуне) Сугіхара – рятівник євреїв в роки Другої світової війни**Марина Михайлюк**

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

кандидат історичних наук, науковий співробітник (Україна)

e-mail: mykhayluk77@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8357-4744>**Анотація.**

Метою статті є реконструкція життя і діяльності японського дипломата, передусім у царині порятунку євреїв в перші роки Другої світової війни (1940–1941 рр.). Автор характеризує особисті якості Сугіхари, умови роботи в різних куточках Європи, зокрема в Литві та Східній Пруссії, досліджує форми та методи порятунку євреїв. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (хронологічному, проблемно-історичному, аналітичному, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, об'єктивності, системності, науковості, верифікації, з використанням міждисциплінарних підходів на стику

.....
всесвітньої історії, психології, етики; спогадів сучасників часів Другої світової війни. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи ці методи автор розкриває постать Сугіхари як рятівника європейського єврейства, аналізує кількість виданих віз та вплив його дипломатичної діяльності на подальшу долю єврейських біженців – прохачів тимчасового притулку в Японії. **Висновки.** Японський рятівник усією своєю дипломатичною діяльністю та «праведним» життям продемонстрував абсолютне занурення в єврейські проблеми часів Другої світової війни. Попри всі перепони, що стояли на його шляху, він зміг врятувати тисячі біженців, які прохали про транзитні візи в Японію задля пошуку спокійного життя в інших країнах світу. Доведено, що у Литві Сугіхара не зміг спокійно дивитися на постійні натовпи біля вікон своєї резиденції, переважно польських євреїв-біженців, які після нацистської окупації Польщі знайшли притулок в Литві, але з радянською окупацією країни мусили далі влаштовувати своє життя в інших країнах світу. Встановлено, що у Східній Пруссії консул зіштовхнувся з подібною проблемою. Будучи обізнаний з нацистською політикою антисемітизму в окупованих і анексованих територіях Рейху, Сугіхара добре розумів, яке майбутнє очікує єврейських прохачів притулку, і не міг їм відмовити в допомозі. Дипломат, попри те, що належав до країни, яка стала союзницею Німеччини у Другій світовій війні і мала власні колоніальні амбіції в Південно-Східній Азії, не став жертвою антисемітської пропаганди та юдофобії, а навпаки виявив співчуття до прохачів притулку. Нині у світі мешкає 40–50 тис. нащадків тих євреїв, яким допоміг японський дипломат.

Ключові слова: Друга світова війна, Японія, японський дипломат, Литва, Східна Пруссія, порятунк євреїв, Далекий Схід, транзит єврейських біженців, Праведник народів світу, політика пам'яті.

Постановка проблеми. Чіуне (Тіуне) Сугіхара (Chiune Sugihara, 1900–1986) – всесвітньовідомий японський дипломат, який під час Другої світової війни в Литві та Східній Пруссії видавав японські транзитні візи, переважно євреям-біженцям, які прагнули виїхати через Японію в інші країни світу. У Литві дипломат, консульство якого формально підпорядковувалося японському посольству у Ризі, а фактично – напряму японському МЗС, візи видавав переважно польським євреям-біженцям, а з початком радянської окупації Литви і литовським євреям. Подібну роботу проводив в Кенігсберзі (нині Калінінград (РФ)), японське консульство якого підпорядковувалося посольству в Берліні.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Українська історіографія про діяльність японського дипломата відсутня. Його постать в середовищі українських дослідників Другої світової війни є маловідомою. Про нього знають здебільшого дослідники історії Голокосту і «Праведників народів світу». Тому ця публікація покликана заповнити історіографічну нішу і висвітлити рятівну місію японця. У зарубіжній історіографії дослідження діяльності Сугіхари є надзвичайно популярною темою, яка налічує не один десяток праць. У 1967 р. колишній дипломат написав власні спогади про свій «каунаський» період роботи, а в 1969, 1977 рр. дав чисельні інтерв'ю про свою службу в японському МЗС. Проте рятівна діяльність дипломата стала широко відомою лише в другій половині 1980-х рр.

Серед відомих дослідників постаті «японського Шиндлера» можна виділити публікації російського історика і спеціаліста з історії Голокосту І. Альтмана (Альтман, 2014; 2014а), в тому числі підготовлений ним двомовний збірник документів у співпраці з японськими і американськими колегами (Чиунэ Сугихара і Советский Союз: новые документы, новые перспективы, 2022); статті литовських і російських істориків Т. Брускіної (Брускина, 2014) і О. Воробьової (Воробьева, 2023), ізраїльського дослідника К. Фефермана (Феферман, 2014).

З чисельних західних науковців найбільш відомими є праці П. Сакамото (Sakamoto, 1998), С. Сугіхари і Н. Ху (Sugihara S. & Hu N., 2001), М. Сіраїсі (Сираиси, 2007, 2021), Є. Палаш-Рутковської (Palasz-Rutkowska, 1997), Є. Накар (Nakar, 2008), Л. Венклаускас (Venclauskas, 2009), Г. Левін (Levine, 2012), А. Голд (Gold, 2014), Д. Вольфа (Wolff, 2014), М. Медзіні (Medzini, 2016), в тому числі мемуари японської дружини Юкіко Сугіхари, які не раз перевидавалися (Sugihara, 1995).

Так, П. Сакамото, вивчаючи архіви МЗС Японії, залучаючи інтерв'ю з колишніми дипломатами, біженцями, тими, хто знав Сугіхару, стверджує, що наприкінці 1930-х – початку 1940-х рр. тисячі європейських євреїв шукали порятунку у Південно-Східній Азії. Три тисячі біженців транзитом через Японію дісталися Китаю і понад 21 тис. осіб під час Другої світової війни перебували в окупованому японцями Шанхаї (Sakamoto, 1998). С. Сугіхара і Н. Ху зазначають, що після поділу Польщі тисячі польських євреїв втекли в Литву, а звідти далі на Схід. Допомогли їм виїхати Ян Звартендейк, виконувач обов'язків голландського консула і Чіуне (Тіуне) Сугіхара, японський віце-консул в Литві. З Японії біженці перебралися на голландський о. Кюрасао та змогли виїхати в інші країни світу. У 1990 р. Сугіхара посмертно отримав премію ім. Рауля Валленберга. Проте в Японії протягом 50-ти повоєнних років було мало що відомо про

подвиг Сугіхари. Сейширо Сугіхара (не родич) у другій частині колективного дослідження розкриває практику маніпуляцій з боку японського МЗС з метою не допустити визнання філантропії Сугіхари (Sugihara S. & Hu N., 2001).

Г. Левін на основі широких архівних джерел та інтерв'ю з вижившими особами, «харбінськими» товаришами-ліцеїстами Сугіхари, колегами-дипломатами та членами їхніх родин, родичами рятівника, реконструює історію становлення Сугіхари як дипломата, шпигуна, експерта по Росії, паралельно досліджуючи японську культуру, фольклор, ставлення японців до євреїв, характеризує особисті якості людини (відчуття справедливості, доброти, людяності, співчуття), які спонукали його на нетипові для дипломата вчинки (Levine, 2012). А. Голд додає, що дитинство Сугіхари жодним чином не було пов'язане з євреями, яких він ніколи не бачив. Однак у Литві зміг врятувати від нацистського переслідування 6 тис. осіб (Gold, 2014). М. Сіраісі та Г. Секіморі, досліджуючи архіви японського МЗС, акцентують увагу на шпигунській діяльності дипломата (Shiraishi M. & Sekimori G., 2021). Тож, короткий історіографічний аналіз доводить актуальність і важливість обраної теми, вказує на різні точки зору щодо дипломатичної діяльності Сугіхари, в тому числі відносно порятунку єврейських біженців.

Метою статті є реконструкція життя і діяльності японського дипломата, передусім як рятівника євреїв в перші роки Другої світової війни (1940–1941 рр.).

Виклад основного матеріалу. *Життя і діяльність Сугіхари в «докаунаський період».* Історія видатної людини, наділеної якостями гуманності, співчуття і людяності, розпочалася з китайського Харбіна, де він вчився в російсько-японському ліцеї (1919–1923), тому чудово говорив і писав російською мовою, а також володів англійською, французькою, румунською, німецькою мовами. З 1924 р. Сугіхара перебував на дипломатичній службі в японському МЗС. Після японської окупації Маньчжурії дипломат працював у Маньчжоу-Го (1932–1935), де вивчав зовнішню політику, дипломатію, економічний розвиток СРСР, радянські контакти на Далекому Сході, ставши «спеціалістом» з СРСР. У 1936 р. Сугіхара одружується на японці Юкіко, яка народила йому чотирьох синів, і постійно знаходилася поруч, згодом ставши його основним біографом. Протягом квітня 1936 – липня 1937 рр. Сугіхара працював в японському консульстві в Петропавлівську на Камчатці і очікував на переведення в японське посольство в Москву, але цього не сталося. СРСР виступив проти кандидатури особи, яка мала зв'язки з представниками білогвардійської еміграції в Харбіні (в тому числі першу дружину-росіянку з білоемігрантської родини) і займалася в Маньчжурії розвідувальною діяльністю. Через це Сугіхари знайшли іншу посаду, неподалік радянського кордону. Протягом середини серпня 1937 – серпня 1939 рр. він працював у японській місії у Фінляндії, де збирав інформацію про СРСР (Антоненко, 2022, с. 224–227).

«Каунаський період» і рятівна роль Сугіхари. 28 серпня 1939 р. Чиуне (Тіуне) Сугіхара був переведений в японське консульство в Каунас (тоді столиця Литви) задля продовження шпигунської діяльності: інформування японського генштабу про ситуацію на радянському кордоні, радянсько-німецькі відносини, маневри військ, плани Німеччини щодо СРСР. Робота в Каунасі передбачала постійні контакти з польськими, литовськими, радянськими дипломатами, а також польською розвідкою, агентурою, біженцями.

Ще до розчленування Польщі, СРСР мав інформацію про те, що 40 тис. європейських біженців прагнуть використати радянську територію для транзиту через Далекий Схід і Маньчжурію. Проте Маньжоу-Го і Японія не видавали транзитних віз і чинили будь-який спротив в цьому питанні. З осені 1939 і до весни 1940 рр. Наркомат іноземних справ СРСР вирішував питання прийняття єврейських біженців і мав постійні консультації з цього приводу з литовськими колегами. Зокрема, 21 квітня 1940 р. Наркомат розглядав питання транзиту віленських євреїв без литовського громадянства до Палестини через територію СРСР (Чиунэ Сугіхара и Советский Союз, 2022, с. 87-88).

15 червня 1940 р. СРСР окупував Литву і з цього часу в Каунасі розпочав роботу пункт виготовлення фальшивих документів, в тому числі панамських в'їзних віз від імені панамського консула у Копенгагені. Розпочалися облави на єврейську общину, закриття культових споруд, релігійних установ. З 9 липня Сугіхара починає видачу віз першим прохачам притулку в Японії. Вістка про «милосердя» японського віце-консула швидко розлетілася Литвою, і з 17 липня каунаське консульство починають «штурмувати» і ночувати під дверима консульства від 3,5 до 4,5 тис. біженців, яких на той час в Литві зібралася, за різними оцінками, від 14–15 тис. до 20–30 тис. осіб. Польські біженці прагнули дістатися країні Латинської Америки, США, Палестини (Альтман, 2014а, с. 199; Sugihara House; Чиунэ Сугіхара и Советский Союз, 2022, с. 107, 109).

23 липня 1940 р. японський МЗС доправляє у посольства депешу про обмеження видачі японських транзитних віз єврейським біженцям, проте каунаське консульство ці приписи ігнорує. 28 липня віце-консул інформує Токіо про ситуацію в Литві і прохання євреїв видати транзитні візи, щоб далі дістатися США. Наступного дня Політбюро ЦК ВКП(б) дозволяє транзит єврейських біженців через СРСР, проставляючи відповідні штампи в документах іноземців, що

.....
значно спростило їм умови подорожі. Натомість Японія не дозволяє видачу транзитних віз без документів про кінцевий пункт призначення, фінансове забезпечення для тимчасового перебування на її території і не більше двох тижнів. 9 серпня Сугіхара просить в Токіо дозволу на видачу транзитних віз польським євреям, яким візи вже почав видавати не очікуючи офіційного дозволу, і до 20 серпня у Владивостоці вже перебували перші євреї з його візами. 28-31 серпня 1940 р. Японія закриває консульство в Литві, адже СРСР заборонив діяльність усіх іноземних представництв, і дипломати мусили терміново покинути окуповану країну (Воробьева, 2023, с. 418, 421–422; Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 93-97, 104-105).

Під час підготовки до виїзду з Литви, до Сугіхари звернулася єврейська делегація, яку очолив польський єврей-біженець і майбутній ізраїльський міністр Зерах Варгафтиг. Після окупації Польщі варшавський адвокат разом з дружиною втік в Литву. Польські євреї прохали видати їм транзитні візи через Японію, щоб нібито дістатися голландських колоній Суринам (Південна Америка) та о. Кюрасао (Кариби), які в'їзних віз не вимагали. На ці території в'їзні дозволи надавало голландське посольство в Латвії та його відділення в Литві (липень-серпень 1940 р.), яке тимчасово очолював голландський підприємець Ян Звартендейк. Офіційно він мусив видавати візи лише громадянам Нідерландів, але з власної ініціативи видавав усім охочим, переважно єврейським біженцям. До закриття литовського консульства, Звартендейк встиг проставити у паспорти 2345 дозволів (за більш ранніми даними, від 1,4 до 2,1–2,2 тис.), які згодом назвали «Візи Кюрасао», а самого дипломата – «Ангелом Кюрасао». Після закриття консульства Звартендейк з родиною повернувся в окуповані Нідерланди. Перед виїздом встиг знищити всю візову документацію в Каунасі. У 1997 р. комісія Яд Вашем (Срусалим) посмертно присвоїла йому почесне звання «Праведник народів світу» (Альтман, 2014а, с. 202; Воробьева, 2023, с. 422; Sugihara House).

Сугіхара погодився на пропозицію євреїв і теж став масово штампувати транзитні візи (англійською та японською мовами) з позначкою про те, що їхні власники прямують в голландські колонії. Донині збереглися документи чеського єврея-біженця Еміля Якубовича з японською візою Сугіхари, виданою 22 серпня 1940 р. і транзитною візою через СРСР, виданою Наркоматом внутрішніх справ СРСР 24 лютого 1941 р. (Sugihara House).

Протягом 9 липня – 26 серпня 1940 р. Сугіхара видавав транзитні візи від свого імені, з власної ініціативи, попри невдоволення і обмеження японського МЗС. 29 серпня 1940 р. Сугіхару перевели на роботу в Прагу, тому він мусив терміново виїхати з Литви. Після закриття консульства з родиною тимчасово мешкав у готелі, але продовжував видавати візи, навіть перед самим від'їздом, перебуваючи вже на залізничній станції та в потязі. Одним з тих, хто отримав таку візу був польський єврей Ієгошуа Нішрі, який вижив і після війни розшукав свого рятівника в Японії, щоб віддячити йому (Воробьева, 2023, с. 426).

У «Списку Сугіхари», якого за це прозвали «японським Шиндлером», значаться німецькі, литовські, польські, голландські, британські, люксембурзькі та інші біженці, але переважно польські і литовські євреї. За спогадами самого дипломата, до 31 серпня він встиг видати 3,5 тис. віз польським біженцям, з яких 500 віз – польським євреям з Лодзі та інших міст. Однак це не підтверджується дипломатичними документами, адже в офіційному звіті японському МЗС від 5 лютого 1941 р. він повідомив, що видав 2132 візи, з яких 1,5 тис. євреям (Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 109, 129). Натомість згідно опублікованого списку, він видав щонайменше 2139 транзитних віз (List of people who received a visa from Sugihara).

Завдяки каунаському віце-консулу єврейські біженці змогли вчасно виїхати зі Східної Європи і unikнути депортації в Сибір чи знищення в полум'ї Голокосту, яке розпочалося за рік під час нацистської окупації Литви. З Японії євреї-біженці змогли потрапити в Шанхай та інші країни світу. Серед тих, хто отримав візи було чимало рабинів і студентів ієшив (талмудичних шкіл). Так, польськими євреями «зі списку Сугіхари» були рабин Джек (Янкель) Ринг і талмудист Моше Зупник, які з Литви змогли дістатися США (Воробьева, 2023, с. 432–433). Частина біженців зупинилася в Японії, особливо в містах Кобе і Йокогамі, де перебували по 3-4 роки (Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 109), оскільки не змогли отримати візи інших країн.

Після війни дипломат згадував про мотиви свого вчинку: «Ці відчуття виникли б у кожного, хто зіштовхнувся з мольбами плачучих емігрантів. Неможливо було не співчувати їм. Серед емігрантів були старі та жінки. Вони перебували у такому відчаї, що ладні були цілувати мої черевики. Так, я справді був свідком таких сцен. ...У Токіо не мали спільної думки [про політику щодо емігрантів]. Я відчував, що буде безглуздо очікувати. І вирішив не чекати на відповідь. Я знав, що в результаті хто-небудь обов'язково донесе, але все одно подумав, що це буде правильний вчинок. Немає нічого поганого в тому, щоб врятувати життя багатьох людей. Якщо хтось вважає це дурним вчинком, це тому, що в їх думках щось «не чисте». Дух гуманізму, філантропії, добросусідської дружби... З цими думками я наважився на свої дії, зіштовхнувшись з важкою ситуацією, – і саме це стало причиною мого вчинку, і надало мені мужності» (Семпо Сугихара об'ясняє свої действия). «Мені було все одно, якщо б мене звільнили [з роботи]. –

продовжував він. – На моєму місці хтось інший вчинив би так само. Іншого виходу не було» (Воробьева, 2023, с. 429).

«Прусський період» кар'єри Сугіхари. З 12 вересня 1940 р. Сугіхара тимчасово працював в японському консульстві в Празі (Протекторат Богемії та Моравії), яке підпорядковувалося посольству в Берліні і очікував на переведення у Кенігсберг. З кінця лютого 1941 р. дипломат був переведений на посаду заступника генерального консула в Східну Пруссію. Кенігсберзьке консульство відкрилося 1 березня 1941 р. А вже 9, 31 травня, 10 червня Сугіхара відправив телеграми в Токіо з повідомленням про підготовку Німеччини до нападу на СРСР, тобто наближення німецько-радянської війни (Антоненко, 2022, с. 229–230).

До того ж продовжив свою рятівну місію, намагаючись допомогти вже німецьким євреям та іншим біженцям, які тікали від нацистських переслідувань та антисемітизму. Відомо, що завдяки йому навесні 1941 р. змогла виїхати через СРСР і Японію родина Ліндеман, яка прямувала в Еквадор. Загалом «візи Сугіхари» врятували життя, за різними оцінками, від 3-3,5 тис. до 6 тис. осіб, оскільки одна віза видавалася на подружжя з дітьми, тобто візовий статус розповсюджувався не лише на дорослих, але й на неповнолітніх дітей. Можливо, тому «візи Сугіхари» називають «візи для життя» або «на все життя». Водночас, цифра у 6 тис. осіб, яка фігурує в науковій літературі після публікації мемуарів Юкіо Сугіхари, виглядає завищеною і суперечить опублікованим архівним документам.

Японія разом з японським послом в СРСР виступали проти масової видачі віз, аргументуючи тим, що більшість біженців не мали належного фінансового забезпечення для перебування в Японії і запрошення від приймаючої сторони. Тож, Сугіхара робив те, що не робили інші японські дипломати у Латвії, Швеції, Росії, – закривав очі на відсутність у біженців повного пакету документів.

Транзит єврейських біженців через СРСР. Транзитні візи Сугіхари мали річний термін дії, тому не всі біженці поспішали вчасно виїхати з Литви. Відомо, що найбільший потік з такими візами спостерігався протягом осені 1940 – весни 1941 рр. З 25 жовтня 1940 р. в СРСР відкрився новий залізничний маршрут Чижев (нині Східна Польща) – Мінськ – Москва – Владивосток. Подорож була тривалою і лише з Москви до Владивостока займала 14 днів. Ще 14 листопада 1940 р. СРСР стає відомо про проблеми з видачею у Литві радянських транзитних віз для проїзду польських біженців в Палестину та Америку. За транзит іноземних біженців відповідав радянський «Інтурист», каунаське бюро якого розпочало роботу у грудні 1940 р. і займалося організацією виїзду з прибалтійських республік. Саме тоді «Інтурист» запланував перевезення емігрантів з Литви не лише через Владивосток, але й Одесу. За білети на потяг по Транссибірській магістралі брали по \$200 (США) з особи. Надалі з Владивостока до Японії біженці добиралися пароплавами. З Японії, отримавши інші в'їзні візи, роз'їжджалися по різних країнах світу. Потяг у Владивосток курсував двічі на тиждень, по вівторках і п'ятницях. Перевозив до 500 пасажирів за раз (Антоненко, 2022, с. 229; Чиунэ Сугіхара и Советский Союз, 2022, с. 100, 125; Воробьева, 2023, с. 424).

Станом на 17 листопада 1940 р., за даними Варгафтика, у Литві залишалося близько 1,5 тис. біженців з японськими візами, і візами на Кюрасао і Сурінам. Ще близько 1 тис. осіб мали палестинські візи або гарантійні листи британського консульства, але не мали японських транзитних віз. Десятки біженців ще перебували у стані оформлення документів. Станом на 29 листопада 1940 р. з Литви намагалися виїхати майже 4,3 тис. осіб, з яких 652–658 осіб мали в'їзні візи, отримані ще до радянської окупації Литви, але з них не встигли виїхати 378 осіб. З тих, хто мав візи 193 особи планували добратися до США, 164 – до Палестини, в тому числі 37 рабинів (Феферман, 2014, с. 221–222; Брускина, 2014, с. 230).

Уродженець польського Білостоку єврей Лео Меламед згадував, як до нацистської окупації міста його родина переїхала у Вільнюс. У Литві батькам пощастило отримати японські транзитні візи і вони стали збиратися в подорож. У грудні 1940 р. родина Меламеда виїхала до Японії, куди прибула у січні 1941 р. Там змогли отримати американські візи і у квітні 1941 р. всі перебралися до США (Личная история. Лео Меламед). Однією з польських єврейок-біженок була й жителька Варшави Рут Беркович Сегал, яка через Японію теж змогла виїхати до США (Личная история. Рут Беркович Сегал).

В цей же час фіксується різке збільшення виготовлення фальшивих японських віз, купівля яких майже нічого, крім проблем, не давала. Тим не менш люди платили чималі кошти (175 руб.) для їх отримання, сподіваючись, що з такими візами їх пропустять у Владивосток. Тому з лютого 1941 р. стало фіксуватися різке збільшення потоку єврейських біженців у Владивостоці, які мали на руках «візи Сугіхари» (як легальні, так і нелегальні). На початку лютого та в березні 1941 р. литовське НКВС провело у Каунасі та Вільнюсі рейди і конфіскувало виробництво фальшивих японських віз (Антоненко, 2022, с. 229).

Агентурна робота з організації виявлення незаконної візової діяльності розпочалася ще наприкінці листопада 1940 р. За місяць економічний відділ управління НКВС вже мав

інформацію про масовий продаж фальшивих віз. До 1 лютого 1941 р. співробітники литовського НКВС вилучили у біженців 138 фальшивих документів, переважно з японськими візами, заарештували 18 поляків і 120 євреїв (Брускина, 2014, с. 228; Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 111–114). Станом на 10 березня 1941 р. було вилучено вже 492 фальшиві сертифікати з японськими візами і заарештовано 94 особи за виготовлення і підробку документів. Серед них – 81 євреїв, 9 поляків, 3 литовця і 1 чех. Винними себе визнали лише 47 осіб (Брускина, 2014, с. 230–231). Значна частина фальшивих віз була виготовлена на справжнє ім'я «Якуб Гольдберг» (Воробьева, 2023, с. 424).

На початку 1941 р. японське посольство у Москві видало лише 2 візи, а 431 особа отримала право на транзит через СРСР за каунаськими візами. До лютого 1941 р. в Японії взагалі не знали, скільки було видано віз у Литві, але на той час в країну прибуло понад 3 тис. осіб. У лютому 1941 р. у Москві разом з японським посольством обговорювалися питання надання біженцям можливості отримати транзитні візи Маньчжоу-Го і проїзду через Маньчжурію груп, які вже мали «візи Сугихари». Проте євреїв, які їхали через Маньчжурію виявилось не так багато. Цим напрямком могли скористатися лише 700–800 осіб (Wolff, 2014, с. 194; Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 127–128, 133).

У березні 1941 р. подібні переговори велися з японським консульством у Владивостоці. На них обговорювалися питання надання єврейським біженцям транзитних віз та переправлення в Японію. І вже 2 березня 1941 р. японським судном з Владивостоку до Японії виїхало 416 осіб (Wolff, 2014, с. 195). 3 осені 1940 до весни 1941 рр. біженців перевозили японські пароплави «Осака-Мару» і «Амакуса-Мару». Перший вмщував понад 200 пасажирів, другий, після ремонту і реконструкції – до 300 осіб. Обидва курсували до японських портів Кобе і Цуруга. Перший – тричі на місяць, другий, через наплив біженців, частіше. Наприкінці листопада 1944 р. «Амакуса-Мару» був потоплений американським підводним човном (Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 125–126, 134–135).

Наприкінці березня 1941 р. японське посольство в Москві змінило порядок видачі транзитних віз через їхню масову фальсифікацію і підробку. В той же час радянський уряд не хотів, щоб біженці масово використовували територію СРСР для транзиту і міркував про те, щоб осіб з японськими транзитними візами, яких Японія відмовлялася приймати, розмістити в Біробіджані.

Виходячи з цього, не всі охочі мали шанс вступити на японську землю, адже японці через масову підробку транзитних віз і припинення видачі віз та в'їзних дозволів деякими країнами Латинської Америки, зокрема Бразилією, стали відмовляти у в'їзді в Японію тим біженцям, які не мали в'їзних дозволів в країні прибуття. Так, з 416 біженців, які приїхали в Кобе (13 березня), 74 з них були відправлені назад у Владивосток, хоча мали справжні японські транзитні та американські візи. Тому 21 березня їх вдалося повернути в Цуругу разом з іншими 115 біженцями.

19 березня японський капітан одного з пароплавів, на вимогу Японії, відмовився приймати на борт у Владивостоці ще 100 осіб. 21 березня ситуація повторилася – на борт «Амакуса-Мару» не взяли 98 з 135 єврейських біженців з Литви, яких підозрювали в наявності фальшивих транзитних віз, хоча радянська сторона це заперечувала. Радянські прикордонники, які вже проставили в документах іноземців штампи про вибуття з Владивостоку, теж відмовлялися приймати біженців назад, і люди опинилися між «небом і землею». Надалі їх планували відправити 1 квітня, наступним пароплавом. Загалом до 28 березня у Владивостоці ще перебувало від 135 до 166 біженців, з яких 35 осіб не мали жодних віз, а 13 – фальшиві паспорти. 26 березня 1941 р. японське посольство в Москві вирішило візи, видані до 20 грудня 1940 р. поза межами СРСР, зокрема в прибалтійських республіках, повторно розглядати в Москві або японському консульстві у Владивостоці.

Відтак, щоб вирішити проблему, в ситуацію мусив втрутитися консул у Владивостоці Сабуро Ней (1902–1994). Ризикуючи власною кар'єрою, адже на той час не мав права видавати транзитні візи (це право залишалось за японським посольством в Москві), він видав біженцям з «сумнівним пакетом документів» справжні візи. До того ж, на нього та японський уряд тиснув СРСР і польські дипломати, щоб країна прийняла людей з будь-якими документами, і це подіяло. Одну з таких транзитних віз отримав польський біженець Симон Корентагер, який згодом через Японію виїхав до США. До 9 квітня всі, хто мав японські транзитні візи, в'їхали в Японію. На Далекому Сході залишалось 55 осіб, з яких 13 мали в'їзні візи до США і Чилі, 39 – на Кюрасао, 3 – в Шанхай (з візами китайського консульства). Загалом зі звіту «Інтуристу» відомо, що у січні – лютому 1941 р. транзитом через СРСР прослідувало 1,5 тис. іноземних громадян. За даними японського МЗС, до березня 1941 р. в європейських консульствах транзитні візи отримали 5580 осіб, з яких станом на 15 квітня 2,5 тис. до Японії не доїхали (Wolff, 2014, с. 195; Антоненко, 2022, с. 230; Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 139–144, 157–158; Японский дипломат Сабуро Ней).

Варто відзначити, що не всі біженці виїздили через Далекий Схід. Ті, хто прямував до Палестини скористався можливістю виїхати пароплавом з Одеси, хоча до грудня 1940 р. Туреччина не давала дозволу на транзит, тому єдиним доступним напрямком залишався шлях через Владивосток. З документації «Інтуристу» відомо, що на середину грудня планувалося перевезення 4 тис. біженців з Литви, з яких через Владивосток – 2,5 тис. осіб; Одесу – Варну – Стамбул, а далі до Греції чи Палестини – ще 1,5 тис. євреїв. З Москви до Одеси потяг курсував щодня. З Одеси в Стамбул пароплав «Сванетія» виходив тричі на місяць і перевозив 150–200 пасажирів за раз. Протягом 1940 і до лютого 1941 рр. через Одесу виїхало понад 3 тис. осіб (Альтман, 2014а: 202; Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 124–126).

Тим біженцям, яким пощастило дістатися Японії допомагали виживати місцеві єврейські общини. Так, деякий час 2 тис. польськими біженцями опікувалася єврейська община м. Кобе, яку очолював російський емігрант Анатолій Поневейський. Надавали одяг, харчі, медикаменти, житло. У вересні 1941 р. польське консульство у Японії зачинилося. Тому до кінця жовтня японська влада депортувала всіх польських біженців з сумнівними документами у Шанхай, а решта виїхала до США і Канади.

Отже, масовий потік біженців в Японію через Владивосток тривав з кінця літа 1940 р. до весни 1941 р. Не останню роль у цьому процесі відіграв Чиуне (Тіуне) Сугіхара, який видав тисячі японських транзитних віз, переважно єврейським прохачам притулку, тим самим надавши людям можливість влаштувати своє життя на нових землях, в еміграції. Значна частина біженців з Японії виїхала в США, де нині живуть їхні нащадки.

Діяльність Сугіхари після допомоги євреям. 10 грудня 1941 р. Сугіхару переводять на роботу в Румунію. У Бухаресті він працював секретарем японського посольства і мешкав разом з родиною до радянської окупації країни (серпня 1944 р.). Після вторгнення в Румунію червоноармійців був затриманий і перебував у таборі для інтернованих осіб, очікував на відправку до Японії. Наприкінці листопада 1946 р. Сугіхара прибув в Одесу для проходження митного огляду. Після збору усіх японських дипломатів, до 10 грудня їх потягом відправили до м. Находки і приєднали до групи японських військовополонених. У березні 1947 р. родина Сугіхари опинилася у Владивостоці (Антоненко, 2022, с. 230; Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 165–166, 168). Тож, проїхали тим самим шляхом, що й єврейські біженці.

Після повернення на Батьківщину Сугіхару звільнили з дипломатичної служби. Однією з причин значилося перевищення службових повноважень у Каунасі. З цього часу він заробляв на життя випадковими заробітками, займався наукою і перекладами, працював в телерадіокомпанії, потім перейшов у комерцію. У 1960–1970-х роках колишній дипломат представляв в Москві японські торговельні фірми, використовуючи прізвище Семпо (Темпо) Сугівара (Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 175–182). У 1969 р. за ініціативи врятованого ним З. Варгафтика був запрошений до Ізраїлю. Робота бізнесмена не зовсім влаштувала Сугіхару, який мріяв повернутися на дипломатичну службу, але не судилося. Після роботи в Москві колишній дипломат постійно мешкав в Японії, де й помер 31 липня 1986 р.

Вшанування пам'яті. За людяність і жертвність, проявлені заради допомоги євреям, 4 жовтня 1984 р. комісія Яд Вашем присвоїла Чиуне (Тіуне) Сугіхарі почесне звання «Праведника народів світу». Вручення медалі відбулося наступного року в ізраїльському посольстві в Японії. В Ізраїлі в 1988 р. була випущена серія поштових марок на честь дипломатів, які рятували євреїв, в тому числі й на честь Сугіхари. У 2004 р. зображення японського консула з'явилося на ізраїльських пам'ятних срібних і бронзових медалях. Нині вулиці в Тель-Авіві та Нетанії, а також площа в Єрусалимі названі на честь рятівника. В Японії в 2000 р. було відкрито Меморіальний музей ім. Сугіхари в Яоцу. У 2008 р. подібний музей виник в порту Цуруга, а в 2019 р. – в Токіо. У Литві 2020 рік був оголошений «Роком Сугіхари» (до 120-річчя від дня народження та 80-річчя дипломатичної служби в Каунасі і видачі віз). У пам'ятних заходах взяли участь японські, голландські, литовські, ізраїльські дипломати і політики, а також його син Нобукі Сугіхара. У Каунасі в колишньому приміщенні японського консульства відкрито Будинок–Музей ім. Сугіхари. У Вільнюсі на честь японського віце-консула названі одна з вулиць і Меморіальний парк сакур. В Лос-Анджелесі (США) встановлено пам'ятник, який зображує Сугіхару з візою в руці.

Якщо на Заході гідно вшанована постать Сугіхари, то в Росії про нього знають одиниці з числа дослідників Голокосту, і то завдяки просвітницькій роботі Центру Голокосту (Москва). У Калінінграді в колишньому будинку японського консульства навіть згадки немає про діяльність Сугіхари. Там розташований дитячий садочок (Sugihara House; В Литве вспоминают спасителя; Президент зустрівся з сином Чиуне Сугіхара; Воробьева, 2023, с. 427–434).

Висновки. Підбиваючи підсумки всього вище викладеного, можна стверджувати, що Чиуне (Тіуне) Сугіхара/Семпо (Темпо) Сугівара усією своєю дипломатичною діяльністю та «праведним» життям продемонстрував абсолютне занурення в єврейські проблеми часів Другої світової війни. Попри всі перепони, що стояли на його шляху, він зміг врятувати тисячі біженців, які прохали про транзитні візи в Японію задля пошуку спокійного життя в інших країнах світу. У

Литві Сугіхара не зміг спокійно дивитися на постійні натовпи біля вікон своєї резиденції, переважно польських євреїв-біженців, які після нацистської окупації Польщі знайшли прихисток в Литві, але з радянською окупацією країни мусили далі думати, як влаштувати своє життя за кордоном. Адже радянська влада стала переслідувати єврейську общину Литви, а також польських біженців, яких вважали «політично неблагонадійними», закривати єврейські культурно-просвітницькі та релігійні установи. У Східній Пруссії консул зіштовхнувся з подібною проблемою. Будучи обізнаний з нацистською політикою антисемітизму в окупованих і анексованих територіях Рейху, Сугіхара добре розумів, яке майбутнє очікує єврейських прохачів притулку, і не міг їм відмовити в допомозі. Дипломат, попри те, що належав до країни, яка стала союзницею Німеччини у Другій світовій війні і мала власні колоніальні амбіції в Південно-Східній Азії, не став жертвою антисемітської пропаганди та юдофобії, а навпаки виявив співчуття до прохачів притулку. Нині у світі мешкає 40–50 тис. нащадків тих євреїв, яким допоміг японський дипломат.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для проведення цього дослідження і публікації статті.

Джерела та література:

- Gold, A. (2014).** A Special Fate: Chiune Sugihara: Hero of the Holocaust. TMI Publishing.
- Levine, H. (2012).** In Search of Sugihara: The Elusive Japanese Diplomat Who Risked His Life to Rescue 10,000 Jews From the Holocaust. New York.
- List of people who received a visa from Sugihara. URL: https://www.yadvashem.org/yv/en/righteous-linked/stories/pdf/sugihara_list.pdf (дата звернення 11.05.2024)
- Medzini, M. (2016).** Under the Shadow of the Rising Sun: Japan and the Jews During the Holocaust Era. Boston.
- Nakar, E. (2008).** Sugihara Chiune and the Visas to Save Lives: Assessing the Efforts to Memorialize a Japanese Hero. *Asia-Pacific Journal—Japan Focus*, 6(1), 1–17
- Palasz-Rutkowska, E. (1997).** Raport konsula Sugihary Chiune. *Japonica*, 7, 129–139
- Sakamoto, P. (1998).** Japanese Diplomats and Jewish Refugees: A World War II Dilemma. Praeger.
- Shiraishi, M. & Sekimori, G. (2021).** Sugihara Chiune: The Duty and Humanity of an Intelligence Officer. Tokyo.
- Sugihara Chiune and the Soviet Union: New Documents, New Perspectives. David Wolfff, Takao Chizuko and Ilya Altman (eds). [Чиунэ Сугихара и Советский Союз: новые документы, новые перспективы / Сост.: Илья Альтман, Чизуко Такао, Дэвид Вольф]. Sapporo-Tokyo-Moscow, 2022. 230 s.
- Sugihara House.** URL: www.sugiharahouse.com/#/en (дата звернення 11.05.2024)
- Sugihara, S. & Hu, N. (2001).** Chiune Sugihara and Japan's Foreign Ministry: Between Incompetence and Culpability. Part II. University Press of America.
- Sugihara, Yu. (1995).** Visas For Life. Edu-Comm Plus.
- Venclauskas, L. (2009).** Chiune Sugihara: Visas for Life. Versus Aureus.
- Wolff, D. (2014).** Chiune Sugihara and the Great Eurasian Neutrality of 1939–1945. В *отблеске «Хрустальной ночи»: еврейская община Кёнигсберга, преследование и спасение евреев Европы: Материалы 8-й Международной конференции «Уроки Холокоста и современная Россия»*; под ред. И. Альтмана, Ю. Царуски, К. Фефермана. Москва–Калининград, 187–196
- Альтман, И. (2014).** Праведник народов мира Чиунэ Сугихара. *Новая и Новейшая история*, 5, 184–203
- Альтман, И. (2014a).** Чиунэ Сугихара и разрешение СССР на транзит в Японию еврейских беженцев. В *отблеске «Хрустальной ночи»: еврейская община Кёнигсберга, преследование и спасение евреев Европы: Материалы 8-й Международной конференции «Уроки Холокоста и современная Россия»*; под ред. И. Альтмана, Ю. Царуски, К. Фефермана. Москва – Калининград, 197–205
- Антоненко, В. (2022).** Хронология жизни и деятельности Чиунэ Сугихары и транзита беженцев (1900–1947 гг.). Режим доступу: https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no35_ses/12.pdf (дата звернення: 01.05.2024).
- Беженцы в Литве. Историческая справка. Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/refugees-in-lithuania.html> (дата звернення: 01.05.2024).
- Брускина, Т. (2014).** НКВД и изготовление фальшивых японских виз в 1940–1941 гг. в Литве. В *отблеске «Хрустальной ночи»: еврейская община Кёнигсберга, преследование и спасение евреев Европы: Материалы 8-й Международной конференции «Уроки Холокоста и современная Россия»*; под ред. И. Альтмана, Ю. Царуски, К. Фефермана. Москва–Калининград, 225–231

- В Литве вспоминают спасителя 6000 евреев Чиуне Сугихару. Режим доступа: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1239409/v-litve-vspominaiut-spasitelia-6000-evreev-chiune-sugikharu> (дата звернення: 01.05.2024).
- Воробьева, Е. (2023).** Личность Сугихара Тиунэ (1900–1986) и сохранение исторической памяти о нем. *Ежегодник. Япония*, 52, 409–441. DOI: 10.55105/2687-1440-2023-52-409-441
Личная история. Лео Меламед. Режим доступа: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/leo-melamed-describes-life-as-a-refugee>;
<https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/leo-melamed-describes-train-ride-across-the-soviet-union> (дата звернення: 01.05.2024).
- Личная история. Рут Беркович Сегал. Режим доступа: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/ruth-berkowicz-segal-describes-journey-to-and-arrival-in-japan>; <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/ruth-berkowicz-segal-describes-receiving-visa-to-leave-lithuania> (дата звернення: 01.05.2024).
- Президент зустрівся з сином Чиуне Сугихара. Режим доступа: https://madeinvilnius.lt/naujienos/lietuvos-naujienos/prezidentas-susitiko-su-ciunes-sugiharos-sunumi/#google_vignette (дата звернення: 01.05.2024)
- Семпо Сугихара объясняет свои действия. Режим доступа: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/sugihara/sugihara-explanation.html> (дата звернення: 01.05.2024)
- Сираиси, М. (2007).** Японский дипломат Сугихара Тиунэ, который спас 6000 евреев. *Заметки по еврейской истории, традиции, культуре*, 18. Режим доступа: <https://berkovich-zametki.com/2007/Zametki/Nomer18/Zinberg1.htm> (дата звернення: 01.05.2024).
- Феферман, К. (2014).** Отношение к спасению посредством виз в еврейских религиозных кругах в Литве, 1940–1941 гг. *В отблеске «Хрустальной ночи»: еврейская община Кёнигсберга, преследование и спасение евреев Европы: Материалы 8-й Международной конференции «Уроки Холокоста и современная Россия»; под ред. И. Альтмана, Ю. Царуски, К. Фефермана.* Москва – Калининград, 216-224
- Чиуне Семпо Сугихара (Япония). Режим доступа: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/sugihara.html> (дата звернення: 01.05.2024).
- Японский дипломат Сабуро Ней – спаситель евреев. Документальные доказательства. Режим доступа: <http://remembrance.ru/2020/06/30/pravednik> (дата звернення: 01.05.2021)

References:

- Al'tman, I. (2014).** Pravednik narodov mira Chiune Sugihara [Righteous Among the Nations Chiune Sugihara], *Novaya i Noveyshaya istoriya*, 5, 184–203, available at: <https://naukarus.com/pravednik-narodov-mira-chiune-sugihara> (accessed May 1, 2024) (In Russian)
- Al'tman, I. (2014a).** Chiune Sugihara i razresheniye SSSR na tranzit v Yaponiyu evreyskikh bezhentsev [Chiune Sugihara and the USSR's permission to transit Jewish refugees to Japan], *V otbleske «Khrustal'noy nochi»: evreyskaya obshchina Kënigsberga, presledovaniye i spaseniye evreyev Evropy: Materialy 8-y Mezhdunarodnoy konferentsii «Uroki Kholokosta i sovremennaya Rossiya»;* pod red. I. Al'tmana, Yu. Tsaruski, K. Fefermana. Moskva – Kaliningrad, 197–205 (In Russian)
- Antonenko, V. (2022).** Khronologiya zhizni i deyatel'nosti Chiune Sugikhary i tranzita bezhentsev (1900–1947 gg.), [Chronology of the life and work of Chiune Sugihara and the transit of refugees], available at: https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no35_ses/12.pdf (accessed May 1, 2024) (In Russian)
- Bezhentsy v Litve. Istoricheskaya spravka [Refugees in Lithuania. Historical reference], available at: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/refugees-in-lithuania.html> (accessed May 1, 2024) (In Russian)
- Bruskina, T. (2014).** NKVD i izgotovleniye fal'shivnykh yaponskikh viz v 1940–1941 gg. v Litve [NKVD and the production of false Japanese visas in 1940–1941 in Lithuania], *V otbleske «Khrustal'noy nochi»: evreyskaya obshchina Kënigsberga, presledovaniye i spaseniye evreyev Evropy: Materialy 8-y Mezhdunarodnoy konferentsii «Uroki Kholokosta i sovremennaya Rossiya»;* pod red. I. Al'tmana, Yu. Tsaruski, K. Fefermana. Moskva–Kaliningrad, 225–231 (In Russian)
- Chiune Sempo Sugikharu (Yaponiya) [Chiune Sempo Sugihara (Japan)]. available at: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/sugihara.html> (accessed May 1, 2024) (In Russian)
- Feferman, K. (2014).** Otnosheniye k spaseniyu posredstvom viz v evreyskikh religioznykh krugakh v Litve, 1940–1941 gg. [Attitudes toward salvation through visas in Jewish religious circles in Lithuania], *V otbleske «Khrustal'noy nochi»: evreyskaya obshchina Kënigsberga, presledovaniye i spaseniye evreyev Evropy: Materialy 8-y Mezhdunarodnoy konferentsii «Uroki*

-
Kholokosta i sovremennaya Rossiya»; pod red. I. Al'tmana, Yu. Tsaruski, K. Fefermana. Moskva – Kaliningrad, 216–224 (In Russian)
- Gold, A. (2014).** A Special Fate: Chiune Sugihara: Hero of the Holocaust. TMI Publishing (In English)
- Levine, H. (2012).** In Search of Sugihara: The Elusive Japanese Diplomat Who Risked His Life to Rescue 10,000 Jews From the Holocaust. New York (In English)
- Lichnaya istoriya. Leo Melamed [Personal story. Leo Melamed], available at: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/leo-melamed-describes-life-as-a-refugee>; <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/leo-melamed-describes-train-ride-across-the-soviet-union> (accessed May 1, 2024) (In Russian)
- Lichnaya istoriya. Rut Berkovich Segal [Personal story. Ruth Berkovich Segal], available at: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/ruth-berkovicz-segal-describes-journey-to-and-arrival-in-japan>; <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/ruth-berkovicz-segal-describes-receiving-visa-to-leave-lithuania> (accessed May 1, 2024) (In Russian)
- List of people who received a visa from Sugihara, available at: https://www.yadvashem.org/yv/en/righteous-linked/stories/pdf/sugihara_list.pdf (accessed May 11, 2024) (In English)
- Medzini, M. (2016).** Under the Shadow of the Rising Sun: Japan and the Jews During the Holocaust Era. Boston (In English)
- Nakar, E. (2008).** Sugihara Chiune and the Visas to Save Lives: Assessing the Efforts to Memorialize a Japanese Hero, *Asia–Pacific Journal–Japan Focus*, 6(1), 1–17
- Palasz-Rutkowska, E. (1997).** Raport konsula Sugihary Chiune, *Japonica*, 7, 129–139 (In Polish)
- Prezident зустрівся з сином Chiune Sugihara [The President met with Chiune Sugihara's son], available at: https://madeinvilnius.lt/naujienos/lietuvos-naujienos/prezidentas-susitiko-su-ciunes-sugiharos-sunumi/#google_vignette (accessed May 1, 2024) (In Ukrainian)
- Sakamoto, P. (1998).** Japanese Diplomats and Jewish Refugees: A World War II Dilemma. Praeger (In English)
- Sempo Sugihara ob'yasnyayet svoi deystviya [Sempo Sugihara explains his actions]. available at: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/sugihara/sugihara-explanation.html> (accessed May 1, 2024) (In Russian)
- Shiraishi, M. & Sekimori, G. (2021).** Sugihara Chiune: The Duty and Humanity of an Intelligence Officer. Tokyo (In English)
- Siraisi, M. (2007).** Yaponskiy diplomat Sugihara Tiune, kotoryy spas 6000 evreev [Japanese diplomat Sugihara Chiune, who saved 6,000 Jews], *Zametki po evreyskoy istorii, traditsii, kul'ture*, 18, available at: <https://berkovich-zametki.com/2007/Zametki/Nomer18/Zinberg1.htm> (accessed May 1, 2024) (In Russian)
- Sugihara Chiune and the Soviet Union: New Documents, New Perspectives (2022). David Wolfff, Takao Chizuko and Ilya Altman (eds). Sapporo-Tokyo-Moscow, 230 p. (In English, Russian)
- Sugihara House**, available at: www.sugiharahouse.com/#/en (accessed May 11, 2024) (In English)
- Sugihara, S. & Hu, N. (2001).** Chiune Sugihara and Japan's Foreign Ministry: Between Incompetence and Culpability. Part II. University Press of America (In English)
- Sugihara, Yu. (1995).** Visas For Life. Edu-Comm Plus (In English)
- V Litve vspominayut spasitel'ya 6000 evreev Chiyune Sugikharu [Lithuania remembers the savior of 6,000 Jews, Chiyune Sugihara], available at: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1239409/v-litve-vspominaiut-spasitel'ia-6000-evreev-chiyune-sugikharu> (accessed May 1, 2024) (In Russian)
- Venclauskas, L. (2009).** Chiune Sugihara: Visas for Life. Versus Aureus (In English)
- Vorob'yeva, E. (2023).** Lichnost Siguhara Tiune (1900–1986) i sohranenie istoricheskoy pamyati o nem [The personality of Shiguhara Chiune (1900–1986) and the preservation of historical memory of him], *Ezhegodnik. Yaponiya*, 52, 409–441 DOI: 10.55105/2687-1440-2023-52-409-441 (In Russian)
- Wolff, D. (2014).** Chiune Sugihara and the Great Eurasian Neutrality of 1939–1945, *V otbleske «Khrustal'noy nochi»: evreyskaya obshchina Kënigsberga, presledovaniye i spaseniye evreyev Evropy: Materialy 8-y Mezhdunarodnoy konferentsii «Uroki Kholokosta i sovremennaya Rossiya»; pod red. I. Al'tmana, Yu. Tsaruski, K. Fefermana. Moskva – Kaliningrad, 187–196 (In English)*
- Yaponskiy diplomat Saburo Ney – spasitel evreev. Dokumentalnye dokazatelstva [Japanese diplomat Saburo Nei is the savior of the Jews. Documentary evidence], available at: <http://remembrance.ru/2020/06/30/pravednik> (accessed May 1, 2021) (In Russian)

Regional policy and employment in Poland after its accession to the European Union

Oleksandr A. Neprytskyi

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)
e-mail: neprytskyi@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9536-2538>

Andriy O. Zadvornyi

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
PHD Student (Ukraine)
e-mail: zadvornyi.an@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2135-7179>

Abstract.

The purpose of the article is to study the impact of the European Union's regional policy (cohesion policy) on employment in Poland after the country's accession to the EU. The research methodology consisted of analysing state documents (development plans, implementation plans, strategies, etc.) that reflected the prospects for the implementation of European regional policy in Poland; studying statistical data and comparing the amount of resources allocated to the employment system and the achievements made; studying the results of sectoral and national studies on this topic. The scientific novelty is to determine the impact of the EU cohesion policy measures on the employment system of the Republic of Poland after the country's accession to the European Union, based on statistical data, documentary sources and the results of the assessment of the Ministry of Regional Development. Conclusions. The European Union's regional policy has played a significant role in shaping the quantitative and qualitative level of employment in Poland. After joining the EU, Poland received the largest support among the new member states under the cohesion policy aimed at reducing development differences between regions and promoting sustainable economic growth. However, it cannot be argued that regional policy funds aimed at business development have played a leading role in the development of the Polish regions' economies. In some places, it is almost impossible to distinguish between socio-economic growth that was the result of financing from European funds and growth that was naturally determined by the general market conditions. Based on the indicators taken into account, we can say that cohesion policy measures have had a visible positive effect on the overall employment system, the development of knowledge-intensive industries, the stimulation of the knowledge economy, and the training and development of personnel after Poland's accession to the EU and its involvement in the common European regional policy.

Keywords: Poland, EU common regional policy, cohesion policy, employment, EU enlargement.

Регіональна політика і зайнятість населення Польщі після вступу до Європейського Союзу

Олександр Неприцький

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: neprytskyi@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9536-2538>

Андрій Задворний

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
аспірант (Україна)
e-mail: zadvornyi.an@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2135-7179>

Анотація.

Мета статті – дослідити вплив регіональної політики (політики згуртованості) Європейського Союзу на зайнятість населення в Польщі після вступу країни до ЄС.

Методологія дослідження полягала у проведенні аналізу державних документів (планів розвитку, планів впровадження, стратегій тощо), які відображали перспективи імплементації в Польщі європейської регіональної політики; дослідженні статистичних даних і співставленні кількості ресурсів, що були скеровані в систему зайнятості та отриманих досягнень; вивченні результатів проведених галузевих та з загальнонаціональних досліджень присвячених даній тематиці. **Наукова новизна** полягає у визначенні впливу заходів політики згуртованості ЄС на систему зайнятості населення Республіки Польщі після вступу країни до Європейського Союзу, ґрунтуючись на статистичних даних, документальній джерельній базі та результатах оцінки Міністерства регіонального розвитку. **Висновки.** Регіональна політика Європейського Союзу відіграла значну роль у формуванні кількісних показників та якісного рівня зайнятості в Польщі. Після вступу до ЄС Польща отримувала найбільшу серед нових країн-членів підтримку в рамках політики згуртованості, спрямовану на зменшення відмінностей у розвитку між регіонами та сприяння сталому економічному зростанню. Проте, не можна стверджувати, що кошти в рамках регіональної політики, спрямовані на розвиток бізнесу, відігравали провідну роль у розвитку господарства польських регіонів. Подекуди, взагалі, майже неможливо відділити, де соціально-економічне зростання було наслідком фінансування з європейських фондів, а де було органічно детерміновано загальною кон'юнктурою ринку. Із обліковуваних показників можемо стверджувати, що заходи політики згуртованості мали видимий позитивний ефект на загальну систему зайнятості, розвиток наукоємних галузей, стимулювання економіки знань, навчання та підвищення кваліфікації персоналу після вступу Польщі до ЄС і долучення до спільної європейської регіональної політики.

Ключові слова: Польща, спільна регіональна політика ЄС, політика згуртованості, зайнятість населення, розширення ЄС.

Постановка проблеми. Вступ Польщі до Європейського Союзу створив умови для повноцінного впровадження регіональної політики ЄС (політики згуртованості) – інструменту, що має на меті подолання нерівностей розвитку серед регіонів. Польща, як бенефіціар допомоги зі спільного бюджету Євросоюзу, була зобов'язана впровадити механізми, що гарантують ефективно, правильно та результативно використання європейських коштів, включаючи оцінку проведених заходів. Оцінювання ефективності регіональної політики відбувалося по різних напрямках, але завжди викликало ряд труднощів, оскільки важко безпосередньо корелювати показники добробуту населення з показниками соціально-економічного розвитку регіону та розмірами і сферами інвестицій коштів європейських фондів (Jęgorow, 2016). Одним із найбільш релевантних індикаторів ефективності політики згуртованості був і залишається показник рівня зайнятості населення, оскільки підвищення рівня зайнятості, фактично, означає підвищення рівня доходів громадян.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Питання ефективності впровадження регіональної політики ЄС у Польщі та її впливу на сферу зайнятості населення з точки зору економіки, фінансів, політології, публічного управління досліджували відомі вчені, зокрема (Dorożyński, 2012; Jęgorow, 2016; Murzyn, 2010). Також було проведено окремі галузеві, регіональні та загальнодержавні дослідження (Wróuw, 2010; Wróuw, 2020), на результати яких ми будемо опиратися у подальшому. Проте, традиційною проблемою залишається питання відбору факторів, які мали безпосередній чи опосередкований вплив на показники зайнятості населення.

Мета статті. Метою статті є дослідити вплив регіональної політики Європейського Союзу на зайнятість населення в Польщі після вступу країни до ЄС.

Виклад основного матеріалу. Польща була найбільшим отримувачем коштів у рамках реалізації спільної регіональної політики ЄС. В структурних фондах та Європейському фонді згуртування на 2004-2006 роки було закладено понад 12,8 млрд. євро, які країна могла використати до кінця 2008 року (Dorożyński, 2012, с.73). Це кошти, які були спрямовані на економічний розвиток польських регіонів, що тягнуло за собою зростання соціально-економічного рівня населення через покращення ситуації на ринку праці.

Загальна тенденція змін на ринку праці в Польщі після вступу до Європейського Союзу була однозначно позитивною: у 1999-2003 роках рівень зайнятості зменшився на 1,33 відсоткових пункти, тоді як у 2004-2008 роках він зріс на 1,86 відсоткових пункти. У Національному плані розвитку передбачалося, що рівень зайнятості досягне значення 54-55% у 2006 році (Narodowy Plan, 2003, с.170). Фактичне значення рівня зайнятості населення у віці 15-64 років становило у 2006 р. 54,5 (Wróuw polityki, 2010, с.5) – таким чином, цілі зазначені у Національному плані розвитку були досягнуті. Це відбулося головним чином завдяки підвищенню рівня зайнятості чоловіків, оскільки рівень зайнятості жінок значно відставав від значень, передбачених у стратегічних документах. Рівень зайнятості жінок загалом значно

нижчий за рівень зайнятості чоловіків у кожній з проаналізованих вікових груп, з найбільшою різницею серед найстарших працівників: З іншого боку, рівень освіти жінок позитивно змінювався: відсоток зайнятих жінок з вищою освітою становив 7% у 1999 році. На противагу цьому, рівень освіти жінок змінювався позитивно: відсоток зайнятих жінок з вищою освітою становив 7% у 1999 році і майже подвоївся до 13% у 2008 році (Wpływ polityki, 2010, с.6).

Після вступу до ЄС сповільнилося падіння рівня трудової активності населення, низький рівень якого був однією з найсерйозніших загроз для ринку праці в Польщі. У Польщі в період з 2004 по 2008 рік зайнятість людей у віці 15-64 років зросла більш ніж на 2,2 млн. осіб, що становить приблизно 16% зростання порівняно з 2003 роком, коли кількість зайнятих людей цього віку становила 13,3 млн. осіб. У 2008 році вплив політики згуртування на зростання зайнятості становив від 46 000 до 124 000 осіб, або від 0,35 до 0,93% порівняно з кількістю зайнятих у 2003 році. Беручи до уваги зміну кількості зайнятих у роки після вступу до Європейського Союзу, автори дослідження про вплив регіональної політики на рівень зайнятості населення, припускають, що «політиці згуртування можна приписати 2,1-5,6% загального зростання зайнятості (особливо позитивний вплив був виявлений у випадку осіб віком 15-24 роки, осіб з початковою освітою – за міжнародною класифікацією ISCED 0-2 рівнів – та осіб, зайнятих як промислові робітники і майстри, а також оператори і складальники машин і устаткування)» (Wpływ polityki, 2010, с.6). Решта зростання зайнятості в роки після вступу до ЄС пояснюється іншими, переважно економічними, факторами, а не впливом політики згуртування.

Це свідчить про те, що хоча тенденції на ринку праці були позитивними, роль заходів політики згуртування не була єдиним чи головним чинником, а діяла лише в комплексі з факторами фінансово-економічного розвитку світової та національної економіки (Murzyn, 2010, с.142). Використовуючи макроекономічні моделі, було підраховано, що заходи політики згуртування підвищили рівень зайнятості на 0,2-0,4 відсоткових пункти у 2008 році. Рівень безробіття знизився максимум на 0,7 в.п. в результаті використання цих коштів. Політика згуртування мала відносно високий вплив на рівень безробіття серед жінок; у 2008 році він становив 0,6-0,9 в.п. (Wpływ polityki, 2010, с.6).

Структура зайнятості за трьома секторами економіки (видобуток сировини, виробництво, надання послуг) є одним з основних показників структури економіки, що відслідковується в рамках головної мети Національної стратегії розвитку (НСР) (Strategia Rozwoju, 2006). Однією з цілей НСР було зменшення частки зайнятих у сільському господарстві та збільшення частки зайнятих у сфері послуг – і такі зміни спостерігалися як у Польщі, так і в більшості воеводств країни. Частка зайнятих у сільському господарстві, промисловості та сфері послуг у 2008 році становила 14%, 32%, 54% відповідно, тоді як структура, передбачена НСР на 2006 рік, становила 17,5%, 30,5%, 52% (Wpływ polityki, 2010, с.6). Зміни, що відбулися у структурі зайнятості, в основному пов'язані зі зменшенням зайнятості у сільському господарстві та збільшенням у сфері послуг, і в цьому відношенні вони відповідають припущенням стратегічних документів.

В період після вступу Польщі до ЄС відбулося зближення показників зайнятості (за статтю, віком, інвалідністю) та структури зайнятості в 3 секторах економіки (виняток становила частка зайнятих у сільському господарстві). Враховуючи, що у відповідний період до вступу в ЄС такого процесу (загалом) не спостерігалось, і навіть у деяких випадках можна було виявити розбіжності, це дає підстави припустити, що політика згуртування позитивно впливає на зближення регіональних ринків праці. Для перевірки цієї тези було проаналізовано дані макромоделей, що використовуються для оцінки впливу політики згуртування і зроблено висновок, що реалізація політики згуртування прискорила (хоча і незначно) темпи зближення ринків праці воеводств за показниками загального рівня зайнятості та гендерної зайнятості та аналогічний висновок для частки зайнятих у промисловості та сфері послуг (Wpływ polityki, 2010, с.7).

Аналіз вторинних даних, проведений в рамках дослідження, не дає чіткої відповіді на питання, чи посилювався перехід до економіки знань після вступу Польщі до ЄС, хоча слід підкреслити, що професійна та галузева структура зайнятості змістилася в бік економіки знань. Аналіз змін людського капіталу показали, що вимірювання частки працівників з вищою освітою серед загальної кількості зайнятих, демонструвало зростання майже в усіх секторах з 1999 року. У випадку з основними секторами економіки можна зробити висновок, що після вступу до ЄС темпи зниження частки зайнятості в сільському господарстві посилювалися, що є однією з ознак процесу переходу до економіки знань. Аналіз секторів послуг, що належать до наукоємних послуг, показує, що після вступу до ЄС відбулося або кількісне (інтенсифікація зростання зайнятості), або якісне покращення (збільшення людського капіталу) в секторах наукоємних послуг. Беручи до уваги зріз великих і потужних професійних груп, половина великих професійних груп (що належать до трьох великих професійних груп, визнаних носіями економіки знань – спеціалісти, техніки та молодші спеціалісти, а також оператори та монтажники машин і

устаткування) продемонстрували інтенсифікацію переходу до економіки знань після вступу до ЄС.

Значний прямий вплив заходів, що фінансувалися з бюджету ЄС, на зайнятість можна спостерігати на підприємствах, які отримали підтримку в рамках Пріоритету II Секторальної операційної програми «Підвищення конкурентоспроможності підприємств» (Sektorowy Program, 2004). На підприємствах, що отримували субсидії, кількість робочих місць зросла в середньому на 7,57 у період 2004-2008 рр., тоді як на підприємствах контрольної вибірки, що не отримували підтримки, лише на 0,45 робочих місць. Додатковий ефект підтримки з точки зору створених робочих місць був оцінений на рівні 78%, а ефект «мертвого вантажу» - на рівні 22%. Це означає приблизно 30 000 чистих робочих місць, створених між 2004 та 2008 роками (Wpływ polityki, 2010, с.7-8), і майже все збільшення кількості робочих місць у цій групі підприємств можна віднести на рахунок дотації.

Аналіз даних опитування дав змогу зробити чіткі висновки про вплив фондів ЄС на розвиток економіки знань. На підприємствах, які отримували кошти, 46% створених робочих місць були призначені для фахівців, технічних службовців та операторів і складальників машин, тобто професійних категорій, які вважаються «носіями економіки знань». На підприємствах, які не отримували підтримки у створенні робочих місць, частка всіх цих категорій була нижчою – загалом 34% (Wpływ polityki, 2010, с.8).

Понад три чверті робочих місць, створених на підприємствах завдяки субсидіям ЄС, можна класифікувати як постійні, оскільки вони зберігалися щонайменше протягом двох років після закінчення дії субсидії. У середньому компанії, що отримали підтримку в рамках Пріоритету II Секторальної операційної програми «Підвищення конкурентоспроможності підприємств», створили 5,45 постійних робочих місць. Найбільше постійних робочих місць було створено на середніх підприємствах, заснованих у 1990-х роках (Wpływ polityki, 2010, с.8).

Існують ознаки того, що підтримка, надана в рамках Секторальної операційної програми «Підвищення конкурентоспроможності підприємств», сприяла підвищенню якості робочих місць на охоплених підприємствах (робочі місця для людей з вищою освітою, в сфері економіки знань, на управлінських посадах). Крім того, ці підприємства були більш схильні працевлаштовувати довготривалих безробітних та людей з інвалідністю.

На основі тематичних досліджень підприємств, які отримали підтримку в рамках Секторальної операційної програми «Підвищення конкурентоспроможності підприємств», можна зробити висновок, що компанії, які використовували цю підтримку для впровадження сучасних технологій та організаційних рішень, краще впоралися з економічним спадом 2008-2009 років, що виразилося, зокрема, у здатності зберегти робочі місця і навіть збільшити зайнятість, коли ситуація на ринку покращилася.

Порівнюючи мікро-, малі та середні підприємства, які отримували субсидії в рамках Секторальної операційної програми «Підвищення конкурентоспроможності підприємств», можна помітити, що, хоча найбільше зростання кількості робочих місць, пов'язане з впливом підтримки, було зафіксовано на середніх підприємствах (в середньому на 19,03 робочих місць), найбільший відносний вплив на рівень зайнятості субсидії мали в групі мікропідприємств, де вони запобігли скороченню кількості робочих місць. (Wpływ polityki, 2010, с.8).

Якщо вважати, що покращення умов праці – це ситуація, коли працівника перевели на вищу посаду, підвищили заробітну плату, надали нові пільги, не пов'язані з оплатою праці, або покращили умови праці в цілому, то виходить, що приблизно для трьох чвертей опитаних працівників, які брали участь у навчанні, що фінансувалося за рахунок коштів європейських фондів, об'єктивні умови праці змінилися в кращий бік (Murzyn, 2010, с.63-64). Проте лише кожен п'ятий респондент зазначив, що саме участь у проекті сприяла покращенню об'єктивних умов праці на його робочому місці (Wpływ polityki, 2010, с.8).

В рамках дослідження було виміряно чистий ефект від навчання за рахунок коштів Європейського структурного фонду для безробітних, які перебувають на обліку в повітових центрах зайнятості. Контрольна вибірка дозволила зробити висновок, якою була б подальша доля слухачів, якби вони не брали участь у навчанні. Це дозволило виокремити вплив навчання на ситуацію з працевлаштуванням безробітних. Вимірюваним ефектом був показник працевлаштування безробітних на оплачувану роботу протягом 18 місяців після участі в проекті. Спостерігалася чітка тенденція до зростання: чистий ефект зріс з негативного результату, характерного для навчання завершеного в 2004 або 2005 роках, до позитивного, притаманного навчанню завершеному в 2007 році або пізніше. Середній чистий ефект від тренінгів, профінансованих Європейського структурного фонду, за весь програмний період 2004-2006 рр. був близьким до нуля (-1 в.п.). Особливо високий позитивний чистий ефект спостерігався у Поморському воєводстві, де вже через 3 місяці після закінчення навчання ефект був позитивним, а наприкінці аналізованого періоду він коливався в межах 10 відсоткових пунктів. Невеликий позитивний чистий ефект від 3-го до 4-го місяця спостерігався також у

Дольношльонському та Західнопоморському воєводствах (Wpływ polityki, 2010, с.9). Тенденція до зростання чистого ефекту може свідчити про поступове підвищення якості навчання та кращу відповідність навчальних програми потребам кінцевих реципієнтів. Результати свідчать про те, що негативний чистий ефект у початковий період і міжрегіональні відмінності в чистому ефекті навчання можна пояснити посиланням на явище масової міграції в 2004-2007 роках.

Висновки. Регіональна політика Європейського Союзу відіграла значну роль у формуванні кількісних показників та якісного рівня зайнятості в Польщі. Після вступу до ЄС Польща отримувала найбільшу серед нових країн-членів підтримку в рамках політики згуртованості, спрямовану на зменшення відмінностей у розвитку між регіонами та сприяння сталому економічному зростанню. Проте, не можна стверджувати, що кошти в рамках регіональної політики, спрямовані на розвиток бізнесу, відігравали провідну роль у розвитку господарства польських регіонів. Подекуди, взагалі, майже неможливо відділити, де соціально-економічне зростання було наслідком фінансування з європейських фондів, а де було органічно детерміновано загальною кон'юнктурою ринку. Із обліковуваних показників можемо стверджувати, що заходи політики згуртованості мали видимий позитивний ефект на загальну систему зайнятості, розвиток наукоємних галузей, стимулювання економіки знань, навчання та підвищення кваліфікації персоналу після вступу Польщі до ЄС і долучення до спільної європейської регіональної політики.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Dorożyński, T.** (2012) Efektywność polityki spójności UE i jej wpływ na rozwój regionów. *Międzynarodowe stosunki gospodarcze - integracja regionalna w Europie i na świecie*. №123. 69—78.
- Jegorow, D.** (2016) Ewaluacja polityki spójności – ilość versus jakość. *Studia i Prace WNEiZ*. №12. 255-264. <https://doi.org/10.18276/sip.2016.46/2-22>
- Murzyn, D.** (2010) Polityka spójności Unii Europejskiej a proces zmniejszania dysproporcji w rozwoju gospodarczym Polski. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2010. 283.
- Narodowy Plan** Rozwoju 2004-2006 (2003) 14 stycznia. Warszawa 196. Режим доступу: https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/91624/NPR_2004_2006.pdf
- Sektorowy Program** Operacyjny Wzrost Konkurencyjności Przedsiębiorstw Działania 2.1, 2.3, 1.2.1, 1.2.2 Efekty wsparcia przedsiębiorstw i otoczenia biznesu (2004) Warszawa. 44. Режим доступу: <https://www.parp.gov.pl/storage/publications/pdf/2424.pdf>
- Strategia Rozwoju** Kraju 2007-2015 (2006) 29 listopada. Warszawa. 144. Режим доступу: https://www.zawiercie.eu/dokumenty/strategia_rozwoju_kraju_2007_2015.pdf
- Wpływ polityki** spójności na poziom i jakość zatrudnienia w Polsce (2010) Warszawa. 103.
- Wpływ polityki** spójności na rozwój społeczno-gospodarczy Polski i regionów w latach 2004-2019. (2020) Warszawa. 51.

References:

- Dorożyński, T.** (2012) Efektywność polityki spójności UE i jej wpływ na rozwój regionów. *Międzynarodowe stosunki gospodarcze - integracja regionalna w Europie i na świecie*. №123. 69—78. [In Polish]
- Jegorow, D.** (2016) Ewaluacja polityki spójności – ilość versus jakość. *Studia i Prace WNEiZ*. №12. 255-264. <https://doi.org/10.18276/sip.2016.46/2-22> [In Polish]
- Murzyn, D.** (2010) Polityka spójności Unii Europejskiej a proces zmniejszania dysproporcji w rozwoju gospodarczym Polski. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2010. 283. [In Polish]
- Narodowy Plan** Rozwoju 2004-2006 (2003) 14 stycznia. Warszawa 196. Режим доступу: https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/91624/NPR_2004_2006.pdf [In Polish]
- Sektorowy Program** Operacyjny Wzrost Konkurencyjności Przedsiębiorstw Działania 2.1, 2.3, 1.2.1, 1.2.2 Efekty wsparcia przedsiębiorstw i otoczenia biznesu (2004) Warszawa. 44. Режим доступу: <https://www.parp.gov.pl/storage/publications/pdf/2424.pdf> [In Polish]
- Strategia Rozwoju** Kraju 2007-2015 (2006) 29 listopada. Warszawa. 144. Режим доступу: https://www.zawiercie.eu/dokumenty/strategia_rozwoju_kraju_2007_2015.pdf [In Polish]
- Wpływ polityki** spójności na poziom i jakość zatrudnienia w Polsce (2010) Warszawa. 103. [In Polish]
- Wpływ polityki** spójności na rozwój społeczno-gospodarczy Polski i regionów w latach 2004-2019. (2020) Warszawa. 51. [In Polish]

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 930.2:050.48] «1932»:94(477)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-82-90>

The satirical and humorous magazine "Red Pepper" as a source of reflection of everyday life in Soviet Ukraine: analytical review for 1932

Anatolii V. Voynarovskiy

Vinnitsia Mykhailo Kotsyubynskiy State Pedagogical University

PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

e-mail: voynarovskiy95@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9413-2025>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57684950100>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/KRP-0268-2024>

Natalka V. Zhmud

Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskiy State Pedagogical University

PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

e-mail: zmudnatalka@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7463-918X>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57416413000>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/ADC-7548-2022>

Abstract.

The purpose of the research is to reveal the peculiarities of the reflection of life in the USSR during the active phase of the establishment of Stalinist totalitarianism and the implementation of the Holodomor-genocide policy of the Ukrainian people in the satirical and humorous periodical «Red Pepper», to emphasize the source value of the periodical as an important factor in the formation of public attitudes, the principles of reflecting reality and criticism from the authorities of negative phenomena for it. **Research methodology.** The benchmark of the methodological approach is a complex interdisciplinary analysis of a complex socio-cultural phenomenon - the press coverage of everyday life in Soviet Ukraine and the positioning of international events through the prism of the politics of the Stalinist totalitarian regime. General historical methods of analysis and synthesis, comparison and generalization are used, the method of content analysis and criticism of periodicals as a historical source is used. **The scientific innovation** consists in tracking and summarizing the materials of the magazine «Red Pepper», where the most pressing issues of the state-political, socio-economic, everyday life of Soviet Ukraine and the most important events abroad are highlighted. This is an attempt to find out through the printed media the features of the formation of the appropriate attitude of the population to current problems by the authorities, to analyze the technologies of influence of the totalitarian regime on the public. **Conclusions.** Analyzing the magazine "Red Pepper" for 1932, we note the following positions: the publication was under total party (VKP(b)/KP(b)U) control and obediently relayed the main postulates of the forced building a «happy» socialist future. At that time, the most effective artistic personnel in the USSR were selected and verbal and visual channels of information were successfully combined, which became a kind of continuation of the best traditions of agitation and propaganda during the period of the struggle for the dictatorship of the proletariat in 1917-1922. Considering the low level of education of the majority of the population in the conditions of poverty, such measures became an effective tool for forming the necessary social attitudes and a new Soviet identity in the rigid oppositional paradigm of «own-alien». The publication «Red Pepper» performed the role of a public platform as, on the one hand, celebrating the successes of the frantic pace of building a socialist system and general criticism of the capitalist world, and on the other hand, it presented a picture of ruin, unprofessionalism in all spheres of management and economic activity, the flourishing of crime and fraud, acute social problems. For the purpose of stereotyping and preparation for a permanent merciless struggle, emphasis was placed on the construction of the image of both internal enemies (turtle, priest, opportunist) and external ones (capitalists with fascist aids, social democrats). Official humor in the conditions of totalitarianism loses its primary signs of being funny and becomes a tool of intimidation and harassment against any dissenting opinion.

Keywords: magazine, «Red Pepper», propaganda, Stalinist totalitarianism, «own-alien», USSR, 1932.

Сатирично-гумористичний журнал «Червоний Перець» як джерело відображення повсякденного життя радянської України: аналітичний огляд за 1932 рік

Анатолій Войнаровський

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: voinarovskiy95@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9413-2025>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57684950100>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/KRP-0268-2024>

Наталка Жмуд

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: zmudnatalka@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7463-918X>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57416413000>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/ADC-7548-2022>

Анотація.

Мета дослідження – розкрити особливості відображення життя в УСРР на етапі активної фази насадження сталінського тоталітаризму та здійснення політики Голодомору-геноциду українського народу у періодичному сатирично-гумористичному виданні «Червоний Перець», підкреслити джерельну цінність періодики як важливого фактору формування настроїв громадськості, принципів віддзеркалення дійсності та критики з боку влади негативних для неї явищ. **Методологія дослідження.** Орієнтиром методологічного підходу є комплексний міждисциплінарний аналіз складного соціокультурного феномену – висвітлення пресою повсякдення в радянській Україні та позиціонування до міжнародних подій крізь призму політики сталінського тоталітарного режиму. Використовуються загальноісторичні методи аналізу і синтезу, порівняння та узагальнення, використано метод контент-аналізу та критики періодики як історичного джерела. **Наукова новизна** полягає в тому, щоби відстежити та узагальнити матеріали журналу «Червоний Перець», де увиразнюються найбільш гострі питання державно-політичного, соціально-економічного, буденного життя радянської України та найважливіші події за кордоном. Це спроба з'ясувати через друковані засоби інформації особливості формування владою відповідного ставлення населення до актуальних проблем, проаналізувати технології впливу тоталітарного режиму на громадськість. **Висновки.** Здійснюючи аналіз часопису «Червоний Перець» за 1932 р., зазначимо наступні позиції: видання перебувало під тотальним партійним (ВКП(б) / КП(б)У) контролем та слухняно ретранслювало у допустимій творчо-художній та сатирично-гумористичній манері головні постулати форсованого будівництва «щасливого» соціалістичного майбутнього. На тогочасний момент було підібрано найефективніші в УСРР мистецькі кадри та влучно поєднано вербально-візуальні канали подачі інформації, що стало своєрідним продовженням кращих традицій агітації та пропаганди періоду боротьби за диктатуру пролетаріату у 1917 – 1922 рр. Враховуючи низький рівень освіти більшості населення в умовах лікнепу, такі заходи ставали дієвим знаряддям формування потрібних суспільних настроїв та нової радянської ідентичності у жорсткій опозиційній парадигмі «свій-чужий». Видання «Червоний Перець» виконувало роль публічної платформи як, з одного боку, оспівування успіхів шалених темпів побудови соціалістичного ладу та огульної критики капіталістичного світу, а з іншого, поставала картина руїни, непрофесійності у всіх сферах управлінської та господарської діяльності, розквіт злочинності та шахрайства, гострі соціальні проблеми. З метою стереотипізації та підготовки до перманентної безжалісної боротьби наголос робився на конструюванні образу як внутрішніх ворогів (куркуль, священик, опортуніст, дармоїд тощо), так і зовнішніх (капіталісти з посібниками-фашистами, соціал-демократи та ін.). Офіційний гумор в умовах тоталітаризму втрачає первинні ознаки смішного і стає інструментом залякування та цькування проти будь-якого інакомислення.

Ключові слова: журнал, «Червоний Перець», пропаганда, сталінський тоталітаризм, «свій-чужий», УСРР, 1932 рік.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення 1932 р. першочергово сприймається як датування однієї з найбільших трагедій в історії українського народу – Голодомору-геноциду,

здійснюваного сталінським тоталітаризмом. Цілком логічною є кропітка робота дослідників в архівних установах, збір усноісторичних даних, аналіз історіографії для об'єктивного та повного висвітлення подій трагедії, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків. Ґрунтовного аналізу вимагає також діяльність офіційних засобів масової інформації (далі – ЗМІ), зокрема, гумористично-сатиричного часопису «Червоний Перець» (далі – ЧП), який урочисто відзначив свою п'яту річницю діяльності на початку 1932 р. У 1922 р. в Харкові вийшли лише перші два номери двотижневику ЧП українською мовою, тому що через економічну скруту журнал припинив роботу. У 1927–1934 рр. відновив свою діяльність як додаток до «Вістей ВУЦВК».

Періодика завжди була цінним джерелом як інструмент відображення реальних подій оточуючого світу для сучасників, спонукаючи у них формування певного ставлення до сьогодення, спрямовуючи особистість не лише до сприйняття світу, але й до активної діяльності. Об'єктивність висвітлення подій викликала критичні зауваження навіть у радянських дослідників з огляду на суб'єктивний підхід, емоційність подання журналістом матеріалу, неупередженість у висвітленні подій, здатність до спотворення інформації. У періодиці також важливою є класифікація щодо первинності та вторинності джерельних ресурсів, які ми оцінюємо. При цьому варто виокремити нормативні документи, статистичну інформацію, листи, звіти тощо – репортажі, інтерв'ю, замітки, передові статті. А стаття в періодичному виданні є взагалі особливим синтетичним газетно-журнальним жанром. Частина статей відносилась до літературного жанру та не сприймалась як історичне джерело, але така позиція нам видається хибною, адже важливо іноді не безпосереднє сприйняття тексту статті, а характеристика її аксіологічної спрямованості, визначення духу часу. Специфічним за жанром джерелом є такий вид продукції як нарис чи фейлетон. Останній як форма нарису має літературно-публіцистичну спрямованість і сатирично-гумористичну образність. Документальність фейлетону пов'язана з тим, що в об'єктиві його уваги реальна подія. Фейлетон розкриває ставлення до певного типу поведінки як до девіації та використовує відповідний комплекс художньо-мистецьких засобів для увиразнення негативності певних явищ життя. Окрім того, цінність джерелознавчого дослідження видання ЧП полягає в тому, що це є розлога візія усіх аспектів життя радянської України та позиціонування до міжнародних подій. Тобто йдеться не лише про інтерпретацію допустимих до публікації фактів, але й аксіологічну спрямованість.

Аналізуючи видання ЧП, зауважимо, що всі судження потрібно розглядати через призму сталінського тоталітаризму і позиція спільності характеристики періодичних видань заперечень не викликає. А от щодо зрізу та утвердження про суб'єктивність авторів видань, то вона має певні умовності, обґрунтовані «прокрустовим ложе» тоталітарної ідеології та партійної цензури, плановим спрямуванням розкриття відповідної тематики, допусками до розкриття через сатиру та карикатуру певних тем (що стане виправданням карально-репресивної практики режиму). Авторський стиль та приховані контексти в таких жорстких умовах постають дискусійним питанням.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Здійснюючи огляд історіографії досліджуваної проблеми, наголосимо, що власне функціонування журналу ЧП у 1930-х роках не було об'єктом спеціального джерелознавчого історичного дослідження. Особливості комунікації тоталітарної доби та мовної політики були проаналізовані у монографії Є. Кузнецової «Мова – меч. Як говорила радянська імперія» (Кузнецова, 2024), яка є вагомою для осмислення ідеологічного спрямування системи комунікації комуністичного режиму на теренах України. Базові поняття роботи з пресою опубліковані у дослідженні А. Санцевича, що вимагають критичного підходу через використання радянських ідеологічних штампів (Санцевич, 1988). Важливими до роботи з друкованими ЗМІ як окремою групою історичних джерел є наукові студії М. Романюка (Романюк, 2002). Вплив медіа у тоталітарних режимах аналізує М. Чабанна, особливу увагу дослідниця приділяє практикам індоктринації та їхньому історіософському аналізу (Чабанна, 2002).

Мета статті – розкрити цілі та завдання, які мав виконувати такий специфічний друкований орган як гумористично-сатиричний журнал ЧП, охарактеризувати інструментарій подання матеріалів до аудиторії та засоби формування позитивного образу комуністичної влади і відповідно негативних внутрішніх та зовнішніх ворогів, особливості відображення дійсності пресою в період насадження сталінського тоталітаризму.

Виклад основного матеріалу. У певній мірі значення ЧП у конструюванні більшовицьких наративів можна охарактеризувати за ювілейними вітаннями. Перший випуск ЧП за 1932 р. урочисто відзначав п'ять років видавництва, вказуючи на початок нового року діяльності. Так, характер вітань виразно зчитується вже на титульній сторінці з образу журналіста, якого зображено у стилізованому образі червоного перця, що тримає у лівій руці гвинтівку з багнетом. Чітка спрямованість привітання простежується вже з промовистого вірша під зображенням:

*«Сировини моя гидота, пакость,
Але обіцянку даю – ,
Поліпшити продукцію свою,*

Підносити все вище якість» (ЧП, 1932, № 1-2).

Правою рукою журналіст відкриває поштову скриньку з вказівкою адреси – Харків та вмістом надісланого: *«Рвачі, прогульники, куркулі, летуни»*. Віншування від інших пошановувачів ЧП мають таку ж ідеологічну конотацію. Наприклад, від трьохтисячного колективу ударників-робкорів ХПЗ *«Харківський паровозник»*: *«Самокритика, сатира – це наймогутніша зброя пролетаріату і наше побажання «Червоному Перцеві» – скерувати цю зброю на все те, що перешкоджає будувати соціалізм у нашій країні. Червоному ПЕРЦЕВІ, бойовому сатирикові, ворогові маловірів, шкідників, куркулів, опортуністів, усіх, хто намагається шкодити будівництву, спільникові на фронті пролетарського мистецтва в день п'ятиріччя – наш палкий привіт!»* (ЧП, 1932, № 1-2)

Виразний акцент на ідеологічній місії ЧП звучить у побажаннях від різних колективів сфери ЗМІ (Всеукраїнський журнал «Радіо», редакція журналу «Молодняк» тощо): *«ПРИВІТ! ПРИВІТ! Більшовицькій сатиричній рослині – «Червоному Перцеві!»*, що безперервно зростає й квітне же шостий рік!».

Московський колектив журналу «Крокодил» у своєму вітанні теж чітко підкреслив основну місію часопису (переклад з російської авторів):

*«Привіт тобі, мій любий друже «Червоний Перче»,
Стрімкіше крокуй в майбутній ювілей!
Тебе вітають не жалюгідним скрипом на скрижалях,
А рапортами фабрик та колгоспів!»*.

Віршована поема нагадує «наказ з кремля» з беззаперечними побажаннями: громити ворогів, навювати страх опортуністам, вичавлювати непевних дорогою до соціалізму «товаришочків», бити зрадників;

*«Бо ти ж найліпший друг «Червоний Перець»,
Наш український брат!*

Ти нам взірєць до дій та зросту!» (ЧП, 1932, № 1-2)

В більшовицькому ідеологічному дусі у формі карикатурного колажу також була представлена вітрина імені 5-річчя «Червоного Перцю»: у центрі – шахрай, картяр одягнений як буржуа, справа – карикатура на процес СВУ, зліва – карикатура на режим Пілсудського, де зображувалось побиття поліцією політичних опонентів, з нижче поданою його промовою: *«Панове, потрібно було одразу покійно голосувати, то й не довелося б галасувати»*.

Всі вітальні звернення є підтвердженням вірності партійному курсу та відданості революційним ідеалам більшовиків.

Тематику публікацій часопису можна поділити на кілька напрямів діяльності. Звісно ж, одними з перших на шпальтах було хвалебні оди здобуткам комуністичної влади, де намагалися фокусувати увагу на гігантських обсягах нових будівництв, які відповідним чином ілюструвалися. Наприклад, подив іноземної делегації на будівлі Харкова: – *Це хмарочос? Промовиста відповідь: – Ні це лише фундамент* (ЧП, 1932, № 7). На титульній сторінці на дальньому плані зображено трактори з сівалками, крупним планом подано діалог капіталіста з військовим у формі французького генерала, який в бінокль розглядає колгоспну посівну: *«Капіталіст: – Що за наступ? Генерал: – Більшовицька сімба...»*. На тлі антагоністичного порівняння більшовицькі пропагандисти намагалися переконати читача у величч та потужності революційних перетворень та неминучості катастрофи капіталістичного світу. Тематика успішної перспективи і домінування соціалістичного ладу над капіталістичним, досконалості нової соціально-економічної формації була провідною у публікаціях ЧП за 1932 рік: СРСР відстоює мир, а капіталісти лише вдають прагнення до миру, а самі прагнуть війни, маючи корисливі наміри; усі мирні ініціативи Ліги Націй, церкви, урядів західних країн та політичних лідерів є лише спробою приховати справжні імперіалістичні амбіції; лише одна політична сила Заходу позитивна – комуністи. Такі протиставлення є у кожному випуску та стосуються абсолютно всіх сфер життя: добробут трудящих в СРСР все зростає, на Заході шалене озлидніння, панування свободи слова в країні Рад та демократії на противагу тиранії та деспотизму світу капіталізму. Ці постулати потужно підтримувалися візуальними образами карикатур та ілюстрацій.

Особливим об'єктом критики політичного життя в Європі була діяльність соціал-демократичних партій, які вважалися навіть гіршими за праворадикальні сили. До прикладу, в замітці *««Ліве» шахрайство»* гостра сатира на діячів англійської партії незалежних щодо утворення єдиного фронту з робітничою партією як об'єднання проти комуністичної підсилюється зображенням забивання цвяхів у труну з написом «Капіталізм» та зворотною стороною картини, де цвяхи подає капіталіст(ЧП, 1932, № 5-6).

Домінуючою темою було голодування робітників та селян капіталістичної Європи, банкрутства фермерів: *«Фермер Джон Райт сьогодні багатий, а завтра жебрак, скинь хижаків з напрацьованих плеч. Світ захлинається лишками хліба, а люд пухне з Голоду, але не там, де славиться соціалістична праця»*. Можливо, це мало би вказати на проблеми голоду

.....
(голодомору в Україні), але вони висвітлювалися як «скороминуче явище» в СРСР на противагу безповоротній катастрофі на Заході (ЧП, 1932, № 3-4).

Загалом проблема Голодомору жодного разу не була опублікована з прямими вказівками, але часто опосередковано через проблему голодування та загибелі тварин. Тотальний облік худоби викликав реакцію протесту у керівників на місцях. Наприклад, у постанові Плисківського райвиконкому «Переведення загального обліку худоби» сказано, що облікові підлягають верблюди, олені, осли, мули, буйволи. Гадаємо, що ця реакція місцевих чиновників викликала засудження у редакції ЧП:

«Як немає? Єсть. І досить ще багато.

Скажу без зайвих слів:

За буйволів там правлять – бюрократи,

Головотяпи – за ослів».

Сарказм Плисківського РВК перевели у безвідповідальність та висміяли як недолугість і примітивність (ЧП, 1932, № 5-6).

Інший типовий приклад проблем у тваринництві: у Тростянецькому колгоспі на Канівщині догляд за кінями просто злочинний. Коні, як то кажуть, від вітру падають [з допису]. На малюнку зображено територію колгоспу, де стоять двоє чоловіків, а попереду них лежать мертві коні: – *Що це у вас із кінями? Пошесть? Голова колгоспу: – Та це вчора буря пройшла* (ЧП, 1932, № 10).

Цілковиту безвідповідальність та «липові звіти» («з 1-го січня до 10-го березня народилось 1050 поросят, здохло 904 – це становить 86%») в свинорадгоспі «Липці», де внаслідок недбалого догляду за свиньми стався великий падіж висвітлює карикатура: *«Директор свинорадгоспа стоїть і палить цигарку над худою, замученою свинєю з поросятами. Свиня каже: «Статистика звісно річ непогана, але хороший директор ще краще»* (ЧП, 1932, № 13-14).

Показовим щодо бездарно організованої кампанії хлібозаготівлі, наприклад, є гостра сатира на хапугу-чиновника Книша, який висміюється за розкрадання колгоспного збіжжя в образі «хлібних жуків-паразитів, що хліб з'їли»:

«...Дивіться, оце вам хлібні жуки та їхні вчинки.

Дз-з-з-з... жд-ж-ж-ж... Дз-з-з-з... дж-ж-ж-ж...

В блискучім авті – сам товариш Книш

Уповзаготверна в службовій ролі

Виїхав на гастролі.

Вітають його дуже радо.

Сила, бачте, нагальних справ.

З хлібоздаванням – туго.

Але жук вусами помотав.

Підвів лапку, подивився на другу.

Ви тут, каже, щоб темпів не здавали.

А в мене – часу дуже мало.

Пр-р-р... полетів товариш Книш...

Сховаємо хлібця, більшовички.

А вам дамо твердоплянову дулю...

Да, хлібець з п'ятьох кіп –

Це жук у землю закопує хліб...

Глитайню на гарячій накрито,

Про цього обурливого факта

Вони рішуче склали акта.

А жук, що ховав отой хліб,

Додомоньки: диб-диб.

Прикро жукові, – немає слова.

Та в іншому місці ще хлібець приховано.

Летить жучина,

Сповнений дум:

– Чимало ще дурнів є,

Брум... брум... брум!... (ЧП, 1932, № 5-6).

Неодноразово висвітлювалися матеріали про перенаселення та антисанітарію у гуртожитках, безгосподарність радянських чиновників щодо збереження «народного добра» (завгосп згноїв картоплю), неналежне медичне обслуговування (у поліклініці стоматолог приймає терміново лише за відсутності 17 зубів, а в інших випадках місячні черги).

Як явище корупції висміювали практики харчування керівників підприємств у закладах громадського харчування та інші зловживання «червоних» директорів.

Тема голоду та харчування взагалі була під кутом особливої уваги, образ голодної «свині», дохлих курчат та іншої худоби присутні фактично у всіх випусках. Типовим є сюжет громадського харчування у замітці «Нечуване хуліганство», де йшлося про «групу студентів, які під час обіду в їдальні № 13 міста Києва несподівано схопила кухаря цієї ж їдальні й примусила з'їсти пів обіду, що він виготував – нещасного доставлено до лікарні в непритомному стані. Проводиться слідство». Ще один сюжет громадського харчування стає предметом карикатури Б. Фрідкіна, де зображено поварів з приготуванням їжі та просушуванням спідньої білизни над каструлями, на підлозі пацюки та таргани (ЧП, 1932, № 7-8).

Не залишався поза увагою і сюжет боротьби з націоналістичним спадком українців, особливо ідеологічна та історична безграмотність, яка викликала обурення редакції: «За календарем ДВУ (Державного видавництва України), виданим «Року пролетарської революції XIV-го» від 1 листопада надруковано: «1709. Помер український поет Іван Мазепа». Було прокоментовано: «По-перше: «поет» Мазепа помер не 1 листопада, а 22 серпня за старим стилем чи 31 серпня за новим стилем. По-друге: «Який же з нього поет, люди добрі, коли він, власне кажучи, гетьман?!.. Та не простий, а свого роду «прапор» войовничого донцовського фашизму. Отже, з якоюсь метою на гетьмана Івана Мазепу накладається грим поета й отака гетьманська контрабанда протягується в наші радянські календарі з мільйонними тиражами!.. Щедро згадує кого треба й кого не треба перекидний календар на 1932 р. Київського районного тресту УПО. Тут є й народження Спиридона Черкасенка (23 грудня) і Володимира Винниченка (27 липня) і О. Олесея (4 грудня)» (ЧП, 1932, № 5-6).

Карикатура чітко окреслювала ворогів українського трудового народу: у синьо-жовтих тонах картина у двох планах, три чоловіка через огорожу протягують по правій долоні. Підпис: «Колгоспнику, перш ніж прийняти цих трьох громадян до свого колгоспу, подивися на сторінку». На наступній сторінці були зображено три ті самі постаті з сокирою, обрізом гвинтівки та хрестом, що вочевидь символізували куркульство, націоналістів-петлюрівців та духовенство (ЧП, 1932, № 4).

Окрім того редакція ЧП очевидно була зобов'язана партійним керівництвом «розвінчувати» західні фальсифікації про будівництво соціалізму, зокрема це стосувалося нарису: «Подорож Ганца Шульце по СРСР (подано як наклеп на СРСР)». Було вміщено плакат із маршрутом його подорожі із вказуванням міст та пам'яток, які він відвідав. Підкреслюється, що вже на станції Погоріле німецький позапартійний робітник відчув лють і звіряче поведження з чужоземцями з боку агентів прикордонного ДПУ (Державне політичне управління). Шульце відзначив жахливий стан залізничного транспорту та загострення продовольчої кризи під владою комуністів; був свідком «вандалізму червоних варварів» особливо на Донбасі, де цілі робітничі селища змітаються з лиця землі; в Харкові побачив знаменитий пустир, на якому гралися діти робітників заводів; у Запоріжжі вразила масштабне затоплення населених пунктів тощо. Пересвідчившись в правдивості інформацій буржуазних газет про крах більшовицької політики, Ганс Шульце цілковито підтвердив, що чужоземні спеціалісти, не витримуючи нечуваного людожерського режиму червоних мілітаристів, масами тікають із СРСР. Усі ці події спростовувалися редакцією ЧП та подавалися як ганебний наклеп продажного писака на СРСР (ЧП, 1932, № 15-16).

Або до прикладу, критична стаття на візит до Японії делегації Ліги Націй, яка була присвячена звинуваченню соціал-демократів у сприянні мілітаризації Японії, вивченню ситуації в окупованій Маньчжурії, висміюванню організації бенкетів для делегації. Текст статті ілюструвався карикатурою «Досвідчений республіканець», де колишній китайський імператор Пу І призначений японцями на правителя Маньчжурії, заявив, що не знає, монарх він чи президент. На карикатурі зображено за столиком віч-на-віч Пу І та президента Німеччини Гінденбурга, який до нього звертається: «Не хвилюйтесь, ваша величність! Між імперією й демократичною республікою така невеличка різниця, що ви її не помітите...» (ЧП, 1932, № 17).

Віршованими рядками та карикатурами відображали важливі події життя за кордоном: на титульній сторінці зображення маніфестації з гаслом внизу «Чуєте, тирани?»

*«Ми не проти Юнга:
Вбогих німців розіпніть!
На Союз шукаймо рацій,
наддунайських федерацій,
плутанини і брехні...
не страшно нам стерлінга,
доляри подзьобані: –
золото, золото, –
ожиріння серця...
пролетарським молотом*

б'є нас під реберця.
А він підводиться і йде від шахт, від горна пролетаріят усього світу, сила непоборна!
(Отак підбадьорює себе Ангелія чорна):
Не казімось казом, чи то я, чи то не я –
Ми ж усі одної масти –
Там загарбать, там напасти.
Індія, Індія
Кращим тому доказом.
Ну й життя, та й ну й життя
Сісмондизм не в стані є
знищить безробіття.
Криза, Британіє!
Голоду страхіття...
Чуєте, тирані? —
цей вам славу справить! —
рабство він розтрощить!
власництво розчавить!
(Ну, а до чого тут ми – Японія лукавить):
Хінці і маньчжурці
Жити хочете? – Не варт.
Краще суньтєся негзгарби –
Покицяймо в киці-баби,
Киця цапне Ціцікар...
Жмуриться-не жмуриться –
Вже й Шанхай, а це не жарт
Граємось в роззброєння
Кукли гомінданські! –
Ринко-збуто-здоєння
Їжте по-японськи,
А він підводиться і наступає, пролетаріят,
А він підводиться і йде від шахт, від горна пролетаріят усього світу, сила непоборна
(Отак підбадьорює себе Німеччина чорна):
потанцюймо від печі
буржуа..., ідеоло...
ми кінчаєм, не кінчаєм,
в робітничу кров вмокаєм
програмовоє жало,
щоб душу Німеччини
Гітлером одганяло
Душу, die Seele
Простроміть багнетом! –
Теж саме і з Гегелем.
Теж саме і з Гете».

Павло Тичина (ЧП, 1932, № 8-9).

Гострій критиці піддавали політику антисемітизму, про наміри якої заявляли прибічники націонал-соціалізму у Німеччині: «Депутат Бергер, прибічник Гітлера заявив, що після приходу Гітлера до влади всіх євреїв буде вирізано. Одна з німецьких газет завважила, що заходи проти євреїв будуть здійснюватися лише після підписання у рейхстазі відповідного закону.

Депутат: Можна різати?

Гітлер: Ну що ви? Я ж ще закон не підписав...».

Також критикувалися пацифістські заяви керівників західних країн щодо роззброєння. У статті наголошували, що на конференції подано перевищені дані по озброєнню, щоби згодом скорочувати свої неіснуючі танки та літаки (ЧП, 1932, № 11-12).

Висновки. Журнал «Червоний Перець» станом на 1932 р. утверджено як періодичне видання, яке віддане ідеям реалізації утвердження сталінського тоталітаризму. У матеріалах часопису чітко структурована тематика. Значне місце відведено хвалебним публікаціям ідей індустріалізації, колективізації, культурної революції та інших планів комуністичного режиму. Досить розлога тематика від буденного життя до подій міжнародних, та варто відзначити з чіткою, як правило, констатацією фактів та посилань на реальні події. Гострій критиці піддаються негативні явища тогочасного життя як всередині країни, так і за кордоном. Об'єктами внутрішньої критики стають фахова невідповідність, низький рівень професійної підготовленості,

слабкою ланкою часто-густо висвітлюються нові управлінські кадри та ті, хто коливається через політичні погляди. Демонструючи негаразди життя відразу ж знаходилися винуватці проблем і готували людей до нещадного терору, упорядковуючи алгоритм дій: знищимо ворога – зникнуть проблеми. Тому головною функцією радянського гумору та сатири було чітко відмежувати «своїх» від «чужих».

Ці дві позиції прославлення соціалістичного ладу та висвітлені негаразди конструюють ситуації гострої колізії, але ідеологічна ціннісна вертикаль має як очевидно, так і латентно підводити до висновків про успішність партійно-державного курсу та тимчасовість труднощів, які неодмінно будуть подолані,

Голодомор-генотид 1932 р. не є відкритою темою матеріалів ЧП, але сама тема Голоду є постійною і подається опосередкованими засобами – це голодні потерпання тварин, жажіття громадського харчування, це врешті голод у капіталістичному світі. У громадськості формується думка, що голод можливий і в УСРР, але це, передусім, через ворогів, які проникли в управлінці і з якими потрібно рішуче боротись. Інша прихована теза про скороминучий голод в радянському суспільстві і глобальний та катастрофічний – у капіталістів.

Преса стала важливим засобом у формуванні усталених стандартів, уніфікації життя та конструюванні середньостатистичної індивідуальності, яка мала розчинитися в масі, пасивною, несхильною до критичного мислення, відчуженою та безвідповідальною. В значній мірі тоталітаризм ставав успішним, коли людину не лише примушували та залякували, але й переконували, адже індоктринація за своєю сутністю є ефективнішою за пропаганду. На відміну від терору перевага віддається механізмів навчання та виховання, які мають сформулювати переконання в непогіршності тоталітарних істин через переосмислення вже існуючої та появу лексики «нової радянської людини».

Незважаючи на ідеологічне спрямування діяльності ЧП, творчий колектив часопису (М. Бондаренко, Остап Вишня (П. Губенко), О. Кракен, Кость Котко (М. Любченко), Ю. Вухналь (І. Ковтун), Л. Чернов, Ю. Гедзь (О. Савицький), Г. Грач, Л. Каплан, Б. Фрідкін, О.Козюренко, В. Чечвянський (Василь Губенко), С. Чмельов) був професійно потужним і досить сміливим для того часу щодо гострої критики «окремих недоліків» радянської дійсності. За це часто колективу перепало. До прикладу, у вересні 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило конфіскацію № 15 за «різку політичну кваліфікацію карикатур на партію та робітничий клас, які будують соціалістичну Україну». Ухвалили переглянути весь склад редколегії.

Від 1933 р. в редакції ЧП почалися арешти та звинувачення у контрреволюційних діях: тероризм та підготовці замаху на керівників КП(б)У. Так, вже у грудні 1933 р. одного із перших арештували Остапа Вишню, засудили до смертної кари, але врешті все ж замінили десятима роками позбавлення волі. До авторів ЧП застосовували жорсткі цькування, арешти та розстріли – в історію української культури вони ввійдуть під назвою «розстріляний сміх».

Внаслідок репресій «Червоний Перець» перестав виходити. Журнал був поновлений у Києві у 1941 р. під назвою «Перець».

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Кузнєцова, Євгенія.** (2024). *Мова – меч. Як говорила радянська імперія. Видання друге доповнене.* Глибока: «Твоя підпільна гуманітарка». 376 с.
- Романюк, М. М. (2002).** *Українське пресознавство як спеціальна історична дисципліна: до постановки проблеми.* URL: [Українська академія друкарства. http://pvs.uad.lviv.ua › static › media › 3.pdf](http://pvs.uad.lviv.ua › static › media › 3.pdf)
- Санцевич, А. В.** (1988). *Періодична преса як комплекс історичних джерел (структурний аналіз).* УІЖ. 1988. № 4. С. 64-75.
- Чабанна, М. В.** (2002). *Засоби формування нового типу особистості у тоталітарному суспільстві. Наукові записки. Том 20. Спеціальний випуск. Національний університет «Києво-Могилянська академія.* URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua>
- Червоний Перець.** URL: https://www.perets.org.ua/perec/%D1%8C_1932.jpg

References:

- Kuznyetsova, Yevheniya.** (2024). *Mova – mech. Yak hovoryla radyans'ka imperiya. Vydannya druhe dopovnene. [Language is a sword. As the Soviet Empire used to say].* Hlyboka: «Tvoya pidpil'na humanitarka». 376 s. [in Ukrainian].
- Romanyuk, M. M.** (2002). *Ukrayins'ke presoznavstvo yak spetsial'na istorychna dystsyplina: do postanovky problem [Ukrainian Press Studies as a Special Historical Discipline: Before the Problem Statement].* URL: [Ukrains'ka akademiya drukarstva. http://pvs.uad.lviv.ua › static › media › 3.pdf](http://pvs.uad.lviv.ua › static › media › 3.pdf) [in Ukrainian].

-
- Santsevych, A. V.** (1988). Periodychna presa yak kompleks istorychnykh dzherel (strukturnyy analiz). [The periodical press as a complex of historical sources (structural analysis)]. *UIZ*. №. 4, 64-75. [in Ukrainian].
- Chabanna, M. V.** (2002). Zasoby formuvannya novoho typu osobystosti u totalitarnomu suspil'stvi. [ChaMeans of formation of a new type of personality in a totalitarian society]. *Naukovi zapysky. Tom 20. Spetsial'nyy vypusk. Natsional'nyy universytet «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya*. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua> [in Ukrainian].
- Red pepper.** (1932). URL: https://www.perets.org.ua/perec/%D1%8C_1932.jpg [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 02.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 11.08.2024

Publications by P. Khavliuk on the history of crafts and technologies

Antonina A. Kizlova

National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

e-mail: ant_kiz@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2056-3834>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/F-9874-2016>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203517065>

Abstract.

The aim of the article is to characterize P. Khavliuk's scientific publications dedicated to the history of crafts and technologies in order to determine the main directions and key ideas of his research. **The research methodology** is based on the principles of historicism and objectivity. General scientific methods of analysis, synthesis, systematization and generalization, as well as the comparative-historical method, have been applied. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that for the first time, P. Khavliuk's publications dedicated to the history of crafts and technologies have been comprehensively characterized, the main directions of his research and key ideas regarding the development of ancient crafts have been identified. **Conclusions.** P. Khavliuk emerges as an archaeologist and historian who was not afraid to revise established theories and sought to comprehensively illuminate the history of ancient crafts and technologies, taking into account the results of his own archaeological surveys and excavations, primarily in the Southern Buh region, using a complex of research approaches, including experimental archaeology, comparative analysis, and integration of data from various scientific disciplines. The scientist's attention was drawn not only to purely technological aspects but also to economic and social aspects of craft development. The main directions of P. Khavliuk's research encompass pottery, metallurgy, millstone production, and jewellery making of various cultural groups and periods: Zarubyntsi and Chernyakhiv cultures, early Slavs, and Uliches. Key theoretical foundations of P. Khavliuk's works include rethinking the role of local traditions in the development of crafts, particularly insisting on the independent development of Ulichian jewellery making. He also made an important contribution to understanding the evolution of millstone production technologies, ceramics, and metal items. Based on archaeological findings, the researcher drew conclusions about the level of craft development, production specialization, and trade connections, considering the development of crafts in a broad economic and social context. It is important to note the evolution of P. Khavliuk's ideas throughout his scientific career. His later works demonstrate a more critical approach to established theories and a deeper understanding of the complexity of cultural interactions in craft development. Although P. Khavliuk's works contain a deep analysis of many aspects of ancient crafts, he also pointed out the need for further research, particularly in the field of cultural influences and technological exchanges between different tribes and cultures.

Keywords: archaeologist, Zarubyntsi archaeological culture, history of crafts and technologies, P. Khavliuk, archaeological site, Slavic peoples, Chernyakhiv archaeological culture.

Публікації П. Хавлюка з історії ремесел і технологій

Антоніна Кізлова

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: ant_kiz@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2056-3834>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/F-9874-2016>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203517065>

Анотація.

Метою статті є охарактеризувати наукові публікації П. Хавлюка, присвячені історії ремесел і технологій, щоб визначити основні напрямки та ключові ідеї його досліджень. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності. Застосовано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, систематизації та узагальнення, а також порівняльно-історичний метод. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше

.....
всебічно охарактеризовано публікації П. Хавлюка, присвячені історії ремесел і технологій, виявлено основні напрямки його досліджень та ключові ідеї щодо розвитку давніх ремесел. **Висновки.** П. Хавлюк постає як археолог та історик, який не боявся переглядати усталені теорії та прагнув всебічно висвітлювати історію давніх ремесел і технологій з урахуванням результатів власних археологічних розвідок та розкопок, передусім на Південному Побужжі, з застосуванням комплексу дослідницьких підходів, включаючи експериментальну археологію, порівняльний аналіз та інтеграцію даних із різних наукових дисциплін. Увагу науковця привертало не лише суто технологічне, а й економічне та соціальне аспекти розвитку ремесел. Основні напрямки досліджень П. Хавлюка охоплюють гончарство, металургію, виробництво жорен і ювелірну справу різних культурних груп та періодів: зарубинецької та черняхівської культур, ранніх слов'ян і уличів, демонструючи. Ключовими теоретичними засадами праць П. Хавлюка є переосмислення ролі місцевих традицій у розвитку ремесел, зокрема наполягання на самостійному розвитку ювелірної справи уличів. Він також зробив важливий внесок у розуміння еволюції технологій виробництва жорен, кераміки та металевих речей. Дослідник робив на основі археологічних знахідок висновки щодо рівня розвитку ремесла, спеціалізації виробництва й торговельних зв'язків, розглядаючи розвиток ремесла в широкому економічному та соціальному контексті. Важливо відзначити еволюцію ідей П. Хавлюка протягом його наукової кар'єри. Його пізніші роботи демонструють більш критичний підхід до усталених теорій та глибше розуміння складності культурних взаємодій у розвитку ремесел. Хоча роботи П. Хавлюка містять глибокий аналіз багатьох аспектів давніх ремесел, він також указував на необхідність подальших досліджень, зокрема у сфері культурних впливів і технологічних обмінів між різними племенами та культурами.

Ключові слова: археолог, зарубинецька археологічна культура, історія ремесел і технологій, П. Хавлюк, пам'ятка археології, слов'янство, черняхівська археологічна культура.

The problem statement. By definition, archaeology is a mixed discipline with a unique epistemological status among the humanities, social sciences and natural sciences (Castillo, 2024, p. 1), particularly in view of a need for new historiographical narratives that connect recent developments in the field of archaeology with its disciplinary past (Abadía, 2024) requiring research into the connections between archaeology and the history of technology. After all, technology, which occupies an extremely important place among the diversity of social phenomena, has always aroused both practical and theoretical interest. Human thought has long tried to find an answer to the question: what is technology as a phenomenon that differs from other phenomena of nature and society. This takes into account not only the static but also the dynamic state of technology, its change over time, which is studied by the history of technology (Гріффен, 2013, с. 16). Despite its specificity and being a completely independent scientific discipline, history of science and technology is closely related to other social sciences, especially general history and social sciences (historical materialism, philosophy of history), which are part of the social sciences. As for the history of science and technology itself, today it is common to refer to historical sciences (Griffen, Ryzheva, Nefodov, Hryashchevskaya, 2022, p. 34). One way to trace these connections is to study the works of archaeologists related to the history of technology. In particular, a prominent Ukrainian archaeologist and historian, local historian and educator, who made a significant contribution to the study of antiquities of Podillia (Рудь, В., Косаківський, В., 2011; Рудь, В., Косаківський, В., 2011), Pavlo Khavliuk published a work in 1956 dedicated to materials for the archaeological map of the Sob River basin, in which he paid special attention to ceramic production, describing various decoration techniques, focusing on how the Trypillians processed stone, and regarding the bearers of the burial field culture, he noted technological progress in pottery and the development of metalworking. Mentioning Slavic settlements of the Rus times, he characterized in detail ceramic production, both molded and wheel-made (Хавлюк, 1956). With this article, the researcher demonstrated his particular attention to the history of ancient crafts and technologies, and subsequently devoted a series of publications to this direction (Рудь, В., Косаківський, В., 2011; Рудь, В., Косаківський, В., 2015), which require separate research as a contribution to the development of the history of technology in general.

The analysis of sources and publications. The source base of the study is P. Khavliuk's publications related to the topic: both individual (Хавлюк, 1965; Хавлюк, 1972; Хавлюк, 1973; Хавлюк, 1977; Хавлюк, 1980; Хавлюк, 1980а; Хавлюк, 1984; Хавлюк, 1988; Хавлюк, 1990; Хавлюк, 1992; Хавлюк, 1999), and in co-authorship with V. Норак (Хавлюк, Гопак, 1972; Хавлюк, Гопак, 1973).

In addition to V. Rud and V. Kosakivsky, who devoted bio-bibliographic studies to P. Khavliuk and his legacy (Рудь, В., Косаківський, В., 2011; Рудь, В., Косаківський, В., 2015) with a list of P. Khavliuk's works, including those related to the history of crafts and technologies, D. Lenchuk paid considerable attention to the researcher's legacy. Thus, D. Lenchuk synthesized information about the

archaeological collection from P. Khavliuk's surveys and excavations, housed in the Vinnytsia Regional Museum of Local History and in particular characterized P. Khavliuk's findings in the early Slavic craftpersons' settlement of the 7th – 8th cent. near the village of Pariivka, in the Chernyakhiv settlements near the village of Chortoriya and the village of Harmaky, in the Zarubyntsi culture settlement near the village of Marianivka, in the Ulych hillfort near the village of Sazhky and summarized that P. Khavliuk's research allowed to obtain important archaeological materials that highlight the development of pottery, metallurgy and construction technologies in different historical periods in the Vinnytsia region (Ленчук, 2020). Another work by D. Lenchuk examines the contributions of P. Khavliuk to the study of Buh-Dnister and Trypillia cultures in the Vinnytsia region. The author emphasized that between 1951–2001, P. Khavliuk systematically investigated about 1000 archaeological sites in the area. The article examines such aspects of P. Khavliuk's contribution to the development of the history of crafts and technologies: research of Neolithic ceramics (on the example of Buh-Dnister culture pottery with the addition of crushed shells or grass to clay for strength, using a comb stamp for decoration); characteristics of Trypillian crafts: pottery, weaving, copper production, construction. Thus, D. Lenchuk concluded that P. Khavliuk, among other things, made significant conclusions about the topography, architecture, tools, pottery, and other aspects of material culture of Buh-Dnister and Trypillia settlements (Ленчук, 2024). D. Lenchuk also summarized and introduced into scientific circulation the anthropological material from P. Havlyuk's excavations at the Ulychian settlement near Sazhki and presents new insights into 42 10th-century human skeletons, drawing on unpublished materials from P. Havlyuk's personal archive and official reports (Ленчук, 2023). However, P. Khavliuk's publications entirely devoted to the history of crafts and technologies have not been the subject of separate research.

The purpose of the article: to characterize P. Khavliuk's scientific publications dedicated to the history of crafts and technologies in order to determine the main directions and key ideas of his research.

The results of the research. In his 1965 article on early Slavic pottery manufacturing technologies, based on extensive archaeological material collected in the Southern Buh region, P. Khavliuk characterized in detail the evolution of pottery manufacturing technologies and the establishment of pottery as a separate craft among Slavic tribes of the 5th – 10th cent. A key element of the study is the analysis of a special pottery manufacturing technology widespread among the Antes of the 5th – 7th cent., which P. Khavliuk called «ribbon horizontal circular molding» (building up vessel walls with clay strips using a primitive rotating stand). The scientist viewed this technology as transitional between hand molding and the use of a full-fledged potter's wheel. He noted that traces of joining these strips can be seen on archaeological finds. P. Khavliuk traced the gradual improvement of this technique from the 5th to the 8th – 10th cent., which facilitated the introduction of the potter's wheel, as well as the evolution of the potter's wheel from a primitive rotating stand to a heavy hand wheel, and finally to a foot-operated potter's wheel (Хавлюк, 1965). Thus, the researcher took a thorough approach to studying the technological development of pottery, which allowed for the identification and analysis of transitional technologies.

P. Khavliuk paid special attention to the regional peculiarities of pottery craft development. He emphasized that in different regions, the potter's wheel spread at different times, particularly among the Slavs of the Southern Bug region – earlier than in Volyn or Kyiv, possibly as early as the beginning of the 8th cent. (Хавлюк, 1965). Thus, using the comparative-historical method, geographical and temporal differences in the development of technologies were comprehensively taken into account.

The work also discusses the evolution of raw material use: from clay with additives to purified «fat» clay. According to P. Khavliuk, this innovation is associated with the overall progress in pottery production technology (Хавлюк, 1965). This demonstrates a systematic approach to analysing the development of the pottery craft.

Based on archaeological findings, P. Khavliuk made an important conclusion about the separation of pottery into a distinct craft as early as the beginning or first half of the 8th cent. One of the proofs in favour of this, the scientist identified the appearance of professional masters' stamps on the bottoms of vessels (Хавлюк, 1965). This shows P. Khavliuk's ability to make profound historical conclusions based on specific items of material culture, linking artefacts with broader socio-economic processes.

The researcher refuted the previously widespread historiographical idea of the «coarsening» of Slavic pottery, explaining this by the erroneous attribution of Chernyakhiv culture monuments to early Slavic culture (Хавлюк, 1965). This demonstrates his critical approach to established theories and ability to rethink archaeological data.

Before publishing in 1971 «some materials» on the characteristics of the Ulichian craft of the 10th – 11th cent., P. Khavliuk combined continuous archaeological exploration along rivers with stationary research of ancient settlements, which resulted in the discovery of numerous specialized dwelling-workshops, forges, iron-smelting and pottery kilns (Хавлюк, 1972). The researcher paid

.....
special attention to the development of metallurgy and blacksmithing based on numerous finds of metal products (tools, household items, and weapons). He emphasized that iron-smelting production, based on local raw materials, fully met the Uliches' needs for metal, and concluded that this indicates the tribe's self-sufficiency in this field. P. Khavliuk described in detail the technological level of Ulichian blacksmiths, who possessed various metal processing techniques, including free forging, steel cementation, hardening, and abrasive processing (Хавлюк, 1972). Regarding the pottery of the Uliches, according to P. Khavliuk, it was also at a high level. The scientist noted that the entire extremely diverse range of ceramics was made on a potter's wheel (Хавлюк, 1972). In addition, the researcher highlighted the advanced bone processing, from which various tools and household items were made (Хавлюк, 1972). P. Khavliuk paid special attention to the existence of a specialized centre for the production of millstones from volcanic tuff. According to the researcher, it indicated a developed division of labour in Ulichian society (Хавлюк, 1972). The extensive trade and exchange connections of the Uliches were also mentioned (Хавлюк, 1972). Thus, P. Khavliuk's approach is characterized by attention to the details of material culture and the desire to reconstruct the economic and social life of the studied peoples based on them.

The scientist emphasized the historical continuity of the Ulichian craft, noting that it was largely inherited from the craftpersons of the previous Antes period (Хавлюк, 1972). In summary, P. Khavliuk defined the level of development of Ulichian craftsmanship in the 10th – 11th cent. as high, but emphasized that this development suddenly ceased due to the invasion of nomads (Хавлюк, 1972). This indicates his adherence to the concept of continuous development of Slavic crafts, but taking into account sudden external interventions.

The research of P. Khavliuk and V. Hopak on the history of craft development and iron processing technology among the Zarubyntsi tribes of the Southern Bug region is based on a comprehensive analysis of iron tools found in Zarubyntsi settlements from the 1st cent. BC to the 2nd cent. AD, particularly at sites such as Marianivka, Nosivtsi, and Rakhny (Хавлюк, Гопак, 1972). So, it is possible to trace the researchers' focus on specific archaeological sites and their timeframe, showing a well-defined scope for their study.

The authors applied a multifaceted approach, which included macro- and microstructural analysis of tools, spectral analysis to detect impurities, metallographic and photocolometric analysis to determine carbon content, as well as measuring the microhardness of products (Хавлюк, Гопак, 1972). This highlights the advanced scientific methods used in the study, indicating a thorough and technologically sophisticated approach to archaeological analysis.

The study identified several technological groups of products. About 60% of them turned out to be simple products made of bloom iron or low-carbon steel (Хавлюк, Гопак, 1972). However, special attention was paid to more complex welded knives made from a combination of iron and steel plates. The researchers described in detail the technological scheme for manufacturing welded knives, from preparing thin blank plates, assembling «packages» of 2–3 plates, heating to 1300–1400°C for forge welding, to operations of actually shaping the knife. P. Khavliuk and V. Hopak noted that Zarubyntsi blacksmiths were familiar with such basic techniques of free forging as stretching, bending, chopping, etc. An important component of the work is the analysis of the evolution of iron processing technologies from simple bloom iron products to complex welded structures. The emergence of heat treatment of steel (hardening) at a later stage (1st – 2nd cent. AD) was particularly noted, indicating significant progress in metalworking (Хавлюк, Гопак, 1972). Therefore, the researchers deeply understood the ancient metalworking techniques and were able to trace technological evolution over time.

For a deeper understanding of the historical context, P. Khavliuk and V. Hopak compared Zarubyntsi technologies with those of Scythian (7th – 3rd cent. BC), Chernyakhiv (3rd – 5th cent. AD), and Antes (mid-1st millennium AD) cultures. It was emphasized that the Zarubyntsi technique of knife making was more advanced than the Scythian one, and also persisted among the Antes until the middle of the 1st millennium AD (Хавлюк, Гопак, 1972). This observation reinforced the authors' conclusions about the duration and stability of technological traditions in the region and demonstrated their ability to place all findings in a broader historical context, comparing technologies across different cultures and periods.

Raising in 1973 «the question of millstone production in Ancient Rus», P. Khavliuk thoroughly investigated the development of millstone production from the 3rd cent. AD to the 13th cent. (Хавлюк, 1973). First of all, he carefully analysed the materials from which millstones were made, noting the use of local resources such as granite, sandstone, and shell rock. The researcher paid special attention to the hypothesis of ceramic millstone production (Хавлюк, 1973), and provided a detailed characterization of the production of both stone and hypothetical ceramic millstones (Хавлюк, 1973), which demonstrates his interest in innovative technologies of the past and indicates a deep understanding of the technological aspects of the craft.

Referring to the archaeological findings of M. Bilyashivsky in 1891 and subsequent research in

Kyiv, at Raiky and Horodsk settlements, critically approaching the interpretations of various researchers, including H. Mezentseva, M. Karger, and V. Goncharov regarding the material of some findings (Хавлюк, 1973), P. Khavliuk demonstrated a deep knowledge of the historiography of the problem, scientific objectivity, and critical thinking.

In considering the problem from the perspective of archaeology, history, and production technology (Хавлюк, 1973), P. Khavliuk's interdisciplinary approach is evident.

The researcher also drew attention to the socio-economic significance of millstone production, emphasizing their importance in the everyday life and economy of Rus. P. Khavliuk suggested that this craft was specialized (Хавлюк, 1973), which indicates a deep understanding of the economic structure of Rus society.

Another joint study by P. Khavliuk and V. Hopak in 1973, dedicated to the development of metallurgy and blacksmithing of the Uliches in the 10th – 11th cent., was based on findings of 42 iron tools, household items, and weapons, as well as remains of iron-smelting and pottery kilns. Like the authors' previous joint work, it was conducted using microstructural and spectral analysis, as well as measurements of metal microhardness (Хавлюк, Гопак, 1973). The application of these research methods allowed the authors to increase the reliability of data on the metallurgy and blacksmithing of the Uliches.

P. Khavliuk and V. Hopak determined the development of metallurgy among the Uliches, whose craft production was concentrated in settlements near fortified towns, as high. Regarding the sources of iron ore, the scientists emphasized that the Uliches used local sources (iron hydroxides, volcanic tuff, and bog ores), and thus were able to effectively use natural resources (Хавлюк, Гопак, 1973).

Regarding iron processing technology, the researchers concluded that it was largely inherited from the Antes. Overall, the Uliches were noted to produce both simple iron products for mass consumption and high-quality steel items on order, using cementation to obtain steel and hardening to increase its hardness (Хавлюк, Гопак, 1973). Thus, both technological and economic aspects of metallurgy were taken into account.

A particularly interesting find that P. Khavliuk and V. Hopak paid attention to was a sickle with an innovative design. This sickle had a groove in the centre of the blade, which allowed for localized hardening. The scientists noted that similar sickles had not been found in other Slavic territories (Хавлюк, Гопак, 1973), indicating a search for a broad comparative context.

In their work, the scientists disagreed with B. Kolchin's conclusion that some iron knives were «blacksmith's rejects» (Хавлюк, Гопак, 1973). This shows their willingness to revise established views based on new data and their own research.

P. Khavliuk and V. Hopak also considered the technological achievements of the Uliches in the context of their lives, mentioning the danger of nomadic attacks and the need to manufacture weapons (Хавлюк, Гопак, 1973), thus demonstrating a deep understanding of the connection between technological development and the socio-political conditions of that time.

P. Khavliuk began his work on the reconstruction of Chernyakhiv millstones by reviewing statistical data on the prevalence of different types of millstones and noted that these tools were extremely common, especially in the forest-steppe zone of Ukraine and Moldova (Хавлюк, 1977), thus demonstrating his systematic approach to the topic.

The researcher thoroughly studied the materials from which millstones were made, noting that local stone types were most often used – limestone, sandstone, and effusive rocks. P. Khavliuk even identified a specific source of material – the Luhivsky quarry in the Illintsi district of Vinnytsia region (Хавлюк, 1977), which indicates his deep knowledge of the area and regional geology.

An important aspect of the research is tracing the evolution of millstone construction from simple grain grinders to rotary millstones. P. Khavliuk emphasized that although Chernyakhiv millstones were simpler than late Roman examples, they were significantly more efficient than previous types. He also noted the absence of a hopper in Chernyakhiv millstones, which appeared much later, in the 10th cent. among the Drevlians (Хавлюк, 1977). Thus, the author revealed an evolutionary approach to studying technologies.

A detailed description of the technical characteristics of millstones is another important contribution by P. Khavliuk. He provides precise dimensions: diameter and thickness, describes the variety of central hole shapes in the upper stone (runner) (Хавлюк, 1977). Not limited to describing findings, P. Khavliuk proposed his own reconstruction of the millstone mechanism based on a critical analysis of previous reconstructions (including those by E. Simonovich, E. Rickman, I. Vynokur, and others), his own experimental data, and ethnographic parallels. According to his version, grain was poured through slots around the axis, and rotation was carried out using a handle or pole attached to the ceiling. The researcher considered several options for handle attachment, analysing their effectiveness (Хавлюк, 1977). Such an interdisciplinary approach indicates the author's broad outlook and high technical competence.

P. Khavliuk also examined in detail the changes that occur with millstones during use, such as

.....
the formation of a conical protrusion on the lower stone (Хавлюк, 1977), which indicates attention to the use of artefacts, not just their manufacture.

An important aspect of the research is the assessment of productivity and production organization. According to P. Khavliuk's calculations, one millstone could produce about 15 kg of flour per day (Хавлюк, 1977). The attempt to evaluate the economic aspects of millstone use indicates the researcher's interest in socio-economic history.

The researcher considered millstones not in isolation, but in the context of the entire settlement, analysing their location in buildings and the presence of special rooms for grinding. Findings of several millstone sets in one room gave the researcher grounds to hypothesize about the possible use of forced labour (Хавлюк, 1977). Thus, P. Khavliuk considered artefacts within the framework of a broader archaeological and social context.

In 1980, P. Khavliuk began his study of the development of crafts and technologies among the Slavs of the 6th – 7th cent. by examining the evolution of production. He emphasized the important transition from domestic production to specialized craft centres that served areas within a radius of 30–40 km, considering this process key to the economic and social development of the Slavs. According to the researcher, the emergence of separate craft settlements is a vivid evidence of this transformation (Хавлюк, 1980). This observation demonstrates his understanding of the formation of economic ties and trade networks in early medieval Slavic society.

P. Khavliuk described in detail various production facilities such as ovens, furnaces, and workshops, and emphasized the versatility of some ovens, which, in his opinion, testifies to the ingenuity and adaptability of Slavic craftpersons (Хавлюк, 1980). P. Khavliuk attached great importance to archaeological findings, using them as the main source of information. He described in detail specific objects and artefacts (Хавлюк, 1980), which demonstrates his belief in the importance of material evidence for historical research. At the same time, the researcher interpreted them in the context of economic and social development.

An important aspect of P. Khavliuk's research is his analysis of social changes caused by the development of crafts. He directly pointed out that these processes «accelerated the process of breaking tribal traditions» (Хавлюк, 1980). This demonstrates his vision of a close connection between economic development and the social structure of society.

P. Khavliuk emphasized that the craft of the 6th – 7th cent. became the basis for the further development of Old Russian craft (Хавлюк, 1980). This demonstrates his understanding of the historical process as a sequential development, where each stage is the foundation for the next.

P. Khavliuk took into account various factors: the geographical location of craft centres, availability of raw materials, technological features of production (Хавлюк, 1980). This demonstrates his desire for a comprehensive understanding of historical processes.

He considers the development of crafts as a key factor that influenced social and cultural changes in Slavic society (Хавлюк, 1980). This reflects his inclination towards economic determinism.

P. Khavliuk also applies a comparative method, comparing findings from different regions (Хавлюк, 1980). This allowed him to identify general trends in the development of crafts among the Slavs and avoid the limitations of local peculiarities.

In 1980, in his study of millstone production in the Chernyakhiv culture, P. Khavliuk emphasized that hand-operated rotary millstones were the main tool for initial grain processing and significantly more progressive compared to earlier methods of grain processing, such as grinding on grain rubbers, as this greatly increased the efficiency of milling (Хавлюк, 1980a).

The scientist criticized the approach of researchers who did not pay attention to the material used for making millstones, and emphasized that studying the material can provide important information about raw material sources, trade connections, stone processing technology, and local production features (Хавлюк, 1980a). This underscores the importance of an interdisciplinary approach in archaeology, including petrographic analysis.

P. Khavliuk also noted that millstone production required specialized skills and tools, indicating the existence of professional craftsmen or even craft centres. The assumption about millstone standardization allowed him to hypothesize about possible mass production. An important aspect of the research is the recording of millstone distribution in almost all settlements of the Chernyakhiv culture. This observation allowed the researcher to draw conclusions about the universality of this technology, the high level of agricultural production, a developed system of labour division, and the possible existence of grain surpluses that required efficient processing means. P. Khavliuk also suggested that this might indicate the existence of a developed system of technology exchange between settlements, high mobility of the population or craftsmen, or even centralized production and distribution of millstones. The use of millstones in households, according to P. Khavliuk, may indicate a certain level of family autonomy in food production. Overall, P. Khavliuk paid special attention to the historical significance of millstones as a notable achievement of ancient peoples (Хавлюк, 1980a), thus considering technological progress not only in an archaeological context but also in a broader

historical and socio-economic context.

P. Khavliuk's research (1984) on the history of the craftsmen centre for millstone production in the Southern Buh region mentions that the centre functioned from the 1st to the 11th cent. AD (Хавлюк, 1984). The scientist paid special attention to stone processing technology, noting that iron tools were used for millstone production (Хавлюк, 1984). This observation allowed him to draw important conclusions about the level of metalworking development in the region.

Tracing the evolution of millstones over the centuries, P. Khavliuk provided precise dimensions of artefacts (diameter and thickness) to demonstrate changes in their construction (Хавлюк, 1984). This demonstrated the author's attention to detail in recreating the picture of technological development in the craft.

P. Khavliuk noted the appearance of a new construction element in the 10th – 11th cent. – the hopper, which allowed for adjusting the quality of grinding (Хавлюк, 1984). Thus, an important aspect of the research is the analysis of technological innovations.

Emphasizing the scale of production and distribution of millstones throughout the Dnipro region, as well as conclusions about the existence of developed trade networks (Хавлюк, 1984), further indicate that P. Khavliuk did not limit himself to technical aspects of production, paying significant attention to the economic aspects of the craft.

The researcher also characterized specialized dwelling-workshops where millstones were made (Хавлюк, 1984), drawing attention to the specialization of production.

P. Khavliuk also mentioned related crafts, based on findings of ceramics and sandstone whetstones for sharpening tools (Хавлюк, 1984). This indicates an attempt to outline a more complete picture of craft production in the region, including the development of pottery and other crafts.

P. Khavliuk emphasized that the study of this craft centre can provide important information about the level of craft development among the Slavs in the 5th – 11th cent. (Хавлюк, 1984), demonstrating an understanding of the importance of this topic for a broader understanding of Slavic history.

In his 1988 work on the initial stages of early Slavic craft development, P. Khavliuk thoroughly examined the development of craft production in early Slavic settlements west of the Dnipro, primarily in the Southern Buh region, based on archaeological excavations that revealed a significant number of specialized production structures (Хавлюк, 1988).

According to P. Khavliuk, a complex of craft structures consisting of five semi-dugouts and six above-ground buildings exclusively for production purposes was excavated in Pariivka. The researcher emphasized that these were not just auxiliary premises, but full-fledged workshops for mass production. Particularly interesting, in P. Khavliuk's opinion, is workshop № 1, where two domed furnaces were discovered that had been repeatedly rebuilt, indicating constant improvement of production processes (Хавлюк, 1988).

P. Khavliuk noted that the furnaces in Pariivka were capable of reaching temperatures sufficient for melting metals and firing ceramics, as evidenced by findings of melted clay, bronze fragments, and slags. The researcher also found evidence of diverse craft activities: in addition to metalworking and ceramic production, bone and leather processing were carried out in the workshops (Хавлюк, 1988). Thus, the scientist paid close attention to the high technological level of these workshops.

P. Khavliuk concluded that at least two craftsmen could work simultaneously in one workshop, indicating a certain level of specialization and organization of production (Хавлюк, 1988). Therefore, an important aspect of the research is the analysis of labour organization.

According to the scientist, the workshops not only met the needs of the local population but were also part of broader trade and economic networks, contributing to the development of early feudal structures in the region. The researcher believed that findings of bronze encrustations, clay crucibles, and other items indicate the presence of technologically complex production processes that significantly influenced the economy and social development of Slavic settlements of that time (Хавлюк, 1988). Thus, the scientist particularly emphasized the socio-economic significance of these craft centres.

In 1990, P. Khavliuk dedicated his work to ceramic production of the Cherniakhiv culture in the territory of Middle Dnister region and the territory between Dnipro and Dnister from the 2nd to 4th cent. AD. The researcher noted that until the end of the 2nd cent. AD, the region was dominated by the Zarubyntsi culture, where ceramics were produced exclusively by hand. However, with the emergence of the Cherniakhiv culture, there was a sharp transition to the use of the potter's wheel. P. Khavliuk emphasized that this technological innovation, as well as kilns for firing, was borrowed, meaning they did not develop gradually (Хавлюк, 1990). This demonstrates both attention to technological aspects of production and the ability to analyse cultural changes.

P. Khavliuk paid special attention to the variety of kilns found in the region. He identified types with a support, with a supporting wall, and mixed, linking them to different cultural influences – Celtic and Roman. The author also emphasized the geographical distribution of technologies: west of

.....
Kamianets-Podilsky, mixed type kilns prevailed, to the south – Roman type, and in the Southern Buh region – ancient Roman type kilns (Хавлюк, 1990). Thus, data was thoroughly systematized for understanding intercultural interactions.

The scientist noted that from the 3rd cent. AD, due to contacts with the northern Black Sea cities, the Cherniakhiv population gained access to new technologies and foreign craftsmen (Хавлюк, 1990), thereby emphasizing the importance of trade for craft development.

The researcher emphasized that from the late 3rd – early 4th cent. AD, mass production of grey pottery dominated in the region. He drew attention to the concentration of ceramic production in specialized settlements 15–20 km apart, which, in his opinion, indicates a high level of craft organization. P. Khavliuk also mentions the use of slave labour (Хавлюк, 1990), indicating his deep familiarity with the complex socio-economic structure of the studied society.

Analysing archaeological findings, the author noted inscriptions of Greek and Roman origin on Cherniakhiv ceramics – evidence of cultural connections and the influence of the ancient world on local production (Хавлюк, 1990). Attention to epigraphic monuments further demonstrates the scientist's interdisciplinary approach.

P. Khavliuk's research on the processing of non-ferrous metals in the Zarubyntsi culture in the Southern Bug region in 1992 contains observations that bronze metallurgy played a significant role in the lives of local tribes, despite the lack of their own raw material base (Хавлюк, 1992), which indicates an understanding of the complexity of economic processes in ancient societies.

P. Khavliuk paid special attention to the origin of the raw materials. He noted that bronze was imported in the form of ingots, and part of the metal was obtained by remelting imported items. The researcher emphasized that bronze artefacts were found in almost all settlements of the region, indicating mass production and high demand for such items (Хавлюк, 1992). Therefore, the author deeply considered the economic mechanisms of that time.

P. Khavliuk highlighted the use of various techniques, including mold casting, forging on wax models, stani, and basma techniques. He paid special attention to the smelting of bronze in crucibles, the use of domestic hearths, and blacksmith forges. P. Khavliuk also emphasized the diversity of the Zarubyntsi craftpersons' products. He described bracelets, neck torcs, beads, pendants, and fibulae, noting the high artistic quality of some items (Хавлюк, 1992). P. Khavliuk also focused on the craftpersons' tools, describing a specialized set that included punches, chisels, small hammers, drawplates, pliers, ladles, molds, abrasives, and scissors (Хавлюк, 1992). This indicates a systematic approach to research and attention to the details of the technological process.

The researcher also examined the specialization of craftsmen. According to his conclusions, non-ferrous metals were primarily processed by blacksmiths, but he did not rule out the existence of jewellery specialists, given the mass production and specificity of jewellery making (Хавлюк, 1992). Thus, attention was also paid to the socio-economic aspects of the craft.

Of particular importance in the work is the identification of production centres: Maryanivka, Raiok, Parkhomivka, and Haiok, where particularly skilled craftpersons lived (Хавлюк, 1992). This indicates the comprehensive work of the scientist with archaeological findings.

Overall, P. Khavliuk concluded that the level of non-ferrous metal processing in the Zarubyntsi culture of the Southern Buh region was quite high. This is confirmed, in his opinion, by the variety of techniques, the complexity of the products, and the mass production capable of meeting the wide demand for metal products that resembled and replaced gold (Хавлюк, 1992). Therefore, the work formed a holistic picture of the development of crafts and technologies in the Zarubyntsi culture based on the synthesis of the studied data.

In 1999, P. Khavliuk dedicated a separate article to the jewellery craftsmanship of the Uliches in the Southern Bug region and the Prut-Dnister interfluvium during the 9th – 13th cent. (Хавлюк, 1999).

The researcher strongly opposed the views of pre-revolutionary scholars such as N. Kondakov and V. Sedov, who considered the level of artistic craftsmanship among the Slavs to be low. He also criticized B. Rybakov for underestimating the ability of Slavic craftsmen to master complex jewellery techniques (Хавлюк, 1999). This criticism demonstrates P. Khavliuk's desire to reassess established historiographical views based on new archaeological data.

A key aspect of the study is the emphasis on the local origin of the Ulichian jewellery craftsmanship. P. Khavliuk categorically rejected the idea of a decisive influence from Arabs or Eastern peoples on the development of this craft. Instead, he insisted that the Ulichian jewellery craftsmanship developed independently, due to local socio-economic conditions (Хавлюк, 1999). This assertion is a significant contribution to understanding not only the economic development of the Slavic tribes but also their culture as a whole.

Based on his own archaeological research, during which many artefacts were found, P. Khavliuk provided a detailed description of the level of jewellery craftsmanship among the Uliches, who lacked their own raw material base. He emphasized that Uliches craftpersons mastered complex jewellery techniques, including filigree, granulation, fine forging, metal soldering, wire drawing, mold

casting, wax model making, and the creation of matrices and stamps (Хавлюк, 1999). The researcher noted that the craftsmen used specialized tools such as stamps for embossing shapes, drawplates for wire drawing, and miniature scales for weighing metal and finished products (Хавлюк, 1999). The detailed description of jewellery-making technology demonstrates P. Khavliuk's deep knowledge of jewellery technologies.

The scholar paid special attention to the production of earrings, which he considered the main product of Ulichian jewellers. He described two main types of earrings: hollow (openwork) and massive (solid). P. Khavliuk also noted other types of jewellery made by Ulichian craftpersons, such as lunulae, round and bipyramidal pendants, openwork beads, torcs, rings, and buttons. He emphasized that the craftsmen constantly improved their skills, as evidenced by the evolution of forms and techniques in their work (Хавлюк, 1999). Thus, the work systematically categorizes Ulichian jewellery items.

Importantly, P. Khavliuk insisted on revising the attribution of certain archaeological finds. In particular, he argued that earrings previously considered P. Khavliuk emerges as an archaeologist and historian who was not afraid to revise established theories and sought to comprehensively illuminate the history of ancient crafts and technologies, taking into account the results of his own archaeological surveys and excavations, primarily in the Southern Buh region, using a complex of research approaches, including experimental archaeology, comparative analysis, and integration of data from various scientific disciplines. The scientist's attention was drawn not only to purely technological aspects but also to economic and social aspects of craft development.

The main directions of P. Khavliuk's research encompass pottery, metallurgy, millstone production, and jewellery making of various cultural groups and periods: Zarubyntsi and Chernyakhiv cultures, early Slavs, and Uliches. Key theoretical foundations of P. Khavliuk's works include rethinking the role of local traditions in the development of crafts, particularly insisting on the independent development of Ulichian jewellery making. He also made an important contribution to understanding the evolution of millstone production technologies, ceramics, and metal items.

Based on archaeological findings, the researcher drew conclusions about the level of craft development, production specialization, and trade connections, considering the development of crafts in a broad economic and social context.

It is important to note the evolution of P. Khavliuk's ideas throughout his scientific career. His later works demonstrate a more critical approach to established theories and a deeper understanding of the complexity of cultural interactions in craft development.

Although P. Khavliuk's works contain a deep analysis of many aspects of ancient crafts, he also pointed out the need for further research, particularly in the field of cultural influences and technological exchanges between different tribes and cultures.

«Volynian» were actually Ulichian (Хавлюк, 1999). This effort to reassess historical facts demonstrates the researcher's critical approach to established scientific views.

Conclusions. P. Khavliuk emerges as an archaeologist and historian who was not afraid to revise established theories and sought to comprehensively illuminate the history of ancient crafts and technologies, taking into account the results of his own archaeological surveys and excavations, primarily in the Southern Buh region, using a complex of research approaches, including experimental archaeology, comparative analysis, and integration of data from various scientific disciplines. The scientist's attention was drawn not only to purely technological aspects but also to economic and social aspects of craft development. The main directions of P. Khavliuk's research encompass pottery, metallurgy, millstone production, and jewellery making of various cultural groups and periods: Zarubyntsi and Chernyakhiv cultures, early Slavs, and Uliches. Key theoretical foundations of P. Khavliuk's works include rethinking the role of local traditions in the development of crafts, particularly insisting on the independent development of Ulichian jewellery making. He also made an important contribution to understanding the evolution of millstone production technologies, ceramics, and metal items. Based on archaeological findings, the researcher drew conclusions about the level of craft development, production specialization, and trade connections, considering the development of crafts in a broad economic and social context. It is important to note the evolution of P. Khavliuk's ideas throughout his scientific career. His later works demonstrate a more critical approach to established theories and a deeper understanding of the complexity of cultural interactions in craft development. Although P. Khavliuk's works contain a deep analysis of many aspects of ancient crafts, he also pointed out the need for further research, particularly in the field of cultural influences and technological exchanges between different tribes and cultures.

Investigating the impact of P. Khavliuk's works on further study of ancient crafts and technologies is a promising direction for future research.

The funding. The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Джерела та література:

- Abadía, O. M.** (2024). Rewriting the Past for the Changing Present: The Need for New and Pluriversal Histories of Archaeology. *Bulletin of the History of Archaeology*, 33 (1), 1–12. <https://doi.org/10.5334/bha-675> (Scopus)
- Castillo, J. A. Q.** (2024). Editorial: Microhistory and Archaeology. *Open Archaeology*, 10, 1–4. <https://doi.org/10.1515/opar-2024-0006>
- Griffen, L., Ryzheva, N., Nefodov, D., Hryashchevskaya, L.** (2022). Some Methodological Issues of the History of Science and Technology. *Історія науки і техніки*, 12 (1), 31–54. DOI: 10.32703/2415-7422-2022-12-1-31-54.
- Гріффен, Л.** (2013). До питання про передісторію техніки. *Історія науки і техніки*, 4, 16–35.
- Ленчук, Д.** (2020). Трипільські старожитності з розкопок П. І. Хавлюка в колекції лабораторії з археології факультету історії, права і публічного управління ВДПУ імені М. Коцюбинського (до 95-річчя від дня народження). *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXXI Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України, 24–25 вересня 2020 р.* Ч. 1. Вінниця, с. 11–14.
- Ленчук, Д.** (2023). Антропологічний матеріал із городища уличів 10 століття біля с. Сажки на Вінниччині із розкопок П. І. Хавлюка у 1970–1978 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*, 46, 9–19 <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-9-19>
- Ленчук, Д.** (2023a). Колекція археологічних старожитностей із розкопок П. І. Хавлюка у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*, 45, 9–18. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-9-18>
- Ленчук, Д.** (2024). Пам'ятки буго-дністровської та трипільської культури у науковій спадщині П. І. Хавлюка. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*, 48, р. 9–17. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-9-17>
- Рудь, В., Косаківський, В.** (2011). П. І. Хавлюк – дослідник старожитностей Поділля. *Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення». (До 100-річчя існування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського).* Вінниця, с. 312–317.
- Рудь, В., Косаківський, В.** (2015). До 90-річчя Павла Івановича Хавлюка. *Археологія*, 2, 148–152.
- Хавлюк, П.** (1973). До питання про виготовлення жорен у Древній Русі. *Археологія*, 9, 34–41.
- Хавлюк, П.** (1956). Матеріали к археологической карте бассейна реки Соб (притока Ю. Буга). *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 6, 18–21.
- Хавлюк, П.** (1965). О технологии изготовления раннеславянской керамики. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 7, 37–41.
- Хавлюк, П.** (1972). Деякі матеріали до характеристики ремесла уличів. *XV наукова конференція ІА АН УРСР, присвячена 50-річчю утворення СРСР: Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970–1971 рр. на території України).* Одеса, с. 343–346.
- Хавлюк, П.** (1977). Про реконструкцію черняхівських жорен. *Археологія*, 24, 21–28.
- Хавлюк, П.** (1980). О времени выделения славянского ремесла в самостоятельную отрасль производства. *Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии (София, сентябрь 1980 г.).* Москва, с. 82–83.
- Хавлюк, П.** (1980a). Про виробництво жорен на черняхівських поселеннях Побужжя. *Археологія*, 34, 30–35.
- Хавлюк, П.** (1984). Дослідження ремісничого центру для виробництва жорен на Південному Надбужжі. *Тези доповіді другої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.* Вінниця, с. 6.
- Хавлюк, П.** (1988). О начальных этапах развития раннеславянского ремесла (на материалах ремесленных сооружений на Южном Буге). *Труды V Международного конгресса археологов-славистов.* Т. 4. Киев, с. 226–231.
- Хавлюк, П.** (1990). Про черняхівське керамічне виробництво. *Тези доповідей дев'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.* Вінниця, с. 19–20.
- Хавлюк, П.** (1992). Обработка кольорових металів зарубинецьким населенням Південного Побужжя. *Тези доповідей одинадятої обласної історико-краєзнавчої конференції.* Вінниця, с. 21–22.
- Хавлюк, П.** (1999). Ювелірна справа в уличів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*, 1, 13–18.

- Хавлюк, П., Гопак, В.** (1972). Технологія обробки заліза у зарубинецьких племен Південного Побужжя. *Археологія*, 6, 90–96.
- Хавлюк, П., Гопак, В.** (1973). Про технологію обробки заліза в уличів. *Археологія*, 12, 33–41.

References:

- Abadía, O. M.** (2024). Rewriting the Past for the Changing Present: The Need for New and Pluriversal Histories of Archaeology. *Bulletin of the History of Archaeology*, 33 (1), 1–12. <https://doi.org/10.5334/bha-675> [In English]
- Castillo, J. A. Q.** (2024). Editorial: Microhistory and Archaeology. *Open Archaeology*, 10, 1–4. <https://doi.org/10.1515/opar-2024-0006> [In English]
- Griffen, L.** (2013). Do pytannia pro peredistoriiu tekhniky [On the Question of the Prehistory of Technology]. *Istoriia nauky i tekhniky – History of Science and Technology*, 4, 16–35. [in Ukrainian]
- Griffen, L., Ryzheva, N., Nefodov, D., Hryashchevskaya, L.** (2022). Some Methodological Issues of the History of Science and Technology. *Istoria nauky i tekhniky – History of Science and Technology*, 12 (1), 31–54. DOI: 10.32703/2415-7422-2022-12-1-31-54 [In English]
- Khavliuk, P., Hopak, V.** (1973). Pro tekhnolohiiu obrobky zaliza v ulychiv [On the Technology of Iron Processing among the Ulichis]. *Arkheolohiia – Archaeology*, 12, 33–41. [in Ukrainian]
- Khavliuk, P.** (1956). Materialy k arkheolohicheskoy karte basseina reky Sob (pritoka Yu. Buga) [Materials for the Archaeological Map of the Sob River Basin (a Tributary of the Southern Bug)]. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN USSR – Brief Communications of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR*, 6, 18–21. [in Russian]
- Khavliuk, P.** (1965). O tekhnologii izgotovleniya ranneslavyanskoy keramiki [On the Technology of Early Slavic Pottery Production]. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha – Archaeological Collection of the State Hermitage*, 7, 37–41. [in Russian]
- Khavliuk, P.** (1972). Deiaki materialy do kharakterystyky remesla ulychiv [Some Materials for Characterizing the Craft of the Uliches]. *XV naukova konferentsiia IA AN URSSR, prysviachena 50-richchiiu utvorennia SRSR: Tezy plenarnykh i sektsiinykh dopovidei (rezultaty pol'ovykh arkheolohichnykh doslidzhen' 1970–1971 rr. na terytorii Ukrainy) – XV Scientific Conference of the IA AS of the Ukrainian SSR, Dedicated to the 50th Anniversary of the Formation of the USSR: Abstracts of Plenary and Sectional Reports (Results of Field Archaeological Research in 1970–1971 in Ukraine)*. Odesa, s. 343–346. [in Ukrainian]
- Khavliuk, P.** (1973). Do pytannia pro vyhotovlennia zhoren u Drevnii Rusi [On the Question of Millstone Production in Ancient Rus]. *Arkheolohiia – Archaeology*, 9, 34–41. [in Ukrainian]
- Khavliuk, P.** (1977). Pro rekonstruktsiiu cherniakhivskykh zhoren [On the Reconstruction of Chernyakhiv Millstones]. *Arkheolohiia – Archaeology*, 24, 21–28. [in Ukrainian]
- Khavliuk, P.** (1980). O vremeni vydeleniya slavyanskogo remesla v samostoyatel'nyu otrasl' proizvodstva [On the Time of Separation of Slavic Crafts into an Independent Branch of Production]. *Tezisy dokladov sovetskoj delegatsii na IV Mezhdunarodnom kongresse slavyanskoi arkheologii (Sofiya, sentyabr' 1980 g.) – Abstracts of the Soviet delegation at the IV International Congress of Slavic Archaeology (Sofia, September 1980)*. Moskva, s. 82–83. [in Russian]
- Khavliuk, P.** (1980a). Pro vyrobnytstvo zhoren na cherniakhivskykh poselenniakh Pobuzhzhia [On the Production of Millstones in Chernyakhiv Settlements of the Bug Region]. *Arkheolohiia – Archaeology*, 34, 30–35. [in Ukrainian]
- Khavliuk, P.** (1984). Doslidzhennia remisnychoho tsentru dlia vyrobnytstva zhoren na Pivdennomu Nadbuzhzi [Research on the Craft Centre for Millstone Production in the Southern Bug Region]. *Tezy dopovidi druhoi Vinnytskoi oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii – Abstracts of the second Vinnytsia regional historical and local lore conference. Vinnytsia. Vinnytsia*, s. 6. [in Ukrainian]
- Khavliuk, P.** (1988). O nachal'nykh etapakh razvitiya ranneslavyanskogo remesla (na materialakh remeslennykh sooruzheniy na Yuzhnom Buge) [On the Initial Stages of the Development of Early Slavic Crafts (Based on Materials from Craft Structures on the Southern Bug)]. *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arkheologov-slavistov – Proceedings of the V International Congress of Slavic Archaeologists*. T. 4. Kiev, s. 226–231. [in Russian]
- Khavliuk, P.** (1990). Pro chernyakhivske keramichne vyrobnytstvo (On Chernyakhiv Pottery Production) *Tezy dopovidei deviatoi Vinnytskoi oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii – Abstracts of the Ninth Vinnytsia Regional Historical and Local Lore Conference. Vinnytsia*, s. 19–20. [in Ukrainian]
- Khavliuk, P.** (1992). Obrobka koliorovykh metaliv zarubynetskyim naselenniam Pivdennoho Pobuzhzhia [Metalworking by the Zarubyntsi Population of Southern Pobuzhzhia]. *Tezy*

.....
dopovidei odynadtsiatoi oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii – Abstracts of the Eleventh Regional Historical and Local Lore Conference. Vinnytsia, s. 21–22. [in Ukrainian]

- Khavliuk, P.** (1999). Yuvelirna sprava v ulychiv [Jewellery Craft of the Uliches]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskiy State Pedagogical University. Series: History, 1, 13–18. [in Ukrainian]*
- Khavliuk, P., Hopak, V.** (1972). Tekhnolohiia obrobky zaliza u zarubynetskykh plemen Pivdennoho Pobuzhzhia [Technology of Iron Processing among Zarubintsy Tribes of the Southern Bug Region]. *Arkheolohiia – Archaeology, 6, 90–96. [in Ukrainian]*
- Lenchuk, D.** (2023). Antropolohichniy material iz horodyshcha ulychiv 10 stolittia bilia s. Sazhky na Vinnychchyni iz roskopok P. I. Khavlyuka u 1970–1978 rr. [Anthropological Material from the Settlement of Ulychi in the 10th Century Near the Sazhki Village in Vinnytsia Region from the Excavations of P. I. Havlyuk in 1970–1978]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskiy State Pedagogical University Series: History, 46, 9–19. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-9-19> [in Ukrainian]*
- Lenchuk, D.** (2020). Trypilski starozhytnosti z roskopok P. I. Khavlyuka v kolektsii laboratorii z arkheolohii fakultetu istorii, prava i publichnogo upravlinnia VDPU imeni M. Kotsiubynskoho (do 95-richchia vid dnia narodzhennia) [Trypillian Antiquities from the Excavations of P. I. Khavliuk in the Collection of the Archaeology Laboratory of the Faculty of History, Law, and Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskiy State Pedagogical University (on the occasion of the 95th Anniversary of His Birth)]. *Vinnychchyna: mynule ta sohodennia. Kraieznavchi doslidzhennia: materialy XXXI Vinnytskoi vseukrainskoi naukovoï istoryko-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoï 30-richchiu z dnia proholoshennia Deklaratsii pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy, 24–25 veresnia 2020 r. – Vinnychchyna: Past and Present. Local History Research: Proceedings of the XXXI Vinnytsia All-Ukrainian Scientific Historical and Local History Conference, dedicated to the 30th anniversary of the Declaration of State Sovereignty of Ukraine, September 24–25, 2020. Ch. 1. Vinnytsia, s. 11–14. [in Ukrainian]*
- Lenchuk, D.** (2023a). Kolektsiia arkheolohichnykh starozhytnosti iz roskopok P. I. Khavliuka u fondakh Vinnytskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu [The Collection of Archaeological Antiquities from the Pavlo Khavliuk Excavations in the Funds of Vinnytsia Regional Museum of History and Nature]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskiy State Pedagogical University: Series History, 45, 9–18. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-9-18> [in Ukrainian]*
- Lenchuk, D.** (2024). Pamiatky Buho-Dnistrovskoi ta Trypilskoi kultury u naukovi spadshchyni P. I. Khavliuka [Monuments of Bugo-Dniester and Trypil Culture in the Scientific Heritage by P. I. Havlyuk]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskiy State Pedagogical University: Series History, 48, 9–17. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-9-17> [in Ukrainian]*
- Rud, V., Kosakivskiy, V.** (2011). P. I. Khavliuk – doslidnyk starozhytnosti Podillia [P. I. Khavliuk – a Researcher of Podillia Antiquities]. *Materialy XXIII Vseukrainskoi naukovoï istoryko-kraieznavchoi konferentsii «Osvita na Podilli: mynule ta sohodennia». (Do 100-richchia istnuvannia Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho) – Materials of the XXIII All-Ukrainian Scientific Historical and Local Lore Conference «Education in Podillia: Past and Present». (On the 100th Anniversary of Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskiy State Pedagogical University). Vinnytsia, s. 312–317. [in Ukrainian]*
- Rud, V., Kosakivskiy, V.** (2015). Do 90-richchia Pavla Ivanovycha Khavliuka [On the 90th Anniversary of Pavlo Ivanovych Khavliuk]. *Arkheolohiia – Archaeology, 2, 148–152. [in Ukrainian]*

Надійшла до редакції / Received: 11.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 22.08.2024

Centennial anniversary of Mykhailo Hrushevsky: conference movement**Mykhailo E. Sabinskyi**

Security Service of Ukraine

PhD. (History), (Ukraine)

e-mail: mikhailo.sabinskyi@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6059-4646>**Yuriy S. Stepanchuk**

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Dr. (History), Professor (Ukraine)

e-mail: yurii.stepanchuk@vspu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6693-1463>Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAO-9941-2021>**Abstract.**

The purpose of the article – to find out the peculiarities of the conference “Hrushevskiana”, caused by the widespread celebration of the centenary anniversary of M. Hrushevsky by Ukrainian historians abroad. **The research methodology** applies the principles of historicism and objectivity, as well as general scientific and special-historical methods of historiographical research. **The scientific novelty of the article** consists in an attempt to comprehensively reconstruct the historiographical effect of holding conferences dedicated to the centenary of M. Hrushevsky by Ukrainian intellectuals abroad. **Conclusions.** In conclusion, we would like to note that initiated by L. Vynar and the Ukrainian Historical Society created by him, worthy of commemoration of the century of M. Hrushevsky, had the consequence of the development of a rather intensive conference movement, which during 1966-1967 covered the main diaspora centers in the countries of North America and Western Europe. During numerous academic and memorial events, there was a significant deepening and expansion of the historiographical discourse focused on the figure of a prominent scientist. First of all, it should be noted the further de-ideologization of the historian’s heritage, the growing understanding of the need to study it taking into account the complex intellectual contexts of the time, the discovery of a considerable number of new research perspectives, etc. All this prepared the necessary conceptual and empirical ground for the disciplinary design of a new field of Ukrainian studies – Hrushevsky studies. This disciplinary initiative of L. Vynar significantly intensified interest in the phenomenon of M. Hrushevsky on the part of representatives of many branches of socio-humanitarian studies. The magnitude of the mentioned measures and initiatives attracted the attention of the scientist of the Ukrainian intelligentsia behind the “iron curtain”, which also resulted in the first attempts to rethink the figure of the Great Ukrainian and the rejection of the most brutal invectives of the previous era. In general, the centennial anniversary heralded a new historiographical stage in Hrushevsky studies.

Keywords: M. Hrushevsky, centenary, conference movement, Ukrainian historiography abroad, reception.

Столітній ювілей Михайла Грушевського: конференційний рух**Михайло Сабінський**

Служба безпеки України

кандидат історичних наук (Україна)

e-mail: mikhailo.sabinskyi@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6059-4646>**Юрій Степанчук**

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: yurii.stepanchuk@vspu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6693-1463>Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAO-9941-2021>

Анотація.

Мета статті – з'ясувати особливості конференційної грушевськiани, викликані широким відзначенням українськими закордонними істориками столітнього ювілею М. Грушевського. **Методологія** дослідження передбачає використання принципів історизму й об'єктивності, а також загальнонаукових і спеціально-історичних методів історіографічного дослідження. **Наукова новизна статті** полягає у спробі всебічної реконструкції історіографічного ефекту проведення українськими закордонними інтелектуалами конференцій, присвячених століттю М. Грушевського. **Висновки.** У підсумку відзначимо, що ініційоване Л. Винарем та створені ним УІТ гідне відзначення століття М. Грушевського мало наслідком розгортання доволі інтенсивного конференційного руху, що протягом 1966-1967 рр. охопив головні діаспорні осередки в країнах Північної Америки та Західної Європи. Під час численних академічно-меморіальних заходів відбулося значне поглиблення і розширення сфокусованого на постаті визначного вченого історіографічного дискурсу. Насамперед, слід відзначити подальшу деідеологізацію спадщини історика, зростає розуміння потреби її вивчення з урахуванням тогочасних складних інтелектуальних контекстів, виявлення чималої кількості нових дослідницьких перспектив тощо. Все це підготувало необхідний концептуально-емпіричний ґрунт для дисциплінарного оформлення нової українознавчої галузі – грушевськознавства. Ця дисциплінарна ініціатива Л. Винара помітно інтенсифікувала інтерес до феномену М. Грушевського з боку представників багатьох галузей соціогуманітаристики. Масштабність згаданих заходів та ініціатив привернула увагу до вченого української інтелігенції за «залізною завісою», що також мало наслідком перші спроби переосмислення постаті Великої України і відмову від найбільш брутальних інвектив попередньої доби. Загалом, столітній ювілей став провісником нового історіографічного етапу у грушевськознавстві.

Ключові слова: М. Грушевський, столітній ювілей, конференційний рух, українська закордонна історіографія, рецепція.

Problem statement. As it is known, in the history of science, personal jubilee dates have a special significance, because they stimulate increased public attention to their honored compatriot [Тельвак, 2008а; Тельвак, 2010; Тельвак, 2012а]. The 100th anniversary of M. Hrushevsky was no exception, which, despite the inertia of the thinking of some foreign opinion leaders and the prevalence of many stereotypes, was celebrated during 1966-1967. In time, it overlapped with the widespread celebration in the diaspora of the half-century of the explosion of the Ukrainian revolution, which encouraged the expansion of the field of reflection on M. Hrushevsky at the expense of the least consensual political and ideological plots of the legacy of the eminent scientist. In turn, this led to a departure from the traditional complimentary historiographical rhetoric for this kind of event and the emergence of a critical debate necessary for disciplinary progress. In general, the celebration of the century of M. Hrushevsky appears as a multifaceted historiographical event. It is about putting forward the initiative of such a celebration, discussing its forms and content in the public space and expert environment, organizing various ceremonial events and, ultimately, the emergence of analytical and synthetic studies about the jubilee, addressed to various readerships. And if the jubilee problems of Hrushevsky studies have already come into the field of view of historiographers [Тельвак, 2016; Тельвак, Тельвак, 2021], then the conference movement will continue to be on the margins of research attention. We will focus on the mentioned component of the anniversary "Hrushevskiana" below.

Analysis of sources and recent research. The source base of our intelligence is various scientific and journalistic works, which Ukrainian foreign historians responded to the centenary anniversary of M. Hrushevsky. The historiography of the chosen problem is generally quite modest. In particular, Alla Atamanenko briefly touched on the issues of anniversary awards in her monograph on the Ukrainian Historical Society [Атаманенко, 2010 : 503-527]. Vitalij Telvak also paid some attention to the historiographical effect of the celebration of the century of the Great Ukrainian [Тельвак, 2000; Тельвак, 2002а : 13-41; Тельвак, Сабінський, 2022; Тельвак, 2011а; Тельвак, 2011b]. However, in these works, the authors mostly focused on the general trends of diasporic Hrushevsky studies, without specifically delving into the conference movement related to the celebration of the century of the Great Ukrainian. These circumstances determine the relevance of the topic of our research.

The purpose of the article – to find out the peculiarities of the conference "Hrushevskiana", caused by the widespread celebration of the centenary anniversary of M. Hrushevsky by Ukrainian historians abroad.

The scientific novelty of the article consists in an attempt to comprehensively reconstruct the historiographical effect of holding conferences dedicated to the centenary of M. Hrushevsky by Ukrainian intellectuals abroad.

The results of the research. According to the usual logic of national anniversary celebrations and in view of the need to honor a person who became one of the most recognizable symbols of modern Ukrainianness and intellectual resistance to the Soviet empire, in the year of the centenary of M. Hrushevsky in the diaspora community, one should expect considerable interest in this date and attempts to provide events of the greatest possible publicity for the promotion of Ukrainianness in the free world. On the other hand, given the widespread skepticism of the socio-political legacy of the distinguished scientist among the majority of opinion leaders of Ukrainians abroad, the matter of his centenary had every chance to become almost the biggest scandal in our intellectual history of the modern era. Depicting this, at first glance, paradoxical situation, O. Ogloblin wrote to L. Vynar: "Although this year should be the "year of Hrushevsky", in reality there will be little time for this, and even less attention. First of all, our "leaders" hastened to declare it the "year of Franko" – on the occasion of the 50th anniversary of his death. Of course, you can't have anything against it [...]. But this time, emigration would have to bring Hrushevsky to the fore. But that did not happen, and I have the impression that neither Shevchenko Scientific Society nor Ukrainian Free Academy of Sciences take this seriously. All this will fall on the shoulders of individual enthusiasts [...] and, ultimately, on the Ukrainian Historical Society" [Винар, Атаманенко, 2006–2007 : 359].

Despite such, it would seem, excessive dramatization, O. Ogloblin completely realistically depicted the situation. Indeed, many Ukrainian foreign institutions and periodicals did not consider it necessary to specifically celebrate the century of the greatest historian, suggesting, instead, to celebrate either the "non-round" dates of other leading Ukrainian figures, or the anniversaries of figures of a much smaller national scale.

In such a situation of complete ignoring of the century of the author of "History of Ukraine-Rus", the reputation of our cultural emigration was actually saved by the Ukrainian Historical Society and its creator L. Vynar. It was he, sharing the above-mentioned apprehension of the head of Ukrainian Historical Society O. Ogloblin regarding the tendency to silence the anniversary date of M. Hrushevsky, who launched a wide media campaign promoting this event in the diasporic periodicals of the time. Thus, already in the February issue of *Svoboda*, the most authoritative Ukrainian daily newspaper in the USA, he comprehensively justified the need to declare 1966 as the Year of Mykhailo Hrushevsky. Certifying him as "the most outstanding Ukrainian historian, the first president of the Ukrainian People's Republic, the most prominent figure of the Ukrainian national revival of the 20th century", L. Vynar pointed out the importance of the legacy of the author of "The History of Ukraine-Rus" for the defense of Ukrainian national interests in the free world [Винар, 1966b : 2]. The author also informed the public about the preparatory measures already taken, pointing to the reprint in English of M. Hrushevsky's conceptual article on the outline of the Ukrainian historical process, his "Autobiography" and selected bibliography. However, as L. Vynar rightly asserted, this is obviously not enough for a worthy tribute to the Great Ukrainian.

Next, the editor-in-chief of "Ukrainian Historian" drew up a comprehensive research program of M. Hrushevsky's legacy, which, with many corrections and additions brought later by public and expert discussion, became a reference point for the interdisciplinary understanding of the phenomenon of an outstanding intellectual for many decades. First of all, L. Vynar pointed out the need for a special source study of the key problems of the historian's life and work, as well as the need to write his biography, which would synthesize the achievements of Hrushevsky studies at the end of the 19th and the first half of the 20th centuries. The scientist emphasized that these works should appear not only in Ukrainian, but also, more importantly, in leading world languages in order to familiarize foreigners with the leading figure of our culture, whose heritage has undergone many manipulative distortions by the ideological enemies of Ukrainianism.

Finally, L. Vynar emphasized the need for the Ukrainian community to get rid of prejudices about M. Hrushevsky as soon as possible and not to divide into uncritical apologists and ardent opponents of his activities. After all, this distinguished intellectual, he emphasizes, belongs to his complex and controversial era, taking into account the context of which both his sometimes painful miscalculations and considerable achievements become clearer. In view of this, the author called on the leading Ukrainian institutions in exile, first of all Shevchenko Scientific Society and Ukrainian Free Academy of Sciences, to finally forget the long-standing disputes and jointly hold a large conference in memory of their distinguished employee. "It is high time for our scientific institutions to find a common language and jointly celebrate events and anniversaries that are of national significance," L. Vynar emphasized. – The joint celebration of the centenary of the birth of our genius of historical science will testify to our inner unity and devotion to the ideas of Mykhailo Hrushevsky" [Винар, 1966b : 2].

L. Vynar developed and deepened the ideas just expressed in his subsequent publications on the pages of diasporic periodicals. Thus, at the end of March 1966, on the pages of the same "Svoboda", the scientist, in a special address to the diaspora community, outlined the historiographic tasks of the Ukrainian Historical Society created by him in the context of the anniversary celebrations. Evaluating his performance later, L. Vynar wrote: "It is possible to say without exaggeration that this

.....
"Address" became a kind of programmatic platform for Hrushevsky studies and a basis for re-evaluating the multidimensional activity and creativity of M. Hrushevsky. This document has not lost its relevance to this day in Ukraine, the Ukrainian diaspora, and among Ukrainian and non-Ukrainian Hrushevsky's experts..." [Винар, 1998 : 85-86].

Separately, L. Vynar raised the issue of "separated" during the anniversaries of I. Franko and M. Hrushevsky, which was then lively discussed in the Ukrainian press. Completely in the spirit of the above-mentioned advice of O. Ogloblin, the secretary of Ukrainian Historical Society pointed out the expediency of commemorating Kamenyar in the first half of 1966, and instead suggested that the second half of it be dedicated to the centenary of the author of "History of Ukraine-Rus". It should be noted that the majority of opinion leaders of Ukrainians abroad agreed to this proposal of Ogloblin-Vynar, thanks to which the anniversary of M. Hrushevsky acquired organizational concreteness.

However, the most important part of this March article by L. Vynar in "Svoboda", in view of the further institutionalization of studies dedicated to the outstanding scientist, was the first mention in historiography of the need to nurture a new discipline of Ukrainian studies – Hrushevsky studies. According to the scientist's idea, the bibliographic and source publications mentioned above should actually become its basis. For the second time, its founder spoke about the problem of introducing a new discipline into Ukrainian studies in the pages of the Toronto magazine "Free Speech" [Винар, 1966a : 15–16]. Since then, L. Vynar has repeatedly addressed the issue of the disciplinary status of Hrushevsky studies and the delineation of its problem-thematic field [Макар, 2016].

The initiative of L. Vynar and the Ukrainian Historical Society created by him from the wide celebration of the century of M. Hrushevsky made the necessary conscious impact on the Ukrainian community abroad, which resulted in the organization of various events – memorial academies, scientific conferences, music and declamation evenings, etc. Considering their geography, we can confidently say that they covered almost all Ukrainian diaspora centers. At the same time, the lion's share of them falls on North American countries, where in the post-war period the representatives of the post-war emigration were the most numerous, among whom there were many well-known Ukrainian humanitarians. The scientific institutions they actually created moderated the conference movement in 1966-1967.

The first ever academic event in honor of the centenary of M. Hrushevsky was held by Ukrainian Free Academy of Sciences events in Canada already on February 13, 1966 in the premises of the Ukrainian People's House in Winnipeg. His program included a scientific presentation and its subsequent discussion by those present. The speech dedicated to the jubilee was delivered by a well-known linguist, scientist and public figure, president of Ukrainian Free Academy of Sciences, prof. Yaroslav Rudnytsky. As the topic of his discussion, he chose the previously unknown problem of "Mykhailo Hrushevsky as a reporter", in which he touched on an interesting page of the scientist's literary heritage, namely his travel notes from Austria and Italy from 1908 and 1909. The report caused a lively discussion, in which M. Marunchak, M. Mandryk, K. Antonovych, S. Mukhyn and others took part [Академічний виклад, 1966].

In the first half of the anniversary year, a memorial evening in honor of M. Hrushevsky was also held in the USA. It is a joint initiative of Ukrainian Historical Society and the Detroit group of Ukrainian Free Academy of Sciences, which held a ceremonial academy in Detroit on May 7, 1966. L. Vynar, the founder of scientific Hrushevsky studies, gave a speech "The Young Years of Mykhailo Hrushevsky" [Хроніка. Століття Михайла Грушевського, 1966]. Subsequently, this speech, revised after the discussion, was published on the pages of "Ukrainian Historian". The mentioned event was accompanied by an exhibition of works by M. Hrushevsky and works about him.

It was fully expected that the main anniversary events took place in the second half of 1966. So, on the very day of the scientist's birthday, the Ukrainian Studies Center in Washington celebrated the century of M. Hrushevsky with a speech by Volodymyr Hutsul from the University of California, dedicated to the life and creative work of the scientist. In a few days, on October 9-10, in Toronto, at the XV Scientific Conference of the Shevchenko Scientific Society, Bohdan Budurovych from the University of Toronto gave a speech "Mykhailo Hrushevsky in the assessment of Western European and American historiographers" [Хроніка. Століття Михайла Грушевського, 1966; Тельвак, 2012b]. Also in Toronto on October 16, organized by the local Free Ukrainian Community, a festive academy was held with a speech by Roman Oliynyk (Rahmanny), dedicated to portraying the great national service of the distinguished historian [Охрим, 1967 : 55]. On October 29, Denver held a meeting of the Denver Ukrainian Free Academy of Sciences group, dedicated to the 100th anniversary of M. Hrushevsky, with an introductory speech about him by Lev Bykovsky and Roman Chubaty's memories of the historian and his family based on the story of Maria Hrushevsky [Л. Б., 1966]. On November 6, the Federation of American Ukrainians and the Society of Supporters of the Ukrainian National Council of West Ukrainian People's Republic in Detroit held a joint festive event, at which V. Lysyy delivered an academic essay, "comprehensively depicting the figure of M. Hrushevsky as the head of the Ukrainian Central Council and the president of the Ukrainian People's Republic." [Галій, 1967 : 57–

58]. On November 12, a ceremony was held in Ottawa with an academic report by R. Rakhmanny about the life and work of Hrushevsky, organized by the Shevchenko Scientific Society department; the afterword at the celebration was delivered by senator prof. P. Yuzyk. On the same day, a jubilee evening with a speech by L. Vynar "The Life Path of M. Hrushevsky" was held by the Ukrainian Historical Society, the Labor Center of the Shevchenko Scientific Society in Cleveland, and the Association of Ukrainian Professors at American Universities; the opening speech at the event was given by Mykhailo Pap. On December 10, the Shevchenko Scientific Society branch in Washington together with Ukrainian Free Academy of Sciences celebrated the 100th anniversary of M. Hrushevsky. Reports were given by A. Lutskiv ("M. Hrushevsky as a Ukrainian scientist and statesman"), P. Kovaliv ("M. Hrushevsky in the struggle for the Ukrainian language") and R. Smal-Stotsky ("The beginning of our liberation struggles during the first world war") [Нові дійсні члени, 1967]. On December 17, 1966, the Ukrainian community in Montreal celebrated the centenary of M. Hrushevsky with a memorial evening, at which R. Rakhmannyi gave an academic report on the main milestones of the life and work of the greatest historian of Ukraine.

The anniversary events continued at the beginning of 1967. On January 28, the Ukrainian academic society "Zarevo" in Baltimore held an academic evening, at which three reports were delivered: N. Klynovska spoke about the main milestones in the life of M. Hrushevsky, A. Lutskiv gave a detailed analysis of the "History Ukraine-Rus" and "History of Ukrainian Literature" [Тельвак, 2000b; Тельвак, 2007], Y. Kryvolap reported on the topic "M. Hrushevsky as the President of the Ukrainian People's Republic" [«Зарево» вшанувало, 1967]. On the same day, in New York, the local branch of Ukrainian Historical Society held a solemn event in the hall of the Ukrainian Literary and Art Club, at which M. Galia gave a popular science report. On February 11, a solemn scientific conference was held in New York by the American National Academy of Sciences within the walls of the Ukrainian Institute of America with reports by M. Chubaty ("Scientific reconstruction of the National Academy of Sciences by M. Hrushevsky"), M. Stakhiv ("M. Hrushevsky's view on federalism"), V. Lentsyk ("Hrushevsky in the assessment of his students"), O. Dombrovskiyi ("Methodological basis of research on the early history of Ukraine by M. Hrushevsky"), M. Chirovsky ("M. Hrushevsky as a researcher of the Ukrainian economy"), M. Vatsik ("M. Hrushevsky as a historian and statesman"), N. Korol ("The reason for the biography of Hrushevsky"), B. Romanenchuk ("M. Hrushevsky as a writer, literary critic and historian of Ukrainian literature"), M. Andrusiak ("Hrushevsky as a historian, patriot and statesman"), P. Kovaliva ("M. Hrushevsky in the struggle for the Ukrainian language"). Incidentally, we should note that most of these reports soon appeared in the pages of the magazine "Ukrainian Historian", which after the jubilee year of 1966 gradually turned into a leading academic tribune of Hrushevsky studies [Гирич, 1994]. On February 26, the department of the Ukrainian Public Scientific Institute in New York arranged a report by R. Rakhmanny on the topic "M. Hrushevsky and the Restoration of Ukrainian Statehood". On April 8, the anniversary of M. Hrushevsky was honored with a special conference by the newly created studio society named after him. According to the program of the event, reports were heard by Y. Turkal ("Historical works of Hrushevsky"), M. Voskobiynyk ("Mykhailo Hrushevsky as a politician"), I. Fizer ("M. Hrushevsky as a literary critic") and M. Dalny ("M. Hrushevsky as a publicist") [Тельвак, 2008b].

However, the academic conference held on December 18, 1966, dedicated to M. Hrushevsky, was the most authoritative scientific event of American Ukrainians. It entered the annals of Ukrainian foreign science thanks to the combined efforts of three leading diaspora institutions in its conduct – the Historical Section of the Ukrainian Free Academy of Sciences, the Historical and Philosophical Section of the Shevchenko Scientific Society and the Ukrainian Historical Society [Сидорчук, 2021 : 281]. Thus, the above-mentioned appeal of L. Vynar to the Ukrainian community to unite around the commemoration of the ideologist of the Cathedral of Ukraine was heard. According to the conference program, in the lecture hall of Ukrainian Free Academy of Sciences in New York, moderated by O. Ogloblin, a number of reports important for the further progress of Hrushevsky studies were delivered. Thus, O. Ogloblin in the essay "Mykhailo Hrushevsky against the aphids dobi" noted that the great Ukrainian scientist is not confined to the problems of one era, since he lived and worked during several historical days, full of their own peculiarities and problems. The speaker characterized M. Hrushevsky against the background of the periods 1860-1880s, 1880-1917, 1917-1918 and 1918-1934. On the basis of rich source material, O. Ogloblin gave a complete picture of M. Hrushevsky's contribution to the historiography, public, political and cultural life of Ukraine. In turn, O. Pritsak in the report "Historiosophy of Mykhailo Hrushevsky" analyzed the populist historiosophy of the scientist, on which he, according to the speaker, based his main historical works [Тельвак, 2002b]. Another speaker, Y. Pelensky, in his report "Socio-Political Ideas of M. Hrushevsky" analyzed the evolution of the socio-political outlook of the scientist, who, in his opinion, evolved in his views from gradual left-wing democratism to utopian socialism. In the end, L. Vynar, in his speech "Lviv period of M. Hrushevsky's life", highlighted his multifaceted activities against the background of contemporary events in Galicia and convincingly proved that the pre-revolutionary twenty years of the author's

.....
"History of Ukraine-Rus" was "the fullest period of his life and creativity" [Тельвак, 2013; Telvak, Pedych, Telvak, 2021]. According to the general recognition of the participants of the event, the aforementioned anniversary conference was a great success, testifying to the fruitfulness of the cooperation of the leading Ukrainian institutions [Сторіччя з дня народження, 1966].

At the same time, the anniversary celebrations in the diaspora centers of the USA and Canada revealed further misunderstanding by part of the Ukrainian community of the national importance of the author of "History of Ukraine-Rus" and the politicization of his legacy. Oleksa Ohrym, a contributor to the Canadian magazine "Free Ukraine", wrote about this, for example, summarizing the anniversary events: "It is with regret that we have to say that our society is not yet in a position to appreciate the great genius of Hrushevsky. For example: in Toronto, there is "Prosvita" Society named after M. Hrushevsky, which did not even send a deputy to the Public Committee. The behavior of our clergy is also strange: not a single Orthodox or Catholic priest considered it appropriate to take part in this celebration, although everyone received an invitation. [...] And the so-called the free press, with the exception of "Free Speech" and "Ukrainian Voice", did not consider it appropriate to inform their readers about the Academy held in Toronto in honor of M. Hrushevsky" [Охрим, 1967 : 57].

The reviewer of the anniversary events for the Svoboda magazine also agreed with the mentioned assessments: "The centenary of the birth of Mykhailo Hrushevsky, a great Ukrainian, whose scientific and social activities gave rise to the creation of the modern history of Ukraine, has passed. But Ukrainians in the free world did not celebrate these great anniversaries with dignity, they failed to use the centenary of the birth of the first president of the Ukrainian People's Republic to promote demands for the state existence of the Ukrainian people. While the recent celebrations of Shevchenko's anniversary caused enthusiasm among the Ukrainian community in the free world, Hrushevsky's anniversary did not find a wide response in it" [Т., 1966]. We can explain the just described skeptical attitude of part of the Ukrainian citizenry by the inertia of the mass consciousness, which was extremely slow in giving up the stereotypes that had prevailed for a long time.

Along with representatives of the Ukrainian diaspora in the New World, M. Hrushevsky's anniversary was also celebrated by emigrants in Western Europe. Thus, on October 21, at the initiative of the Union of Ukrainian Journalists, Panas Fedenko's speech "Mykhailo Hrushevsky – Historian and Politician" was presented at the House of Ukrainian Science in Munich. On November 19, in Munich, the German-Ukrainian Society organized a holiday academy in honor of M. Hrushevsky and R. F. Kaindl. The report "Hrushevsky as a scientist" was delivered by the authoritative German historian Bolko von Richthofen. On December 9, a jubilee conference dedicated to M. Hrushevsky was held in Munich as part of the Seminar for East European and South European History of the University of Munich and Shevchenko Scientific Society in Europe. The forum was opened by Georg Stadtmüller, a regular professor of Eastern European history at the University of Munich. In his introductory speech, he emphasized the importance of M. Hrushevsky for Ukrainian history, Eastern European historiography, and for the Western world in general. The jubilee speech was delivered by prof. of Eastern European history of Heidelberg University Helmut Neubauer. He characterized the most important stages of M. Hrushevsky's scientific career, noted his prominent place in Ukrainian historiography, his creation of a school of Ukrainian historians, his connections with German colleagues and their influence (for example, on Otto Goetz and Leopold Karl Goetz), as well as mentioned the historian's cooperation with colleagues from Eastern and Southeastern Europe [Telvak, Yanyshyn, Telvak, 2021; Telvak, Ilnytskyi, 2018]. At the end of the event, Volodymyr Kubiyovych spoke about the merits of M. Hrushevsky for the development of the Shevchenko Scientific Society, about his extensive publishing activity and about the scientist as a politician [Хроніка. Століття Михайла Грушевського, 1966].

Along with solemn events, Ukrainians in the Western world also informed the public of their countries of settlement about the anniversary of M. Hrushevsky by publishing popular scientific essays in foreign languages in local periodicals, where the emphasis was usually placed on the significance of the national service of the author of the "History of Ukraine-Rus". Taking such publications into account significantly expands our understanding of the geography and features of the Jubilee "Hrushevskiana". English-language popular science texts about M. Hrushevsky appeared the most. For example, let's recall the biographical profile of O. Ogloblin. In turn, several articles authored by F. Fedoronchuk appeared in the Vatican press. Ukrainian emigrants in France were also quite active, publishing a special issue of the magazine "Bulletin Franco-Ukrainiené", which, among other things, contained popular science essays by Ilko Borshchak and Oleksandr Shulgin [Тельвак, Тельвак, 2022]. Similarly, Panas Fedenko published an essay about M. Hrushevsky on the pages of the cult emigration Polish magazine "Kultura", published by Jerzy Gedroyc in Paris [Тельвак, 2006; Telvak, Yanyshyn, Telvak, 2023]. Ukrainian emigrants and their colleagues from Germany also contributed a lot to popularizing the figure of M. Hrushevsky in the country, publishing several thematic issues of the Munich quarterly "Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart", which is authoritative among Ukrainian scholars. We can cite many similar examples.

Along with the countries of the Western world, representatives of the Ukrainian diaspora in the countries of the socialist camp also remembered the anniversary of their well-known compatriot. Such publications became possible thanks to the reverberations of the Khrushchev's "Thaw" in the USSR. For example, publications about M. Hrushevsky appeared in the literary and artistic magazine "Duklya", which was the organ of the Ukrainian branch of the Union of Slovak Writers. He honored the anniversary of a prominent historian and the magazine "Druzhno Vpered", which was the organ of the Cultural Union of Ukrainian Workers of Czechoslovakia [Telvak, Telvak, 2019]. On the pages of these magazines, not only the scientific, but also public activities of M. Hrushevsky were quite favorably characterized, and his fruitful organizational work in Soviet Kyiv was also mentioned [М. Грушевський (100 років з дня народження), 1966]. What is important is that the Ukrainian scientist was portrayed as a victim of Stalin's arbitrariness, so the need for his rehabilitation and uncommitted study of his considerable creative output was emphasized.

Conclusions. In conclusion, we would like to note that initiated by L. Vynar and the Ukrainian Historical Society created by him, worthy of commemoration of the century of M. Hrushevsky, had the consequence of the development of a rather intensive conference movement, which during 1966-1967 covered the main diaspora centers in the countries of North America and Western Europe. During numerous academic and memorial events, there was a significant deepening and expansion of the historiographical discourse focused on the figure of a prominent scientist. First of all, it should be noted the further de-ideologization of the historian's heritage, the growing understanding of the need to study it taking into account the complex intellectual contexts of the time, the discovery of a considerable number of new research perspectives, etc. All this prepared the necessary conceptual and empirical ground for the disciplinary design of a new field of Ukrainian studies – Hrushevsky studies. This disciplinary initiative of L. Vynar significantly intensified interest in the phenomenon of M. Hrushevsky on the part of representatives of many branches of socio-humanitarian studies. The magnitude of the mentioned measures and initiatives attracted the attention of the scientist of the Ukrainian intelligentsia behind the "iron curtain", which also resulted in the first attempts to rethink the figure of the Great Ukrainian and the rejection of the most brutal invectives of the previous era. In general, the centennial anniversary heralded a new historiographical stage in Hrushevsky studies.

Acknowledgments. We express sincere gratitude to all members of the editorial board for consultations provided during the preparation of the article for printing.

Funding. The authors did not receive any financial assistance for the research and publication of this scientific work.

Джерела та література:

- «Зарево» вшанувало (1967). «Зарево» вшанувало М. Грушевського. *Свобода*. 24, 4.
- Академічний виклад (1966). Академічний виклад в сторіччя Мих. Грушевського. *Свобода*, 35, 4.
- Атаманенко, А. (2010). *Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія». 672 с.
- Винар, Л. (1966a). Ювілей Михайла Грушевського. *Вільне слово*. 19, 15–16.
- Винар, Л. (1966b). Ювілейний рік Михайла Грушевського. *Свобода*. 23, 3.
- Винар, Л. (1998). *Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток*. Київ: УІТ. 191 с.
- Винар, Л., Атаманенко, А. (2006–2007). 3 листів Олександра Оглоблина про Михайла Грушевського. *Український історик*. 4 / 1–2, 357–369.
- Галій, М. М. (1967). Вшанування Михайла Грушевського в ЗДА. *Вільна Україна*. 53, 57–59.
- Гирич, І. (1994). Внесок «Українського історика» в грушевськознавство. *Український історик*. 1–4, 102–109.
- Л. Б. (1966). З діяльності Денверської групи УВАН. *Свобода*. 235, 4.
- М. Грушевський (100 років з дня народження) (1966). М. Грушевський (100 років з дня народження). *Дружно вперед*. 10, 8.
- Макар, Ю. (2016). Засновник напряму наукових досліджень грушевськознавство. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей*. Острог, 37–40.
- Нові дійсні (1967). Нові дійсні члени НТШ у Вашингтоні. *Свобода*. 26, 4.
- Охрим, О. (1967). Відзначення сторіччя народження Михайла Грушевського українським громадянством Канади. *Вільна Україна*. 53, 55–57.
- Сидорчук, Т. (2021). Роль Омеляна Прицака у розбудові УВАН у США. *Академічна традиція українського зарубіжжя: історія і сучасність. Liber amicorum на пошану президента УВАН у США проф. Альберта Кіпи*. Нью-Йорк Київ: УВАН у США, ВД «Простір», 273–287.
- Сторіччя з дня народження (1966). Сторіччя з дня народження М. Грушевського відзначено в Нью Йорку урочистою конференцією. *Свобода*. 234, 4.
- Т. (1966). Пашпорт, підписаний Михайлом Грушевським. *Свобода*. 235, 2.

- Тельвак, В. (2000а). Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 35–36, 354–366.
- Тельвак, В. (2000b). Перший том “Історії України-Руси” М.Грушевського (до проблеми еволюції історико-теоретичних поглядів). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. 3, 252–256.
- Тельвак, В. (2002а). *Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ-початок ХХ століття)*. Дрогобич: “Вимір”. 236 с.
- Тельвак, В. (2007). Перший том “Історії України-Руси” Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Історіографічні дослідження в Україні*. 17, 16–38.
- Тельвак, В. (2008а). *Теорча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття)*. Київ–Дрогобич. 494 с.
- Тельвак, В. (2010). Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 3, 29-35.
- Тельвак, В. (2011а). Грушевськіана Руслана Пирога. *Архіви України*. 2-3 (273), 290-298.
- Тельвак, В. (2011b). Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40-80-ті роки). *Студії з історії Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових праць*. С. 72-82.
- Тельвак, В. (2012а). Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 22, 483-498.
- Тельвак, В. (2012b). *Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття)*. Дрогобич. 169 с.
- Тельвак, В. (2013). Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржівські історичні читання: Збірник наукових праць*. 6, 104-107.
- Тельвак, В. (2016). П'ять ювілеїв Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. № 2. С. 4-50.
- Тельвак, В. В. (2002b). Методологічні основи історичних поглядів М.С. Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). *Київська Старовина*. 2, 3–28.
- Тельвак, В. В. (2006). Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець ХІХ – ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 5, 67–82.
- Тельвак, В. В. (2008b). Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*. 18, 181–203.
- Тельвак, В. В., Тельвак, В. П. (2021). Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 5, 4-16.
- Тельвак, В. В., Тельвак, В. П. (2022). Михайло Грушевський у колі французьких колег: проблеми рецепції. *Eminak*. 4 (40), 120-138 DOI [https://doi.org/10.33782/eminak2022.4\(40\).610](https://doi.org/10.33782/eminak2022.4(40).610) [in Ukrainian].
- Тельвак, В., Сабінський, М. (2022). «Бої за Грушевського»: доба Української революції в дискусіях діаспорних інтелектуалів повоєнного двадцятиліття. *Eminak*. 1 (37), 100-109.
- Хроніка (1966). Хроніка. Століття Михайла Грушевського. *Український історик*. 3–4 (11–12), 110–111.
- Telvak, V. & Ilnytskyi, V. (2018). Mykhailo Hrushevsky and Nicolae Iorga: scholars' struggle over the national history. *Codrul Cosminului*. XXIV, 1, 53-64.
- Telvak, V. & Telvak, V. (2019). Mykhailo Hrushevsky in Czech historiography (the first third of the 20th century). *Codrul Cosminului*. XXV, 2, 265-286. DOI: 10.4316/CC.2019.02.002
- Telvak, V., Pedych, V. & Telvak, V. (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. 20, 239-261. DOI: 10.4467/2543702XSHS.21.009.14040
- Telvak, V., Yanyshyn, B. & Telvak, V. (2021). Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century. *Przegląd nauk historycznych*. XX, 2, 103-125. DOI: 10.18778/1644-857X.20.02.05
- Telvak, V., Yanyshyn, B. & Telvak, V. (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. XXIV (2), 89-104. DOI: 10.31648/ep.9668 [in English].

References:

- «Zarevo» vshanuvalo (1967). «Zarevo» vshanuvalo M. Hrushevskoho ["Zarevo" honored M. Hrushevskyi]. *Svoboda – Freedom*. 24, 4. [in Ukrainian].
- Akademichnyi vyklad (1966). Akademichnyi vyklad v storichchia Mykh. Hrushevskoho [Academic presentation in the centenary of Mich. Hrushevskyi]. *Svoboda – Freedom*. 35, 4. [in Ukrainian].

- Atamanenko, A.** (2010). Ukrainske istorychne tovarystvo: idei, postati, diialnist [*Ukrainian Historical Association: ideas, individuals, activities (1965-1991)*]. Ostroh: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». 672 s. [in Ukrainian].
- Halii, M. M.** (1967). Vshanuvannia Mykhaila Hrushevskoho v ZDA [Commemoration of Mykhailo Hrushevskyy in ZDA]. *Vilna Ukraina – Free Ukraine*. 53, 57–59. [in Ukrainian].
- Hyrch, I.** (1994). Vnesok «Ukrainskoho istoryka» v hrushevskoznavstvo [The contribution of the "Ukrainian historian" to the Hrushevsky studies]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*. 1–4, 102–109. [in Ukrainian].
- Khronika** (1966). Khronika. Stolittia Mykhaila Hrushevskoho [Chronicle. Century of Mykhailo Hrushevskyy]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*. 3–4 (11–12), 110–111. [in Ukrainian].
- L. B.** (1966). Z diialnosti Denverskoi hrupy UVAN [From the activities of the Denver group of UVAN]. *Svoboda – Freedom*. 235, 4. [in Ukrainian].
- M. Hrushevskyy (100 rokiv z dnia narodzhennia)** (1966). M. Hrushevskyy (100 rokiv z dnia narodzhennia) [M. Hrushevskyy (100 years since his birth)]. *Druzhno vpered – Friendly forward*. 10, 8. [in Ukrainian].
- Makar, Yu.** (2016). Zasnovnyk napriamu naukovykh doslidzhen hrushevskoznavstvo [The founder of the scientific research direction of the Hrushevsky studies]. *Mizhnarodna naukova konferentsiia do 150-littia M. S. Hrushevskoho : tezy dopovidei – International scientific conference to the 150th anniversary of M. S. Hrushevskyy: theses of reports*. Ostroh, 37–40. [in Ukrainian].
- Novi diisni** (1967). Novi diisni chleny NTSh u Vashynhtoni [New active members of the NTSh in Washington]. *Svoboda – Freedom*. 26, 4. [in Ukrainian].
- Okhrym, O.** (1967). Vidznachennia storichchia narodzhennia Mykhaila Hrushevskoho ukrainskym hromadianstvom Kanady [Commemoration of the centenary of the birth of Mykhailo Hrushevskyy with Ukrainian Canadian citizenship]. *Vilna Ukraina – Free Ukraine*. 53, 55–57. [in Ukrainian].
- Storichchia z dnia narodzhennia** (1966). Storichchia z dnia narodzhennia M. Hrushevskoho vidznacheno v Niu Yorku urochystoiu konferentsiieiu [The centenary of the birth of M. Hrushevskyy was celebrated in New York with a solemn conference]. *Svoboda – Freedom*. 234, 4. [in Ukrainian].
- Sydorchuk, T.** (2021). Rol Omeliana Pritsaka u rozbudovi UVAN u SShA. Akademichna tradytsiia ukrainskoho zarubizhzhia: istoriia i suchasnist [The role of Omeljan Pritsak in the development of UVAN in the USA]. *Liber amicorum na poshanu prezidenta UVAN u SShA prof. Alberta Kipy – Academic tradition of Ukrainian abroad: history and modernity. Liber amicorum in honor of the president of UVAN in the USA, prof. Albert Kipa*. Niu-York Kyiv: UVAN u SShA, VD «Prostir», 273–287. [in Ukrainian].
- T.** (1966). Pashport, pidpysanyi Mykhailom Hrushevskym [Passport signed by Mykhailo Hrushevskyy]. *Svoboda – Freedom*. 235, 2. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2000a). Vychennia istoryko-teoretychnoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafii ukrainskoi diaspory (1939–1990 rr.) [Study of the historical and theoretical legacy of Mykhailo Hrushevskyy in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939–1990)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna – Bulletin of Lviv University. The series is historical*. 35–36, 354–366. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2000b). Pershyi tom "Istorii Ukrainy-Rusy" M. Hrushevskoho (do problemy evoliutsii istoryko-teoretychnykh pohliadiv) [The first volume of M. Hrushevskyy's "History of Ukraine-Rus" (on the problem of the evolution of historical-theoretical views)]. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka – Scientific notebooks of the Faculty of History of Ivan Franko Lviv National University*. 3, 252–256. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2002a). *Teoretyko-metodolohichni pidstavy istorychnykh pohliadiv Mykhaila Hrushevskoho (kinets XIX – pochatok XX stolittia)* [Theoretical and methodological bases of historical views of Mykhailo Hrushevskyy (end of the XIX – beginning of the XX century)]. Drohobych, 236 s. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2007). Pershyi tom "Istorii Ukrainy-Rusy" Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv [The first volume of Mykhailo Hrushevskyy's "History of Ukraine-Rus" as assessed by contemporaries]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 17, 16–38. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2008a). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia)* [The creative heritage of Mykhailo Hrushevskyy in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century)]. Kyiv–Drohobych, 494 [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2010). Hrushevskoznavstvo: metodolohichni problemy postupu [Hrushevsky studies: methodological problems of progress]. *Kraieznavstvo – Local history*, 3, 29–35. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2011). Doslidzhennia retseptii tvorchoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafii ukrainskoi diaspory (40-80-ti roky) [Study of the reception of Mykhailo Hrushevskyy's creative heritage in the historiography of the Ukrainian diaspora (40s-80s)]. *Studii z istorii*

-
Ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv. Zbirnyk naukovykh prats – Studies on the history of the Ukrainian revolution of 1917-1921. Collection of scientific works. 72-82. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2011). Hrushevskiana Ruslana Pyroha [Hrushevskiana by Ruslan Pyrig]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 2-3 (273), 290-298. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2012a). Hrushevskiana na storinkakh «Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu» (1991–2010 rr.) [Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991–2010)]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 22, 483-498. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2012a). *Postat Mykhaila Hrushevskoho v istoriografii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia) [The figure of Mykhailo Hrushevskiyi in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century)]*. Drohobych, 169 s. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2013). Monografichna hrushevskiana: sprobа uzahalnennia [Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization]. *Hurzhiivski istorychni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats – Gurdjieff's historical readings: Collection of scientific papers*, 6, 104-107. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2016). P'iat yuvileiv Mykhaila Hrushevskoho [Five jubilees of Mykhailo Hrushevsky]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*. № 2. S. 4-50. [in Ukrainian].
- Telvak, V. V.** (2002b). Metodolohichni osnovy istorychnykh pohliadiv M. S. Hrushevskoho (kinets XIX – pochatok XX stolittia) [Methodological foundations of the historical views of M. S. Hrushevsky (end of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Kyivska Starovyna – Kyiv Antiquity*. 2, 3–28. [in Ukrainian].
- Telvak, V. V.** (2006). The figure of Mykhailo Hrushevskiyi in Polish historiography (late 19th-20th centuries) [Postat Mykhaila Hrushevskoho v polskii istoriografii (kinets XIX – XX st.)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical magazine*, 5, 67–82. [in Ukrainian].
- Telvak, V. V.** (2008b). Diialnist Mykhaila Hrushevskoho emihratsiinoi doby v diskusiiakh pershoi polovyny 20-kh rokiv [The activities of Mykhailo Hrushevskiyi during the emigration period in the discussions of the first half of the 20s.]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 18, 181–203. [in Ukrainian].
- Telvak, V., Sabinskyi M.** (2022). «Boi za Hrushevskoho»: doba Ukrainskoi revoliutsii v diskusiiakh diaspornykh intelektualiv povoiennoho dvadtsiatylittia [«A Fight for Hrushevsky»: the era of the Ukrainian revolution in the discussions of diaspora intellectuals of the postwar years of XX century]. *Eminak*, 1 (37), 100-109. [in Ukrainian].
- Telvak, V.V., Telvak, V.P.** (2021). Suchasne hrushevskoznavstvo: zdobutky, vtraty, perspektyvy [Modern Hrushevsky science: gains, losses, prospects]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical magazine*, 5, 4-16. [in Ukrainian].
- Vynar, L.** (1966a). Yuvilei Mykhaila Hrushevskoho [Anniversary of Mykhailo Hrushevskiyi]. *Vilne slovo – Free speech*. 19, 15–16. [in Ukrainian].
- Vynar, L.** (1966b). Yuvileinyi rik Mykhaila Hrushevskoho [Jubilee year of Mykhailo Hrushevskiyi]. *Svoboda – Freedom*. 23, 3. [in Ukrainian].
- Vynar, L.** (1998). *Hrushevskoznavstvo: Geneza y istorychnyi rozvytok [Hrushevsky studies: genesis and historical development]*. Kyiv: UIT. 191 s. [in Ukrainian].
- Vynar, L., Atamanenko, A.** (2006–2007). Z lystiv Oleksandra Ohloblyna pro Mykhaila Hrushevskoho [From Oleksandr Ogloblin's letters about Mykhailo Hrushevskiyi]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*. 4 / 1–2, 357–369. [in Ukrainian].
- Telvak, V. & Ilnytskyi, V.** (2018). Mykhailo Hrushevsky and Nicolae Iorga: scholars' struggle over the national history. *Codrul Cosminului*. XXIV, 1, 53-64 [in English].
- Telvak, V. & Telvak, V.** (2019). Mykhailo Hrushevsky in Czech historiography (the first third of the 20th century). *Codrul Cosminului*. XXV, 2, 265-286. DOI: 10.4316/CC.2019.02.002 [in English].
- Telvak, V., Pedych, V. & Telvak, V.** (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. 20, 239-261. DOI: 10.4467/2543702XSHS.21.009.14040 [in English].
- Telvak, V., Yanyshyn, B. & Telvak, V.** (2021). Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century. *Przegląd nauk historycznych*. XX, 2, 103-125. DOI: 10.18778/1644-857X.20.02.05 [in English].
- Telvak, V., Yanyshyn, B. & Telvak, V.** (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskiyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. XXIV (2), 89-104. DOI: 10.31648/ep.9668 [in English].
- Telvak, V.V. & Telvak, V.P.** (2022). Mykhailo Hrushevskiyi u koli frantsuzkykh koleh: problemy retseptsii [Mykhailo Hrushevsky in the works of his French colleagues: problems of reception]. *Eminak*. 4 (40), 120-138 DOI [https://doi.org/10.33782/eminak2022.4\(40\).610](https://doi.org/10.33782/eminak2022.4(40).610) [in Ukrainian].

Ukrainian science in the Second Polish Republic: review of modern historiography

Vitalii V. Telvak

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

Dr. (History), Professor (Ukraine)

e-mail: telvak1@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

Abstract.

The purpose of the article is to attempt a comprehensive study of modern Ukrainian historiography, the forms and directions of the organization of scientific activity of Ukrainian intellectuals who worked in interwar Poland. The research methodology relies on the use of an interdisciplinary approach. Based on the principles of objectivity and historicism, the research has done the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the comparative-historical method. The article has used the heuristic possibilities of periodisation, classification and typology methods. The scientific novelty of the article lies in the comprehensive analysis of the historiography of the research of Ukrainian scientific life in the Second Polish Republic. Conclusions. The conducted historiographical analysis proved its considerable popularity among modern researchers of various aspects of the problems of the Ukrainian scientific movement in the Second Polish Republic. Scientists, updating the previously unknown materials in Ukrainian and foreign archives, consistently work out numerous institutional, problem-thematic, personalistic, archival and bibliographic subjects of this multifaceted topic. As a result, an impressive circle of diverse literature appeared (monographs of articles, reference publications, etc.). At the same time, a clear disciplinary disproportion is noticeable, which consists in the dominance of socio-humanitarian issues, and most of all - historiographical. This situation is explained by its more effective instrumentality in the contemporary struggle of Ukrainians for their national and cultural rights. Therefore, it is time to balance the scientific discourse with works on the contribution of STEM sciences to the national and world science of the interwar twenty years. This will make it possible to discuss the concept and structure of a panoramic study on the phenomenon of Ukrainian science in the Second Polish Republic, which should appear as a collective interdisciplinary project.

Keywords: Ukrainian science, the Second Polish Republic, institutions, personalities, modern historiography.

Українська наука в Другій Речі Посполитій: огляд сучасної історіографії

Віталій Тельвак

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: telvak1@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

Анотація.

Мета статті полягає у спробі всебічного дослідження сучасної української історіографії форм і напрямків організації наукової діяльності українських інтелектуалів, які працювали у міжвоєнній Польщі. *Методологія дослідження* ґрунтується на використанні міждисциплінарного підходу. Виходячи з принципів об'єктивності та історизму, дослідницький акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів і порівняльно-історичному методі. У статті використано евристичні можливості методів періодизації, класифікації і типологізації. *Наукова новизна* статті полягає у комплексному аналізі історіографії дослідження українського наукового життя у Другій Речі Посполитій. *Висновки.* Проведений історіографічний аналіз засвідчив чималу популярність серед сучасних дослідників різноаспектної проблематики українського наукового руху в Другій Речі Посполитій. Науковці, актуалізуючи перед тим невідомі поклади матеріалів в українських і зарубіжних архівах, послідовно опрацьовують численні інституційні, проблемно-тематичні, персоналістичні, архівознавчі й бібліографічні сюжети цієї багатопланової теми. У підсумку постало показне коло різнопланової літератури (монографії статті, довідкові видання й ін.). Разом із тим, у вічі впадає виразна дисциплінарна диспропорція, що полягає в

.....
домінуванні соціогуманітарної проблематики, а найбільше – історіографічної. Ця ситуація пояснюється її ефективнішою інструментальністю у тогочасній боротьбі українців за свої національні й культурні права. Тож на часі збалансування наукознавчого дискурсу працями над внеском зазбручанських представників точних і природничих дисциплін у національну й світову науку міжвоєнного двадцятиліття. Це уможливить підійти до обговорення концепції й структури панорамної студії над феноменом української науки у Другій Речі Посполитій, що має постати як колективний міждисциплінарний проєкт.

Ключові слова: українська наука, Друга Річ Посполита, інституції, персоналії, сучасна історіографія.

Постановка проблеми. При осмисленні феномену української науки міжвоєнного двадцятиліття історіографія другої половини ХХ ст. преферувала інтелектуальні процеси, які відбувалися на Наддніпрянщині. Цілком слушно при цьому підкреслювалося, що тогочасна концентрація на окупованих більшовиками теренах першопланових інтелектуалів, насамперед гуманітаріїв (М. Грушевський, Д. Багалій, М. Василенко, С. Єфремов, А. Кримський й багато ін.), спричинила потужний спалах української культури, який пізніше отримав метафоричне й промовисте окреслення Розстріляного відродження.

За такого регіонального акценту наукова культура на підбитих поляками зазбручанських теренах тривалий перебувала на периферії дослідницького інтересу, що ускладнювало переосмислення стереотипів про тогочасний цілковитий занепад українського дослідницького руху й безоглядне протистояння наших учених з бюрократією молододі держави. І лише після здобуття незалежності і пов'язаної з цим «архівної революції» почало з'являтися все більше археографічних і аналітичних досліджень, які відтворювали складні процеси поступової адаптації українських інтелектуалів до нових соціокультурних обставин і польської національної політики. Відтак протягом останнього тридцятиліття з'явилося чимало різнопланових студій, які вимагають осмислення й підсумування для визначення консенсусних, полемічних і, найголовніше, перспективних сюжетів полідисциплінарної проблеми становлення та розвитку української науки в Другій Речі Посполитій міжвоєнного часу.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Головними джерелами для реконструкції процесу сучасного історіографічного осмислення феномену української науки у міжвоєнній Польщі є різнопланові праці українських дослідників. Мовиться про численні археографічні публікації (інституційний документообіг, епістолярій, щоденники й мемуари), а також аналітичні та, рідше, синтетичні студії, які з'явилися протягом 1990-х – 2020-х рр. Перші спроби історіографічного осмислення сучасних наукознавчих спроб з'ясування особливостей розвитку української науки у Другій Речі Посполитій належать авторам проаналізованих нижче дослідницьких текстів, що зверталися до доробку своїх попередників у історіографічних оглядах. Втім, ці огляди традиційно є лаконічними і зазвичай мають бібліографічний характер без скільки-небудь ширшої аналітики. Цим і зумовлено актуальність нашої розвідки.

Мета статті полягає у спробі всебічного дослідження сучасної історіографії форм і напрямків організації наукової діяльності українських інтелектуалів, які працювали у міжвоєнній Польщі.

Виклад основного матеріалу. Першочергово сучасні дослідники зосередили свою увагу на тих наукознавчих феноменах, про які внаслідок недоступності джерельної бази на материкових теренах в часи комуністичного диктату згадувалося лише в енциклопедичному ключі. Тут найбільш яскравим прикладом є стрімке зростання уваги протягом 1990-х рр. до Українського наукового інституту в Варшаві (далі – УНІ-В). Актуалізація різнопланових джерел з польських і українських колекцій дозволила вперше підійти до масштабної реконструкції цієї заслуженої в анналах нашої наукової культури інституції. Розпочав дослідження згаданої проблеми Володимир Потульницький, який у статті на сторінках «Українського археографічного щорічника» (Потульницький, 1999) відтворив низку малознаних перед тим сюжетів інституційної історії УНІ-В. Серед іншого, київський учений показав генезу ідеї постанови УНІ-В, а також сфокусувався на ускладненні його інституційної структури. Також сучасний історіограф висвітлив плідну науково-організаційну працю співробітників УНІ-В, аргументовано вказавши на провідну роль у ній багатолітнього директора Олександра Лотоцького. Насамкінець, В. Потульницький підсумував видавничу діяльність УНІ-В, вперше запропонувавши у додатку систематизований перелік видавничої продукції інституції за дисциплінарними серіями.

Наступні дослідники інституційного феномену УНІ-В значною мірою працювали у руслі історіографічних спостережень київського вченого. Тут на особливу увагу заслуговують праці Андрія Портнова. У низці статей (Портнов, 2004) і підсумковій монографії (Портнов, 2009) він найбільш комплексно на сьогодні підійшов до з'ясування низки малознаних перед тим сюжетів. Так, історіограф уперше показав згадану проблему в широкому геополітичному й суспільно-політичному контекстах і переконливо довів, що санкцію польського уряду на постанову УНІ-В

слід розглядати як частину державної політики «прометеївського» руху. Опрацювавши широке коло різнопланових джерел, втім і раніше незнані матеріали українських і закордонних архівів, А. Портнов докладно відтворив наукову діяльність Інституту, показавши чималі здобутки його співробітників у галузі історії, філософії, філології, економіки та політології. У підсумку це дозволило йому переконливо довести, що під керівництвом О. Лотоцького УНІ-В став авторитетним центром українознавства у міжвоєнний час.

Поряд із УНІ-В, сучасні дослідники вперше ретельно дослідили й інші інституційні феномени наддніпрянської («петлюрівської») еміграції у міжвоєнній Польщі. Так, щойно згадуваний А. Портнов всебічно з'ясував особливості створення й функціонування Студіум православнобогослов'я Варшавського університету, який діяв протягом 1924-1939 рр. (Портнов, 2006). Сучасний історіограф відтворив непросту інституційну еволюцію Студіум, показав розгортання його викладачами (І. Огієнко, В. Біднов, Д. Дорошенко й ін.) плідної науково-дослідної праці, дослідив специфіку навчального процесу й особливості студентського життя. Все це дозволило йому переконливо довести, що факультет почасти виконував функцію українського вищого навчального закладу в Другій Речі Посполитій, а відтак мав помітне значення в культурному житті зазбручанських українців.

Серед галицьких наукових інституцій заслужено найбільшою увагою дослідників тішиться наша «некоронована» Академія наук – Наукове товариство імені Шевченка (далі – НТШ). У низці публікацій авторства Романа Кучера (Кучер, 1992), Тетяни Савенко (Савенко 2017), Олега Купчинського (Купчинський, 1998), Оксани Найди (Найда, 1998) та багатьох ін., переконливо змальовано непросту боротьбу членів Товариства з державною бюрократією та націоналістично налаштованою польською громадою Львова за право проведення повноцінної наукової, освітньої й культурно-освідомлюючої праці. Вперше сучасні історіографи довели, що змальований винятково темними барвами у діаспорній літературі образ міжвоєнного НТШ сповнений багатьох стереотипів, які не витримують перевірки різноплановими джерелами з українських і закордонних архівів. Так, поряд із хронічною фінансовою скрутою вказується на факти певної співпраці з польськими урядами в роки лібералізації національної політики в Другій Речі Посполитій, коли Товариство навіть отримувало скромні державні дотації. Також спростовуються тези про тотальний застій наукової праці фактами появи в структурі НТШ нових дослідних інституцій, а також серійних і періодичних видань.

На цілком новий проблемно-тематичний рівень осмислення інституційного феномену НТШ вивела ініціатива доволітнього голови Товариства О. Купчинського з підготовки і видання «Енциклопедії НТШ». Протягом 2012-2024 рр. світ побачили п'ять солідних томів цього фундаментального довідникового видання, що фокусується на історії й сучасності найстарішої української наукової установи. В цих п'яти томах чимало місця відведено й міжвоєнній добі функціонування Товариства, зокрема історії його секцій і комісій, періодичних і серійних видань, а найбільше – науковій діяльності визначних НТШ-івців (Telvak, Telvak, 2022; Telvak, Zhuravlov, Shtoma, 2024).

Поряд зі щойно згадуваними провідними українськими науковими інституціями, що функціонували у Другій Речі Посполитій, в поле зору сучасних історіографів уперше тією чи іншою мірою потрапили й низка інших товариств, що їх члени займалися дослідною працею. Так, Зоряна Кисіль на дисертаційному рівні з'ясувала створення та діяльність Українського воєнно-історичного товариства (1920-1939) (Кисіль, 2001). В свою чергу, Ірина Орлевич (Орлевич, 2009) та Олександра Киричук (Киричук, 2000) відтворили інституційну історію ідейного антиподу НТШ – Ставропігійського інституту у Львові. Науково-дослідну діяльність «Національного музею імені митрополита Андрея Шептицького» реконструював Василь Банах (Банах, 2020). Цілком незраний раніше інституційний феномен – Українську Могилянсько-Мазепинську Академію Наук – в сучасному наукознавстві актуалізували Ярослав Рудницький (Рудницький, 1999) та Ігор Гирич (Гирич, 1999).

Незважаючи на такий дослідницький інтерес, чимало наукових товариств надалі чекають на спеціальне дослідження. Для прикладу наведемо створене в 1923 р. при Львівській духовній семінарії Українське богословське наукове товариство (УБНТ), яке за задумом творців було покликане плекати українську богословську науку шляхом викладів, організації конференцій і видання праць. Також надалі малознаною є інституційна історія музеїв «Бойківщина» в Самборі, «Стривігор» у Перемишлі, «Верховина» в Стрию та «Гуцульщина» в Коломиї, співробітники яких провадили доволі активну дослідну працю, здебільшого історико-краєзнавчого характеру.

Поряд із товариствами, децю на сьогодні написано й стосовно таких важливих інституцій як періодичні видання. У міжвоєнний час українські інтелектуали продовжували видавати заслужені в анналах нашої культури пресодруки (передусім, «Записки НТШ»), а також заснували низку наукових журналів, що мали зазвичай нетривале життя. Так, Олеся Дроздовська відтворила особливості редакційної політики часопису «Життя і знання» (Дроздовська, 2014). В свою чергу, Валентина Передирій вдало показала вплив на інтелектуальну культуру

ззбручанських українців видання «Червона калина» (Передирій, 2004). Вона ж з'ясувала історіографічний потенціал публікацій журналу «Сьогочасне й минуле» (Передирій 2009). А Наталія Прокопенко дослідила видавничий феномен «Нашої культури» (Головата, 2006). Втім, більшість західноукраїнської науково-популярної періодики, насамперед провінційної, надалі чекає на свого зацікавленого дослідника.

Неодноразово згадувані проблеми функціонування української науки в Другій Речі Посполитій, передусім відсутність відповідних профільних кафедр в польських університетах, унеможливлювали постання наукових шкіл дидактичного плану. Разом із тим, сучасні історіографи відзначають певну ревіталізацію в Галичині традицій львівської історичної школи М. Грушевського. Дослідники цієї проблеми В. Тельвак та В. Педич, пропонуючи наукознавчу метафору «школа після школи», довели, що після повернення до Києва з еміграції в 1924 р. автор «Історії України-Руси» запропонував найближчим своїм вихованцям відновити співпрацю й допомагати йому у продовженні реалізації наукової програми з комплексного дослідження минулого нашого народу, укладеної ще наприкінці XIX ст. (Піріг, Тельвак, 2021, с. 417-440). Галицькі вихованці М. Грушевського (М. Кордуба, І. Крип'якевич, Б. Барвінський й ін.) зі зрозумінням поставилися до вчительової пропозиції й продовжили працювати за запропонованим ним науково-дослідним планом. Це зумовило інтенсифікацію певних напрямків західноукраїнської й наддніпрянської соціогуманітаристики, зближення їхніх представників (важливе у той час політичної роз'єднаності) та мало важливий вплив на подальшу творчу долю самих галицьких істориків (Тельвак, 2000; Тельвак, Тельвак, 2018).

Зрештою, на сьогодні маємо й досвід цілісного осмислення інституційного виміру української науки у міжвоєнній Польщі. У своїй спробі інституційного портрету Віталій Тельвак та Ірина Лозинська з'ясували соціокультурні обставини функціонування української науки в Другій Речі Посполитій і послідовно відтворили інституційну специфіку як згаданих вище, так і багатьох інших дослідних структур (Тельвак, Лозинська, 2021). Вони аргументовано довели, що попри державний спротив і фінансові проблеми, українські вчені загалом адекватно адаптувалися до викликів часу, а в повоєнні роки транслювали свій досвід еміграційній спільноті. Це дозволило нашій соціогуманітаристиці перетривати часи комуністичного експерименту на материкових теренах й успішно адаптувати на них національну інституційну спадщину після здобуття незалежності.

Поряд із інституційною проблематикою, сучасні історіографи опрацьовують раніше маргіналізовані наукознавчі сюжети. Прикладом може бути спроба з'ясування шляхів налагодження українськими істориками міжнародних контактів з метою промоції здобутків нашої соціогуманітаристики (Тельвак, Тельвак, Наконечний, 2022). Дослідники цієї проблеми дійшли аргументованого висновку, що попри загалом репресивну культурну політику урядів Другої Речі Посполитої, українські історики в цілому добре адаптувалися до складних обставин життя. Відтак їм не тільки вдалося зберегти сформовані у попередній період форми міжнародної комунікації, але й використати нові можливості для гідної презентації української вільної соціогуманітаристики на закордонних форумах. В цілому, підсумовують сучасні автори, в тогочасних умовах національної бездержавності розгорнута українськими дослідниками міжнародна наукова співпраця була різновидом важливої для нашого народу культурної дипломатії й способом утвердження політичної суб'єктності.

Зростаюча зацікавленість окремими дослідницькими сюжетами західноукраїнського наукознавства покликана до життя й спроби цілісного дисциплінарного аналізу наукового руху в міжвоєнній Польщі. В цьому аспекті найбільше написано про розвиток професійного й науково-популярного історіописання. Тут поряд із численними нарисами дидактичного спрямування зустрічаються й спроби суто академічних реконструкцій. На сьогодні найбільшою повнотою та системністю в осмисленні західноєвропейської історіографії позначено синтетичну розвідку Леоніда Зашкільняка «Українська історіографія у міжвоєнній Польщі: шляхи легітимації національної історії» (Зашкільняк, 2014). В ній авторитетний львівський історіограф, узагальнивши солідну джерельну базу, спеціально опрацював питання організаційного забезпечення розвитку історичної науки в Польщі, теоретичні аспекти еволюції української історіографії та взаєминах галицьких істориків з дослідниками інших країн, зокрема з польськими. У підсумку Л. Зашкільняк дійшов до аргументованого висновку, що західноукраїнським гуманітаріям вдалося у складних умовах дати гідні відповіді на три головні виклики: по-перше, зберегти й оптимізувати організаційний кістяк української історіографії й освіти; по-друге, концептуально узаasadнити нову «державницьку» історіософію; по-третє, гідно презентувати свій інтелектуальний доробок на західноєвропейському інтелектуальному форумі.

Кількісно найбільше на сьогодні праць присвячено персоналіям знакових західноукраїнських інтелектуалів. Йдеться як про розлогі енциклопедичні гасла та науково-популярні нариси, так і академічні життєписи монографічного плану, що зазвичай поставали як доопрацьовані авторами дисертаційні студії. І в цьому плані тотально домінують персоналії

західноукраїнської соціогуманітаристики. Найбільшу читацьку популярність при цьому мають студії, створені у жанрі інтелектуальної біографії, що показують свого героя на широкому тлі епохи з урахуванням всіх можливих для з'ясування біографічних нюансів і контекстів. З огляду на чималу кількість таких праць, що з'явилася протягом досліджуваного тридцятиліття, для прикладу згадаємо книги про Олександра Лотоцького (Михайленко, 2014), Миколу Андрусяка (Чебан, 2015) та Мирона Кордубу (Поліщук, 2019).

Також протягом останніх десятиліть внаслідок згадуваної на початку статті «архівної революції» вийшло чимало різнопланових джерел для осмислення українського наукового руху в Другій Речі Посполитій. Кількісно серед джерельних пам'яток домінує епістолярій визначних інтелектуалів, що зазвичай публікувався на шпальтах наукової періодики, але подекуди з'являвся й в окремих збірках. Протягом останніх років з'явилося, приміром, взірцево видане корпусне листування М. Грушевського з М. Кордубою (Купчинський, 2016) та С. Томашівського з І. Крип'якевичем (Халак, 2015). На другому місці за інтенсивністю оприлюднення перебувають щоденники та мемуари українських науковців міжвоєнного часу. Вагомість актуалізації цих пам'яток засвідчує хоча б нещодавно виданий щоденник М. Кордуби, в якому надзвичайно докладно за днями занотовано, серед іншого, й буденність творчої праці галицьких інтелектуалів (Кордуба, 2021).

Зрештою, як свідчення динамічного наукового інтересу до українського наукового руху у Другій Речі Посполитій, слід згадати різнопланові довідникові видання. Вони суттєво полегшують пошукову працю дослідникам, яких приваблює міжвоєнне наукознавство. В цій історіографічній групі кількісно домінують бібліографічні показники західноукраїнської періодики, що їх на високому науковому рівні готують співробітники Науково-дослідного інституту пресознавства Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Чималу інформативну цінність мають і біобібліографії знакових зазбручанських інтелектуалів. Для прикладу згадаємо взірцево підготовлене Тетяною Кульчицькою історико-бібліографічне дослідження про М. Кордубу (Кульчицька, 2012). Чималою популярністю серед дослідників користуються і різного роду архівні показники – як інституційні, так і персональні. Серед перших, наприклад, згадаємо підготовлений Галиною Сварник каталог-інформатор «Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві» (Сварник, 2005). Серед персональних для ілюстрації назвемо укладений Ярославом Федоруком інвентарний опис матеріалів І. Крип'якевича, що відклалися у Відділі рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаника (Федорук, 2005).

Висновки. Проведений історіографічний аналіз засвідчив чималу популярність серед сучасних дослідників різноаспектної проблематики українського наукового руху в Другій Речі Посполитій. Наукознавці, актуалізуючи невідомі перед тим поклади матеріалів в українських і зарубіжних архівах, послідовно опрацьовують численні інституційні, проблемно-тематичні, персоналістичні, архівознавчі й бібліографічні сюжети цієї багатопланової теми. У підсумку постало показне коло різнопланової літератури (монографії, статті, довідкові видання й ін.). Разом із тим, у вічі впадає виразна дисциплінарна диспропорція, що полягає в домінуванні соціогуманітарної проблематики, а найбільше – історіографічної. Ця ситуація пояснюється її ефективнішою інструментальністю у тогочасній боротьбі українців за свої національні й культурні права. Тож на часі збалансування наукознавчого дискурсу працями над внеском зазбручанських представників точних і природничих дисциплін у національну й світову науку міжвоєнного двадцятиліття. Це уможливить підійти до обговорення концепції й структури панорамної студії над феноменом української науки у Другій Речі Посполитій, що має постати як колективний міждисциплінарний проект.

Подяка. Автор статті щиро вдячний всім учасникам редакційної колегиї за поради, надані під час дослідження та написання статті.

Фінансування. Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського.

Джерела та література:

- Банах, В.** (2020). Національний музей у Львові (1905–1939): науково-фондова робота. *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія», 4/46, 89–105.*
- Гирич, І.** (1999). До історії УММАН. Коментар. *Пам'ятки України, 1, 139–140.*
- Дроздовська, О. Р.** (2014). Журнал «Життя і Знання» та його роль у розвитку української журналістики. *Наукові записки Української академії друкарства, 4, 152–159.*
- Зашкільняк, Л.** (2014). Українська історіографія у міжвоєнній Польщі: шляхи легітимації національної історії. *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.). Київ, 149–166.*

- Киричук, О. (2000). Ставропігійський інститут у Львові (1914–1924 рр.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 6, 335–340.
- Кисіль, З. (2001). Українське воєнно-історичне товариство (1920-1939). *Український історичний журнал*, 2, 100-112.
- Кордуба, М. (2021). *Щоденник 1918–1925*. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету. 688 с.
- Кульчицька, Т. Ю. (2012). *Мирон Кордуба: історико-біобібліографічне дослідження*. Львів. 236 с.
- Купчинський, О. (упоряд.) (2016). *Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби*. Львів, 422 с.
- Купчинський, О. (1998). Дещо про форми та напрями наукової і науково-видавничої діяльності Наукового товариства імені Шевченка: 1892–1940 роки (міжнародний аспект). *З історії Наукового товариства імені Шевченка: Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові*. Львів, 16-23.
- Кучер, Р. В. (1992). *Наукове товариство імені Т. Шевченка*. Київ, 112 с.
- Михайленко, Г. М. (2014). *Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.): інтелектуальна біографія історика*. Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 312 с
- Найда, О. (1998). Окремі аспекти діяльності Історично-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка. 1913–1940 роки. *З історії Наукового товариства ім. Шевченка: Збірник доповідей і повідомлень наукових секцій і конференцій НТШ у Львові*. Львів, 24–31.
- Орлевич, І. (2009). Львівський ставропігійський інститут (1914–1925). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 18, 153-169.
- Передирій, В. (упоряд.). (2009). *“Сьогочасне й минуле” (1939): систематичний покажчик змісту*. Львів: ЛННБУ ім. В. Стефаника. 60 с.
- Передирій, В. (2004). *Видання “Червоної Калини” (1922–1939) : історико-бібліографічне дослідження*. Львів. 357 с.
- Піріг, Р., Тельвак, В. (2021). *Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби*. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС. 572 с.
- Поліщук, Ю. А. (2019). *Мирон Кордуба як історіограф, археограф і джерелознавець*. Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко. 274 с.
- Портнов, А. (2006). Студіум православного богослов'я Варшавського університету (1925-1939). *Український археографічний щорічник*, 10-11, 386-397.
- Портнов, А. (2004). Український Науковий Інститут у Варшаві (1930- 1939). *Ucrainica-Polonica*, 1, 257 - 263.
- Портнов, А. (2009). *Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції у міжвоєнній Польщі (1919–1939)*. Харків. 256 с.
- Потульницький, В. А. (1999). Український науковий інститут у Варшаві (1930-1939). *Український археографічний щорічник*, 3-4, 356-369.
- Рудницький, Яр. (1999). Українська Могилансько-Мазепинська Академія Наук. *Пам'ятки України*, 1, 132-138.
- Прокопенко, Н. (упоряд.). (2006). *Наша культура, 1935–1937: систематичний покажчик змісту*. Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника. 124с.
- Савенко, Т. С. (2017). *Організаційні засади, наукова і видавнича діяльність наукового товариства імені Т. Шевченка в Західній Україні (1921–1939 р.р.)*. Тернопіль : Осадца Ю. В. 229 с.
- Сварник, Г. (2005). *Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві = Archives and manuscripts of the Shevchenko scientific society in the holdings of the National library of Warsaw : каталог-інформатор*. Варшава; Львів: Український архів; Наукове товариство ім. Шевченка. 352 с.
- Тельвак, В., Лозинська, І. (2021). Українські історичні інституції у міжвоєнній Польщі: спроба узагальнення. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 36, 105-111.
- Тельвак, Віталій, Тельвак, Вікторія, Наконечний, В. (2022). «Неприсутні ніколи не мають рації»: міжнародна наукова діяльність українських істориків міжвоєнної Польщі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*, 42, 63–69.
- Тельвак, Віталій, Тельвак, Вікторія. (2018). Михайло Грушевський в історіографічній спадщині Мирона Кордуби. *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 42, 118–142.

- Тельвак, В.** (2000). Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939-1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 35-36, 354-366.
- Федорук, Я.** (уклад.). (2005). *Архів Івана Крип'якевича : інвентарний опис*. Київ; Львів. 252 с.
- Халак, Н.** (упоряд.). (2015). *Листування Степана Томахівського з Іваном Крип'якевичем (лютий 1906 - червень 1930 рр.)*. Львів. 156 с.
- Чебан, М.** (2015). *Микола Андрусак. Історія історика*. Львів. 356 с.
- Telvak, V., Zhuravlov, S. & Shtoma, B.** (2024). History of ukrainian science in "Encyclopaedia of Shevchenko Scientific Society". *Актуальні питання гуманітарних наук*, 75, 3, 23-31.
- Telvak, V. & Telvak, V.** (2022). The First Institutional Encyclopaedia in Ukraine. *Naukove tovarystvo imeni Shevchenka: Entsyklopediya (Shevchenko Scientific Society: Encyclopaedia)*. *Studia Historiae Scientiarum*, 21, 423-432.

References:

- Banakh, V.** (2020). Natsionalnyi muzei u Lvovi (1905–1939): naukovo-fondova robota [The National Museum in Lviv (1905–1939): research and foundation work]. *Problemy humanitarnykh nauk : zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii «Istoriia» - Problems of humanitarian sciences: a collection of scientific works of Ivan Franko Drohobytsk State Pedagogical University. Series "History"*, 4/46, 89–105. [in Ukrainian]
- Cheban, M.** (2015). *Mykola Andrusiak. Istoriia istoryka [Mykola Andrusiak. The history of the historian]*. Lviv. 356 s. [in Ukrainian]
- Drozdovska, O. R.** (2014). Zhurnal «Zhyttia i Znannia» ta yoho rol u rozvytku ukrainskoi zhurnalistyky [Life and Knowledge magazine and its role in the development of Ukrainian journalism]. *Naukovi zapysky Ukrainiskoi akademii druzarstva - Scientific Notes of the Ukrainian Academy of Printing*, 4, 152-159. [in Ukrainian]
- Fedoruk, Ya.** (uklad.). (2005). *Arkhiv Ivana Krypiakevycha : inventarnyi opys [Archive of Ivan Krypyakevich: inventory description]*. Kyiv; Lviv. 252 p. [in Ukrainian]
- Hyrych, I.** (1999). Do istorii UMMAN. Komentar. *Pam'iatky Ukrainy – Sights of Ukraine*, 1, 139-140. [in Ukrainian]
- Khalak, N.** (uporiad.). (2015). *Lystuvannia Stepana Tomashivskoho z Ivanom Krypiakevychem (liutyi 1906 - cherven 1930 rr.) [Correspondence between Stepan Tomashivskiy and Ivan Krypyakevich (February 1906 - June 1930)]*. Lviv. 156 s. [in Ukrainian]
- Korduba, M.** (2021). *Shchodennyk 1918–1925 [Diary 1918–1925]*. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainiskoho Katolytskoho Universytetu. 688 p. [in Ukrainian]
- Kucher, R. V.** (1992). *Naukove tovarystvo imeni T. Shevchenka [T. Shevchenko Scientific Society]*. Kyiv, 112 s. [in Ukrainian]
- Kulchytska, T. Yu.** (2012). *Myron Korduba: istoryko-biobibliohrafichne doslidzhennia [Myron Corduba: historical and bio-bibliographic study]*. Lviv. 236 s. [in Ukrainian]
- Kupchynskiy, O.** (1998). Deshcho pro formy ta napriamy naukovoi i naukovo-vydavnychoi diialnosti Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka: 1892–1940 roky (mizhnarodnyi aspekt) [Something about the forms and directions of scientific and scientific publishing activity of the Shevchenko Scientific Society: 1892–1940 (international aspect)]. *Z istorii Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka: Zbirnyk dopovidei i povidomlen naukovykh sesii i konferentsii NTSh u Lvovi - From the history of the Shevchenko Scientific Society: A collection of reports and announcements of scientific sessions and conferences of the National Academy of Sciences in Lviv*. Lviv, 16-23. [in Ukrainian]
- Kupchynskiy, O.** (uporiad.) (2016). *Vzaiemne lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Myrona Korduby [Mutual correspondence of Mykhailo Hrushevskiy and Myron Korduba]*. Lviv, 422 s. [in Ukrainian]
- Kyrychuk, O.** (2000). Stavropihiiskiy instytut u Lvovi (1914–1924 rr.). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, Statehood*, 6, 335–340. [in Ukrainian]
- Kysil, Z.** (2001). Ukrainiske voienno-istorychne tovarystvo (1920-1939). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 100-112. [in Ukrainian]
- Mykhailenko, H. M.** (2014). *Oleksandr Lototskyi (1870–1939 rr.): intelektualna biografiia istoryka [Oleksandr Lototskyi (1870–1939): intellectual biography of the historian]*. Kherson : Vydavnychii dim «Helvetyka». 312 s. [in Ukrainian]
- Naida, O.** (1998). Okremi aspekty diialnosti istorychno-filosofichnoi sektsii Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. 1913–1940 roky. *From the history of SSS: Collection of reports and scientific notes of SSS sections and conferences in Lviv – Z istorii Naukovoho tovarystva im.*

-
Shevchenka: Zbirnyk dopovidei i povidomlen naukovykh seksii i konferentsii NTSh u Lvovi, Lviv, 24–31. [in Ukrainian]
- Orlevych, I.** (2009). Lvivskiy stavropihiiskiy instytut (1914–1925). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, Statehood*. 18, 153-169. [in Ukrainian]
- Peredyrii, V.** (2004). *Vydannia "Chervonoj Kalyny" (1922–1939) : istoryko-bibliografichne doslidzhennia [Edition of "Chervonaya Kalina" (1922–1939): historical and bibliographic research]*. Lviv. 357 s. [in Ukrainian]
- Peredyrii, V.** (uporiad.). (2009). *"Sohochasne y mynule" (1939): systematychnyi pokazhchyk zmistu ["Present and Past" (1939): systematic index of contents]*. Lviv: LNNBU im. V. Stefanyka. 60 s. [in Ukrainian]
- Polishchuk, Yu. A.** (2019). *Myron Korduba yak istoriohraf, arkheohraf i dzhereloznavets [Myron Corduba as a historiographer, archeographer and source researcher]*. Cherkasy : Vyd. Yu. Chabanenko. 274 s. [in Ukrainian]
- Portnov, A.** (2004). *Ukrainskyi Naukovyi Instytut u Varshavi (1930-1939) [Ukrainian Scientific Institute in Warsaw (1930-1939)]*. *Ucrainica-Polonica – Ucrainica-Polonica*. 1, 257-263. [in Ukrainian]
- Portnov, A.** (2009). *Nauka u vyhnanni. Naukova i osvniia diialnist ukrainskoi emihratsii u mizhvoienii Polshchi (1919–1939) [Science in exile. Scientific and educational activities of Ukrainian emigration in interwar Poland (1919–1939)]*. Kharkiv, 256 p. [in Ukrainian]
- Potulnytskyi, V. A.** (1999). *Ukrainskyi naukovyi instytut u Varshavi (1930-1939). Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk – Ukrainian Archeographic Year Book*, 3-4, 356-369. [in Ukrainian]
- Prokopenko, N.** (uporiad.). (2006). *Nasha kultura, 1935–1937: systematychnyi pokazhchyk zmistu [Our Culture, 1935–1937: Systematic Index]*. Lviv: LNB im. V. Stefanyka. 124 s. [in Ukrainian]
- Pyrih, R., Telvak, V.** (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: zhyttiepys na tli doby [Mykhailo Hrushevskiy: biography against the backdrop of the times]*. Kherson: Vydavnytstvo OLDI-PLIuS. 572 s. [in Ukrainian]
- Rudnytskyi, Yar.** (1999). *Ukrainska Mohyliansko-Mazepynska Akademiia Nauk. Pam'iatky Ukrainy – Sights of Ukraine*, 1, 132-138. [in Ukrainian]
- Savenko, T. S.** (2017). *Orhanizatsiini zasady, naukova i vydavnycha diialnist naukovohto tovarystva imeni T. Shevchenka v Zakhidnii Ukraini (1921–1939 r.r.) [Organizational principles, scientific and publishing activities of the Scientific Society named after T. Shevchenko in Western Ukraine (1921–1939)]*. Ternopil : Osadtsa Yu. V. 229 s. [in Ukrainian]
- Svarnyk, H.** (2005). *Arkhivni ta rukopysni zbirky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka v Natsionalnii bibliotetsi u Varshavi = Archives and manuscripts of the Shevchenko scientific society in the holdings of the National library of Warsaw : katalog-informator*. Varshava; Lviv: Ukrainskyi arkhiv; Naukove tovarystvo im. Shevchenka. 352 c. [in Ukrainian]
- Telvak, V. & Lozynska, I.** (2021). *Ukrainski istorychni instytutsii u mizhvoienii Polshchi: sprobha uzahalnennia [Ukrainian historical institutions in interwar Poland: an attempt to generalise]. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History*, 36, 105-111. [in Ukrainian]
- Telvak, V. & Telvak, V.** (2022). *The First Institutional Encyclopaedia in Ukraine. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka: Entsyklopediya (Shevchenko Scientific Society: Encyclopaedia). Studia Historiae Scientiarum*, 21, 423–432. [in English]
- Telvak, V.** (2000). *Vyvchennia istoryko-teoretychnoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafii ukrainskoi diaspory (1939-1990 rr.) [Study of the historical and theoretical heritage of Mykhailo Hrushevsky in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939-1990)]*. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna – Visnyk of the Lviv University. Historical Series*, 35-36, 354-366. [in Ukrainian].
- Telvak, V., Pedych, V. & Telvak, V.** (2021). *Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. Studia Historiae Scientiarum*. 20, 239–261. [in English]
- Telvak, V., Zhuravlov, S. & Shtoma, B.** (2024). *History of ukrainian science in "Encyclopaedia of Shevchenko Scientific Society". Aktualni pytannia humanitarnykh nauk - Current issues of humanitarian sciences*, 75, 3, 23-31. [in English]
- Telvak, Vitalii, Telvak, Viktoriia, Nakonechnyi, V.** (2022). *«Neprysutni nikoly ne maiut ratsii»: mizhnarodna naukova diialnist ukrainskykh istorykiv mizhvoiennoi Polshchi ["Those who are not present are never right": the international scientific activity of Ukrainian historians of interwar Poland]*. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii : Istorii - Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History*, 42, 63–69. [in Ukrainian]

- Telvak, Vitalii, Telvak, Viktoriia.** (2018). Mykhailo Hrushevskyi v istoriohrafichnii spadshchyni Myrona Korduby [Mykhailo Hrushevsky in the historiographical heritage of Myron Korduba]. *Problemy humanitarnykh nauk : zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Istoriia» - Problems of humanitarian sciences: a collection of scientific works of Ivan Franko Drohobytsk State Pedagogical University. Series "History", 42, 118–142.* [in Ukrainian]
- Zashkilniak, L.** (2014). Ukrainska istoriohrafiiia u mizhvoiennii Polshchi: shliakhy lehitymatsii natsionalnoi istorii. *Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Materials of international scientific conference – Ukraina na istoriohrafichnii mapi mizhvoiennoi Yevropy: Materialy mizhnarodnoi naukovoii konferentsii. Miunkhen, Nimechchyna, 1–3 lypnia 2012 r.* Kyiv, 149-166. [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 16.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 28.08.2024

The soviet repressive-totalitarian system according to the sources by the magazine «From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB»

Olha A. Koliastruk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Dr.(History), Professor (Ukraine)

e-mail: olha.koliastruk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1099-5868>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2554456>

Abstract.

The purpose of the article is to trace through the pages of the magazine «From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB» for 1994-2022, what role it played in the formation of the domestic historiography of the Soviet repressive-terrorist system thanks to the opening of archival materials of the special services of the USSR, to trace the results of cooperation historians, archivists and public activists in the restoration of historical truth and justice. **The research methodology** is based on the historiographical and source-based analysis of documentary, informational and scientific-analytical materials of the magazine. **Scientific novelty.** 57 issues of the magazine «From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB» were comprehensively processed. The focus of the review is publications about the Soviet repressive system, analyzed according to a) structuring of materials by headings, b) typology of publication of documents (integral complexes; thematic cases; separate documents); c) authored scientific and analytical articles based on archival sources. **Conclusions.** From the very beginning, the magazine acquired the status of an authoritative scientific and documentary publication, necessary for the study and understanding of the Soviet repressive system. The documentary base published on the pages of the magazine contributed to the deepening of knowledge about the Soviet regime. Thanks to new documents from special funds and archives of the Soviet special services, researchers debunk the myths of Soviet propaganda, destroy stereotypes about the social security of citizens of the USSR, about «social justice» and «socialist legality». The publication of documents and scientific-analytical articles contributed to the progress of domestic historiography of Stalinism and totalitarianism in the socio-cultural plane, thanks to the anthropocentric approach, historians expanded the study of repression not only through institutions and bodies, but through everyday life, attitudes and behavior of society.

Keywords: Soviet system, political repressions, state security executives, Great Terror, perpetrators, archival documents, historiography.

Радянська репресивно-тоталітарна система за матеріалами журналу «3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ»

Ольга Коляструк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: olha.koliastruk@vspu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1099-5868>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2554456>

Анотація.

Мета статті – простежити за сторінками часопису «3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» за 1994 – 2022 рр., яку роль він відіграв у становленні вітчизняної історіографії радянської репресивно-терористичної системи завдяки відкриттю архівних матеріалів спецслужб УСРР/УРСР, простежити результати співпраці істориків, архівістів і громадських активістів у справі відновлення історичної правди і справедливості. **Методологія дослідження** базується на історіографічному та джерелознавчому аналізі документальних, інформаційних та науково-аналітичних матеріалів журналу. **Наукова новизна.** Комплексно опрацьовано 57 номерів журналу «3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ». В центрі огляду – публікації про радянську репресивну систему, проаналізовані за: а) структуруванням матеріалів по рубриках, б) типологією публікації документів (цілісні комплекси; тематичні кейси; окремі документи); в) авторськими науково-аналітичними статтями на основі архівних джерел. **Висновки.** Журнал від самого початку набув статусу авторитетного

науково-документального видання, необхідного для вивчення і розуміння радянської репресивної системи. Документальна база, оприєвлена на сторінках часопису, сприяла поглибленню знання про радянський режим. Завдяки новим документам зі спецфондів і архівів радянських спецслужб дослідники розвінчують міфи радянської пропаганди, руйнують стереотипи про соціальну захищеність громадян СРСР, про «соціальну справедливість» і «соціалістичну законність». Публікації документів та науково-аналітичних статей сприяли поступу вітчизняної історіографії сталінізму і тоталітаризму у соціокультурній площині, завдяки антропоцентричному підходу історики розгорнули вивчення репресій не лише через інституції і органи, а через повсякденне життя, настрої і поведінку суспільства.

Ключові слова: радянська система, політичні репресії, співробітники держбезпеки, Великий терор, виконавці, архівні документи, історіографія.

Постановка проблеми. Достеменно знання про радянське минуле неможливе без звернення до джерел, зокрема до документів радянських спецслужб, які впродовж радянського часу були закритими для науковців і громадськості, як наголосив відомий дослідник радянського тоталітаризму С. Білокінь: «Склалося так, що головні архівні фонди для цього (радянського) часу – це архіви КГБ. Раз так, це загальнонародне надбання в принципі, і саме його КГБ від народу приховує» (Білокінь, 1993, с.18).

Журнал «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» від початків незалежності по сьогодні на своїх сторінках відкриває перед науковцями і пересічними громадянами таємні документи про те, як формувалась і діяла радянська репресивна система, як вона знищувала український народ, як впливала на громадянську і національну ідентичність.

Документальні та аналітичні матеріали журналу хронологічно охоплюють проблеми радянського минулого від Національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. до розпаду СРСР і надаються до глибокого вивчення радянської репресивної системи на різних її етапах.

Стан вивчення проблеми. Журнал «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» у фахівців з історії радянського тоталітарного режиму користується заслуженою увагою як серйозний авторитетний науково-документальний майданчик. Водночас спеціального джерелознавчого огляду – тематичного чи наскрізного – поки що немає, хоча окремі його напрацювання і здобутки відображені в огляді О. Рубльова (Рубльов, 2009), у редакторському аналізі першого півтора десятка років діяльності. Л. Даневич, А. Когут відзначили внесок журналу в поширенні архівної документалістики спецслужб радянської України не тільки на вітчизняних теренах, а й поза її межами, передусім, серед дослідників сталінізму. Частково внесок журналу також відображений в історіографічних оглядах Р. Подкура, О. Довбні, О. Рубльова, І. Терлецької, О. Бажана, С. Гули, що стосуються проблематики репресій.

Мета статті – простежити за сторінками часопису, яку роль він відіграв у становленні вітчизняної історіографії радянської репресивно-терористичної системи завдяки відкриттю архівних матеріалів спецслужб УСРР/УРСР, простежити результати співпраці істориків, архівістів і громадських активістів у справі відновлення історичної правди і справедливості.

Виклад основного матеріалу. Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. надав легітимності дослідницькій діяльності істориків та архівістів. Журнал «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» став виходити відповідно до постанови КМУ від 11 вересня 1992 р. Його засновниками стали Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» та відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ Інституту історії України НАН України, партнерами-співзасновниками – Служба безпеки України, Державний комітет архівів України, Національна спілка краєзнавців України.

За задумом засновника, передбачалося, що видання матиме науково-популярний характер, стане одним із супутніх майданчиків для оприлюднення маловідомих матеріалів з архівів вищого політичного керівництва колишнього СРСР в Україні, Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, на чому у вступному слові до першого номера наголосив академік НАН України П. Тронько: «Ідея видання журналу не випадкова. Вона нерозривно пов'язана з реалізацією державної програми з підготовки науково-документальної серії книжок «Реабілітовані історією», визначеної постановами Президії Верховної Ради та Кабінету міністрів України» (Тронько, 1994, с.3). Це і донині єдиний подібний журнал на пострадянському просторі, який систематично і послідовно публікує раніше засекречені документи органів державної безпеки та наукові статті, написані на їх матеріалах (Даневич, 2014, с.109).

Редколегія журналу мала заохотити до публікацій регіональних дослідників: краєзнавців, викладачів вищої школи, архівістів, учителів, музейників, бібліотекарів, громадських активістів, що вже розпочали реабілітаційно-меморіальну діяльність на місцях. Зокрема, добра основа для співробітництва закладена Вінницьким науковим центром, який за короткий період своєї роботи зумів підготувати і видати серію брошур про трагічні сторінки в історії регіону (Тронько, 1994, с.4).

Редакційну колегію з 1994 по 2004 рр. очолював Ю. Данилюк (1958-2005), заступник Голови Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», керівник Центру з розробки архівів колишніх радянських спецслужб НАН України, відомий дослідник історії тоталітаризму та політичних репресій, історичного краєзнавства, пам'яткознавства. Свого часу він ініціював написання колективної монографії про репресованих краєзнавців на документах спецслужб. Видана 1991 р. праця «Репресоване краєзнавство. 20-30-ті рр.» викликала широкий резонанс як в Україні, так і за її межами (3 архівів..., 2009, 1, с.289). Ця книга не тільки комплексно поставила проблему дослідження сталінізму, а й дала приклад результативної співпраці істориків зі спецслужбами на шляху повернення правди суспільству (Даневич, 2014, с.110-111). Справу вчителя продовжили його колишні аспіранти О. Бажан, Р. Подкур, В. Очеретянко, В. Дмитрук, В. Бабюх, О. Бонь, С. Білошицький тощо.

На першому етапі, як пізніше резюмував О. Рубльов, головний редактор журналу (2005-2018), переважав науково-публіцистичний стиль, успадкований від історичної публіцистики доби перебудови і початку 1990-х рр., коли оприлюднювався насамперед сенсаційний матеріал задля заповнення так званих «білих плям» (Рубльов, 2009, с.7). Рубрики перших випусків яскраво відображають «залежність» від суспільного запиту: «Повідомляється вперше», «Маловідомі сторінки історії», «Повернуті імена», «Призабуті біографії» тощо. Від самого початку редакції йшлося про головне – документально-аналітичне викриття сутності радянського режиму як репресивного, звідси такі підрозділи як «Геноцид національних меншин», «Трагічні дати історії».

З першого номера редколегія зайняла принципову позицію розкривати сутність репресивної системи через різні візії: а) як партійно-державну політику, б) як діяльність відповідних силових структур та інституцій по її реалізації, в) як дію конкретних людей – ідеологів, натхненників, організаторів терору, виконавців злочинних наказів. Відповідно, так і наповнювалась рубрика «З історії спецслужб». Зокрема, В. Золотарьов розпочав в ній серію документальних розповідей про дійових осіб терору «Матеріали до біографічного словника» (№1 за 1994 р.; № 1 за 1995 р.), йому наслідуватимуть Р. Подкур, С. Литвин, С. Гнітько, І. Ільюшин та О. Пшенніков (№ 2/4 (13/15) за 2000 р.), Ю. Лисюк, В. Чисніков (№2 (17) за 2001 р.) тощо. Ця рубрика практично стала наскрізною, вона присутня у 29 номерах з 57, в ній представлено 63 статті, аналітика яких ґрунтується на архівних документах спецслужб.

Редакція від витоків журналу цілеспрямовано приділяла увагу осмисленню сутності радянського режиму: спершу була рубрика «Біля витоків радянського тоталітаризму» (1994), яку згодом змінила інша – «Утвердження тоталітаризму» (1999), потім – «З історії тоталітаризму» (2000), «Україна в добу тоталітаризму» (2001), «З історії радянського тоталітаризму» (2004). Під цією рубрикою вміщено 23 авторські публікації.

Основним інструментом радянської влади на всіх етапах і ділянках державного і суспільного життя були репресії. Початкова рубрика «Політичні репресії 20-х – 30-х років» (1994) трансформувалася у постійну «Державний терор радянської доби» (з 2011 р. – регулярна, практично в кожному номері). За підрахунками, під цією позицією в часописі надруковано 52 статті у 18 номерах. Окрему увагу приділено Великому терору початково в рубриці «Літопис Великого терору» (№ 1/2 (6/7) за 1998 р.; № 1/2 (10/11) за 1999 р.; вміщено 7 статей), а потім у номерах до 70-річчя Великого терору (№ 1 (28), за 2007 р.; 9 статей) та 80-річчя Великого терору (№1 (47), № 2 (48) за 2017 р.; 3 статті; № 1 (49), №2(50) за 2018 р.; 6 статей), у рубриці «Терор і пропаганда» (№ 1 (51) за 2019 р.; № 1(53) за 2020 р.; №1(55) за 2021 р. – по дві статті в кожному номері). За цією елементарною статистикою простежуються, як мінімум, кілька важливих тенденцій; по-перше, тема репресій і терору є однією з центральних, не втрачає актуальності, її поглиблене вивчення не вичерпується, а поглиблюється на підставі нововведених джерел; по-друге, репресивні дії до українського населення (інтелігенції, селянства, лідерів національного руху, інакодумців) набули цілеспрямованого характеру від 1918 р. і послідовно впроваджувалися весь час; по-третє, у вивченні репресій налагодилася взаємодія фахівців: архівістів, академічних істориків, регіональних дослідників, які систематично і глибоко опрацьовують документи; по-четверте, на підставі документів увиразнюється специфіка і особливості Великого терору в радянській Україні як остаточне упокорення й уніфікація українського суспільства, що було розпочато на зорі 1930-х рр. «Справою СБУ», масовими депортаціями та Голодомором 1932-1933 рр.; а завершувалося «куркульською операцією», чисельними «національними операціями», «боротьбою проти українського націоналізму».

Якщо проаналізувати смислове навантаження авторських публікацій, то їх лівова частка напряму стосується проблем терористично-репресивної системи, особливо тих, що присвячені людським долям, біографічним історіям. Для прикладу, у постійній з 2003 р. рубриці «Особа у контексті історії» представлено 72 статті науковців у 25 випусках, тут ідеться як про об'єктів терору (жертв), так і активних його суб'єктів (дієвців). Висвітлення життєвого шляху тієї або іншої

особи автори часопису завжди прагнули здійснювати, верифікуючи специфічні енкаведистські матеріали за «цивільними» джерелами з центральних та обласних державних архівів, відкритими й колишніми «спецхранівськими» виданнями, особистим листуванням, спогадами тощо.

Повсякчас готуючи різноманітні матеріали до друку, редколегія дотримувалася двох засадничих підходів висвітлення маловідомих сторінок радянської історії: а) науковий аналіз і б) введення до широкого обігу невідомих і недосяжних раніше для дослідників історичних джерел, головним чином, розсекречених документів радянських каральних органів.

Документи радянських спецслужб, які здійснювали тотальний контроль над українським суспільством, після отримання Україною незалежності успадкувала Служба безпеки України. Введення відомчого архівного фонду у систему Національного архівного фонду України та поступове оприлюднення документів стали прямим наслідком демократизації суспільства, напрацювання відповідного законодавства, тісної співпраці архівних установ, наукових інститутів, громадськості (Галузевий державний архів, 2009, с.12).

Питома вага вперше введених до наукового обігу архівних документів у журналі є показово репрезентативною. Це стало можливим, передусім, завдяки свідомій громадянській позиції команди СБУ, про що критично і чітко сказав С. Кокін: «У середині 1990-х рр. головну турботу у керівництва СБУ та архіву викликала реалізація програми «Реабілітовані історією». Керівники і співробітники СБУ і архіву як люди військові, що звикли до виконавської дисципліни, не могли миритися з безвідповідальним ставленням до цього інших державних відомств. Особливо яскраво це виявилось у ситуації, що виникла навколо видання журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» (Кокін, 2019, с.276).

Значною мірою завдяки безпосередньому сприянню заступника Голови СБУ генерал-лейтенанта юстиції В. Пристайка, багаторічного куратора архівного підрозділу, а також начальників (директорів) архіву О. Пшеннікова (1994-2003), С. Кокіна (2010-2011), С. Ляковської (2011-2014), А. Когута (з 2015) у часописі були надруковані важливі документи з історії репресій. Самі співробітники СБУ та її архіву, як науковці або «творчі одиниці», могли щось опублікувати лише за погодженням цієї публікації і отримання санкції на неї від керівництва (Кокін, 2019, с.276). Архівісти СБУ доклали зусиль, аби забезпечити друк журналу. Попри урядове рішення, бюджетної підтримки журнал не отримав і вже 1996 р. опинився під загрозою припинення через брак фінансів. Це дискредитувало саму ідею видання журналу і програму з реабілітації в цілому. Керівництво СБУ зайнялося пошуком небайдужих людей, які б могли допомогти у забезпеченні необхідної поліграфічної якості журналу. Такою людиною став колишній політ'язень комуністичного режиму, відомий правозахисник, голова Асоціації психіатрів України С. Глузман. Разом з колективом видавництва «Сфера» він підставив плече у найважчі часи існування журналу. І вже наступне число журналу (№ 1/2 за 1997 р.) мало інший формат – такий, який ми маємо й сьогодні, жанр журналу був визначений як науковий і документальний (Кокін, 2019, с.277). Часопис набув впізнаваності, попри не надто великий наклад, врешті уприсутнився в електронній версії у мережі Інтернет. Спільними зусиллями архівістів та істориків, особливо члена редколегії журналу, доктора історичних наук, проф. Ю. Шаповала вдалося тоді налагодити ритмічний постійний вихід журналу і залучити до публікацій у журналі широке коло авторів. Крім документів ГДА СБУ, на сторінках журналу з'явилися раніше недоступні документи з закритих фондів ЦДАГО України, дякуючи насамперед Р. Пирого, директору установи у 1991-1997 рр.

Документи подавали комплексно у рубриці «З історії спецслужб» в ординарних номерах (Даневич, 2014, с.109-110). Для забезпечення репрезентативності і повноти стали практикувати спецвипуски, присвячені особливим репресивним кампаніям і терористичним операціям. Перший тематичний спецвипуск був вдало апробований у зведеному числі 3/4 (8/9) 1998 р., за яким розкривалася історія фабрикування «Справи Єврейського антифашистського комітету (ЄАК)» та її трагічні наслідки. «Справу «Весна» 1930–1931 рр. про Всесоюзну військово-офіцерську контрреволюційну організацію можна реконструювати за документальними спецвипусками №1(18) – № 2 (19) 2002 р. Питанням репресій на релігійному ґрунті віддані сторінки № 2 (21) за 2003 р. під загальною назвою «Костьол у советській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму». Трагічна історія Української автокефальної православної церкви та її священників з 1919 по 1938 р. була представлена в документах у №1/2 (24/25) за 2005 р.; № 1/2 (26/27) за 2006 р.; №1 (28) за 2007 р. Тут були оприлюднені документи і матеріали з архівних кримінальних справ на митрополита В. Липківського та інших керівних діячів УАПЦ. Ці документи у спецвипусках дають змогу висвітлити важливі деталі церковного життя під репресивним тиском тоталітарного режиму.

Упродовж декількох років реалізовувався широкий міжнародний проект «Відлуння Великого терору: співробітники НКВС на лаві підсудних (1938–1941 рр.)». Проект розпочався зі співпраці фахівців з Інституту історії України НАН України та ГДА СБУ з Рурським університетом

.....
(ФРН) та Університетом Торонто (Канада). За оцінкою А. Когута, журнал відіграв безпрецедентну на пострадянському просторі роль не тільки в оприлюдненні особливого корпусу документів про виконавців терору, а й у забезпеченні теоретико-методологічної бази дослідження цього феномену, адже саме на його сторінках Л. Віола, М. Юнге, С. Кокін, В. Васильєв, Р. Подкур та ін. запропонували до обговорення наукової і суспільної громадськості свої напрацювання (Когут, 2019, с.111), йдеться про спецвипуски 2015 р. (З архівів..., 2015, 1; 2). Подібні дослідження стали можливими при введенні до наукового обігу документів із архіву Служби безпеки України, які стали доступні у результаті розсекречення. Це матеріали особових справ, службових розслідувань, спецперевірки, кадрові документи, архівно-кримінальні справи на співробітників держбезпеки, стенограми судових процесів над чекістами-порушниками «соціалістичної законності», партійних зборів, оперативних нарад тощо (Подкур, 2022, с.94).

Далекоглядним і важливим було рішення редколегії (що підтверджує сьогодення) про публікацію документів не лише спецслужб радянської України, а й архівів колишніх союзних спецслужб, режим їх відкритості був не тільки неповним, але й короткотривалим, оскільки постімперський центр поновив гриф секретності на «українську» частину матеріалів КГБ.

Огляд авторських публікацій у перших випусках дає право говорити про переважання описово-розповідного стилю, коли автори подавали документальні матеріали в переказі або наводили окремі фрагменти джерела. Яскравими прикладами є статті В. Пристайка «Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою» (З архівів..., 1994, 1. с.70-88) та О. Рубльова і В. Репринцева «Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки» (З архівів..., 1995, 1/2, с.116-156), які є аналітично виваженими, добре структурованими, висновки і міркування логічні і доказові). З 1998 р. з'являються статті із супровідним додаванням до авторського викладу оригінальних документів, зі збереженням їх мови і стилістики. Науково-академічний стиль став дедалі набирати переваги, хоча ще деякий час сусідив з науково-популярним. За жанром авторські публікації можна розділити на джерелознавчі, історіографічні, теоретико-методологічні, проблемно-аналітичні, спеціально тематичні, біографічні, інформаційні тощо.

Довкола журналу за тридцятилітній період сформувалося солідне коло фахових авторів, ядром якого стали історики відділу історії державного терору радянської доби: О. Бажан, Р. Подкур, В. Рубльов, В. Очеретянко; відділу історії України 1920-х – 1930-х рр.: В. Васильєв, С. Кокін, С. Кульчицький, В. Марочко Інституту історії України НАН України; Ю. Шаповал, В. Войналович з Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Серед автури – десятки регіональних дослідників, краєзнавців, залучених до реалізації програми «Реабілітовані історією».

Можна простежити, що кожен автор має своє предметне коло зацікавлень у вивченні радянської репресивної політики. Так, Ю. Шаповал, С. Кульчицький, В. Даниленко присвятили свою увагу вивченню засад сталінізму в Україні; С. Білокінь – джерельній базі тоталітаризму; С. Кокін – проблемам доступу до документів спецслужб, репресіям проти військових у 1930-ті рр.; В. Васильєв – проблемі взаємодії спецслужб УСРР/УРСР з центральними органами СРСР; В. Марочко, Г. Капустян, В. Нікольський, Н. Романець – репресивній політиці на селі і трагедії Голодомору; В. Войналович, Ю. Волошин, А. Жив'юк, М. Михайлуца, Н. Рубльова, О. Тригуб – репресіям проти церкви і релігійних діячів, В. Очеретянко – політичній цензурі; В. Окіпнюк – правовим аспектам репресій і терору; Т. Вронська, О. Юркова – репресіям проти інтелігентів та їх родин; О. Гранкіна, О. Рубльов, О. Довбня – репресіям проти національних меншин; В. Василенко, Я. Тинченко, В. Щербатюк – репресіям проти діячів Української революції, Д. Архірейський, В. Ченцов, М. Дорошко – репресивним аспектам політичної боротьби 1920-х – 1930-х рр.; К. Кузіна, О. Маєвський – терору і пропаганді. Цей перелік не є вичерпним і не означає зосередження авторів суто на означених проблемах. Розсекречені документи і здійснений аналіз сприяли розширенню їх дослідницьких інтересів, що приводило до появи оригінальних студій, часто завдяки поєднанню зусиль і авторських методик дослідників..

У спільному доробку Ю. Шаповала з архівістами В. Пристайком, О. Пшенніковим – ґрунтовні публікації «Шлях на Соловки. До 60-річчя соловецької трагедії» (№1/2 (4/5), 1997 – №1/2 (6/7), 1998); справа Єврейського антифашистського комітету (№3-4 (8-9), 1998); його співпраця з В. Васильєвим увінчалася низкою статей і насамкінець науковою монографією «Командири великого голоду» (К., 2001).

Спільно з Ю. Шаповалом В. Золотарьов тривалий час вивчав біографію В. Балицького, однієї з ключових постатей історії терору в Україні. Якщо простежити за публікаціями цих дослідників, що стали «на шлях правди про нього», то очевидно стає ще одна тенденція дослідницьких студій терору – від деталей і епізодів біографії до цілісної характеристики персони в історичному контексті. Це підтверджує, зокрема, поява у 2017 р. їх спільної монографії «Гільйотина України: нарком Всеволод Балицький і його доля», де вже відомі сторінки біографії не тільки збагатилися важливими деталями, але й синтезували різноманітні

напрацювання, щоб на персоналізованому рівні осмислити специфіку і своєрідність комуністичної суспільно-політичної системи в цілому.

У цьому сенсі на особливу увагу заслуговують праці В. Васильєва і Р. Подкура, що всебічно вивчали архівно-кримінальні справи організаторів, призвідників і виконавців терору, запропонували ґрунтовні розвідки в журналі, а потім і спеціальну монографію «Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі» (К., 2017).

У журналу склалися тісні контакти з регіональними істориками: у Вінниці – це А. Давидюк, С. Калитко, П. Кравченко, О. Логінов, С. Гула; у Хмельницькому – В. Жизецький, М. Місінкевич; у Чернігові – О. Лисенко, Л. Аскерова; у Дніпрі – В. Ченцов, Д. Архирейський; у Донецьку – З. Лихолобова, О. Бут; в Одесі – В. Петровський, О. Музичко; у Харкові – В. Золотарьов; у Києві – О. Бажан. Останнім двом йшлося не стільки про локальні студії терору, скільки про ті тренди репресій, що зі столиць поширювалися на всю Україну.

В. Золотарьов підготував й опублікував значну кількість біограм на співробітників держбезпеки радянської доби. Його статті з О. Бажаном в журналі (про С. Брука, Ю. Толкачова, М. Віхмана, М. Лінчика, Г. Коркунова, З. Лунєва-Мінця, П. Шостака-Соколова, Я. Шлейфмана, В. Волкова та інших чекістів) є яскравим прикладом поєднання різних авторських пізнавальних методик, взаємообміну практичним досвідом, верифікації знання, здобутого в різний спосіб, коли особа досліджується у відповідному середовищі (загально суспільному і конкретно корпоративному) в усій сукупності її індивідуальних якостей та взаємостосунків з оточенням, відтак можна вести мову не лише про просопографію, а й про антропологию середовища, антропологию мікрогрупи, врешті, антропологию повсякдення. Зайве говорити, що напрямок біографічної документалістики суб'єктів терору – один з найбільш розроблених і плідно розроблений автором.

На прикладі наукового доробку В. Золотарьова впродовж всього періоду незалежності можна простежити, як дослідник поглиблював розуміння людського чинника в терорі, розширюючи на основі архівних документів біографічну портретистику Великого терору від персон першої величини союзно-республіканського рівня до місцевих (обласних і районних очільників спецорганів) і низових виконавців. Ним підготовлено й опубліковано значну кількість біограм на співробітників держбезпеки радянської доби у багатьох виданнях і збірниках статей, тільки в розглядуваному нами часописі вміщено 17 біографічних нарисів його авторства. Насамперед про керівників НКВС УРСР, наприклад: «Комісар держбезпеки 3-го рангу: сторінки біографії Василя Іванова» (№1/2 (10/11), 1999); «Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С. Мазо» (№2/4 (13/15), 2000); «Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр.» (№2(17), 2001); «...Один із активніших працівників ЧК–ГПУ». Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця» (№ (№1 (20) 2003); «Колишні співробітники НКВС УРСР на керівній роботі у системі ГУТАБ СРСР (1936–1939 рр.» (№1(28), 2007); «Комісар державної безпеки 2-го рангу Ізраїль Леплевський: проблеми дослідження біографії» (№2 (56), 2021) та ін.

Дослідницький діапазон Р. Подкура, відповідального секретаря журналу (2003-2018), також охоплює широкий спектр проблем:

– становлення спецорганів в СРСР та радянській Україні («Дзержинський у взаєминах ВЧК та ВУЧК у 1919 р.» (№1/2 (40/42), 2013); «Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблем» (№1/2(22/23), 2004); «Взаємовідносини ГПУ УСРР та ГПУ РСФРР у контексті підписання союзного договору 1922 р.» (№1(38), 2012);

– налагодження чекістських органів на місцях: «Губернські територіальні апарати ВЧК у радянській Україні на початку 1920-х рр.» (№2(58), 2022);

– інформаційна робота спецслужб: «Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК–ГПУ (початок 20-х рр.)» (№2/4(13/15), 2000), «Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках» (№1/2(6/7), 1998); «Інформаційно-аналітичні документи ГПУ УСРР про Голодомор 1932–1933 рр.» (№1(55) 2021); «Створення архівних підрозділів радянських органів державної безпеки (1920 – початок 1940-х рр.)» (№1(36), 2011); «Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє...». Суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х років за матеріалами ДПУ» (№1/2 (4/5), 1997);

– логістика терору в особливих регіонах і з особливим контингентом: «Діяльність спецслужб СРСР у прикордонні радянської України у 1920–1930-х рр.» (№2(43), 2014); «Дитячий ГУЛАГ» в контексті політики державного терору (1937–1939 рр.)» (№1(28), 2007);

– феномен виконавців терору: «Наша партія є державною партією, партія, що керує державою...»: виконавець рішень Компартії полковник держбезпеки В. Майструк» (№1(49), 2018); «Жертва, свідок чи виконавець? Кримінальна справа на співробітника УНКВС по Чернігівській області Я. Баутіна» (№2 (50), 2018, спільно з О.Лисенко);

– припинення Великого терору: «Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938–1939 рр.)» (№2(33), 2009); «Співробітники звикли до спрощеного слідства...»: партійні збори УНКВД по Харківській області у контексті припинення масових операцій у листопаді 1938 р. (№1 (51), 2019, спільно зі Ставнюк І.);

Крім того, Р. Подкур докладає багато зусиль, аби науково-дослідна праця істориків та архівістів не залишалася в замкнених кабінетах, він є ініціатором і співорганізатором багатьох різноформатних наукових і публічних заходів як загальноукраїнського, так і регіонального характеру, є упорядником збірників документів і матеріалів тощо.

Висновки. Журнал від самого початку набув статусу авторитетного науково-документального видання, необхідного для вивчення і розуміння радянської репресивної системи.

Документальна база, оприєвнена на сторінках часопису впродовж тридцяти років, сприяла поглибленню знання про радянський режим. Завдяки новим документам зі спецфондів і архівів радянських спецслужб дослідники розвінчують міфи радянської пропаганди, руйнують стереотипи про соціальну захищеність громадян СРСР, про «соціальну справедливість і соціалістичну законність».

Публікації документів та науково-аналітичних статей сприяли поступу вітчизняної історіографії сталінізму і тоталітаризму у соціокультурній площині, завдяки антропоцентричному підходу історики розгорнули вивчення репресій не лише через інституції і органи, а через повсякденне життя, настрої і поведінку суспільства.

Подяка. Авторка висловлює щирі вдячності заступникам голови редколегії журналу «3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» Р. Подкуру та О. Рубльову за консультації, надані при підготовці статті.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Білокінь, С.І.**, (1993). Про таємниці мадридського двору. *Наше минуле*. Журнал незалежної історичної думки за ред. С. Білоконя. Київ : Вид-во М. Коця, 1 (6). 13–19.
- Від редакції** (2007). Юрій Данилюк. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. №2(29). 283-295.
- Гула, С.А.** (2014). Сучасні тенденції та проблеми історіографії діяльності радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2014. 2 (43). 504–531.
- Даневич, Л. Г.** (2014). Галузевому державному архіву СБ України – 20 років. *Архіви України*. 2(290). 106–118.
- Даниленко, В.М.** (ред.) (2009). Галузевий державний архів СБУ: Путівник / ГДА СБУ. Автори-упоряд.: В.М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. Харків: Права людини, 2009. 136 с.
- З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ**, (2015), 1 (44). 368 с.; 2(45). 320 с.
- Золотарьов, В.А., Шаповал Ю.І.** (1993). В.А. Балицький. На шляху правди про нього. *Український історичний журнал*. 4-6, 7-8.
- Когут, А. А.** (2019). Здобутки та виклики Галузевого державного архіву Служби Безпеки України: До 25-Річчя установи. *Архіви України*. 2(319). 99-115.
- Кокін, С.А.** (2019). Процес відкриття доступу до документів комуністичних спецслужб в Україні (середина 1990-х – середина 2000-х рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2 (52). 266-279.
- Подкур, Р.** (2022). Українська історіографія дослідження феномену «виконавців» Великого терору 1937–1938 рр. *Биківня – від території смерті до місця пам'яті*. До 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» : Матеріали Всеукраїнської наукової конф. м. Київ, 23 вересня 2021 р. / упоряд.: Р. Подкур, Т. Шептицька. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2022.
- Рубльов, О.С.** (2009). Нам 15. Слово до читачів. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1(32). 7–9.
- Тронько, П.Т.** (1994). В ім'я історичної правди. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1. 4-7.

References:

- Bilokin, S.I.**, (1993). Pro taiemnytsi madrydskoho dvoru [About the secrets of the Madrid court]. *Nashe mynule – Our past*. Zhurnal nezalezhnoi istorychnoi dumky za red. S. Bilokonia. Kyiv : Vyd-vo M. Kotsia, 1 (6). 13–19 [in Ukrainian].
- Danevych, L. H.** (2014). Haluzevomu derzhavnomu arkhivu SB Ukrainy – 20 rokiv [The branch state archive of the Security Council of Ukraine is 20 years old]. *Archives of Ukraine*. 2(290). 106–118. [in Ukrainian]

- Danylenko, (ed.)** (2009). Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU: Putivnyk / HDA SBU [Sectoral State Archive of the SBU: Guide]/ Avtory-uporiad.: V.M. Danylenko (vidp. uporiad.) ta in. Kharkiv: Prava liudyny, 2009. 136 s. [in Ukrainian].
- Hula, S.A.** (2014). Suchasni tendentsii ta problemy istoriohrafii diialnosti radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky na Podilli (1928–1938 rr.) [Modern trends and problems of the historiography of the activities of the Soviet state security bodies in Podil (1928–1938)]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB. – From the archives of the VUCHK–HPU–NKVD–KGB.* 2 (43). 504–531. [in Ukrainian].
- Kohut, A. A.** (2019). Zdobutky ta vyklyky Haluzevoho derzhavnogo arkhivu Sluzhby Bezpeky Ukrainy: Do 25-Richchia ustanovy. Arkhivy Ukrainy [Achievements and challenges of the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine: To the 25th Anniversary of the institution]. *Archives of Ukraine* 2(319). 99-115. [in Ukrainian].
- Kokin, S.A.** (2019). Protses vidkryttia dostupu do dokumentiv komunistychnykh spetssluzhb v Ukraini (seredyna 1990-kh – seredyna 2000-kh rr.) [The process of opening access to documents of communist special services in Ukraine (mid-1990s - mid-2000s)]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From the archives of the VUCHK–HPU–NKVD–KGB* 2 (52). 266-279. [in Ukrainian].
- Podkur, R.** (2022). Ukrainska istoriohrafiiia doslidzhennia fenomenu «vykonavtsiv» Velykoho teroru 1937–1938 rr. [Ukrainian historiography of the study of the phenomenon of "perpetrators" of the Great Terror of 1937–1938] *Bykivnia – vid terytorii smerti do mistsia pamiaty. Materialy Vseukrainskoi naukovoï konf. m. Kyiv, 23 veresnia 2021 r. – Bykivnia – from the territory of death to the place of memory.* To the 20-th anniversary of the establishment of the National Historical and Memorial Reserve "Bykivnyansky Graves". Materials of the All-Ukrainian scientific conference. Kyiv, September 23, 2021 / ed.: R. Podkur, T. Sheptytska. Kyiv: In-istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 91-106. [in Ukrainian].
- Rublov, O.S.** (2009). Nam 15. Slovo do chytachiv [We are 15. A word to the readers]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB. – From the archives of the VUCHK–HPU–NKVD–KHB.* 1(32). 7–9. [in Ukrainian]
- Tronko, P.T.** (1994). V imia istorychnoi pravdy [In the name of historical truth]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From the archives of the VUCHK–HPU–NKVD–KHB.* 1. 4–7.
- Vid redaktsii,** (2007). Yurii Danyliuk [Yuri Danyliuk] – *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB. – From the archives of the VUCHK–GPU–NKVD–KGB.* 2(29). 283-295. [in Ukrainian].
- Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB** [From the archives of the VUCHK–GPU–NKVD–KGB]. (2015), 1 (44). 368 s.; 2(45), 320 s. [in Ukrainian]
- Zolotarov, V.A. & Shapoval, Yu.I.** (1993). V.A. Balytskyi. Na shliakhu pravdy pro noho [V.A. Balytskyi On the way to the truth about him]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal.* 4-6,7-8. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 10.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 18.08.2024

The concept of "intangible cultural heritage" in the works of modern Ukrainian researchers

Dmytro T. Mokriy

Open International University of Human Development «Ukraine»

Postgraduate student (Ukraine)

e-mail: dddima202@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3913-2811>

Abstract.

The purpose of the article is to study and analyze different approaches to the definition of the concept of "intangible cultural heritage" in the works of modern Ukrainian researchers representing various sciences. **Research** methodology is represented by a set of general scientific methods and approaches, in particular, methods of comparative analysis and systematization. **The scientific novelty** consists in the analysis of the peculiarities of the definition of the concept of "intangible cultural heritage", depending on the affiliation of researchers to one or another discipline. Such an analysis will help to avoid the limitations of the definition of the concept within one field and will allow to develop a more effective approach to the definition of this concept. **Conclusions.** In the course of conducting this research, it was established that the interpretation of intangible cultural heritage has a connection between the specificity of the definitions and the professional affiliation of the authors to such sciences as economics, cultural studies, history, geography. Common features in the definition of features of the concept of intangible cultural heritage are noted. Representatives of these disciplines, namely economics, geography emphasized in the formulation the connection with tourism. Scientists in the field of history and cultural studies paid attention to the importance of the formation of the identity of a separate social group and the transmission of cultural values, traditions and customs from generation to generation. Distinctive features in the explanation of the concept of intangible cultural heritage in comparison with the previous group of scientists are the interpretation of the concept of "intangible cultural heritage" by representatives of the geographical discipline, which includes spiritual values, traditions, beliefs and understanding of the way of life. Among all the definitions of the concept of "intangible cultural heritage", the most successful one, in the opinion of the author, is the one prescribed in the provisions of the Law of Ukraine "On Culture". Prospects for further research into the concept of "intangible cultural heritage" lie in the development of more effective approaches to the preservation and use of the cultural heritage of Ukraine.

Keywords: intangible cultural heritage, tourism, generations, tourist services, economic development, resource.

Поняття «нематеріальна культурна спадщина» в працях сучасних українських дослідників

Дмитро Мокрій

Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

аспірант (Україна)

e-mail: dddima202@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3913-2811>

Анотація.

Метою статті є вивчення та аналіз різних підходів до визначення поняття «нематеріальна культурна спадщина» у працях сучасних українських дослідників представників різних науки. **Методологія дослідження** представлена сукупністю загальнонаукових методів і підходів, зокрема, методами порівняльного аналізу і систематизації. **Наукова новизна** полягає в аналізі особливостей визначення поняття «нематеріальної культурної спадщини», в залежності від приналежності дослідників до тієї чи іншої дисципліни. Такий аналіз допоможе уникнути обмежень визначення поняття у рамках однієї галузі та дозволить виробити більш ефективний підхід до визначення даного поняття. **Висновки.** У ході проведення даного дослідження констатовано, що тлумачення нематеріальної культурної спадщини має зв'язок між специфікою визначень та професійною приналежністю авторів до таких наук, як економіка, культурологія, історія, географія. Відмічені спільні риси в окресленні особливостей поняття нематеріальної культурної

спадщини. Представники даних дисциплін, а саме економіки та географії робили акцент у формулюванні на зв'язок з туризмом. Науковці у галузі історії та культурології звертали увагу на важливість формування ідентичності окремої соціальної групи та передачі культурних цінностей, традицій та звичаїв із покоління до покоління. Відмінними рисами у роз'ясненні поняття нематеріальної культурної спадщини в порівнянні з попередньою групою науковців є інтерпретація поняття «нематеріальна культурна спадщина» представниками географічної дисципліни, яка включає духовні цінності, традиції, вірування та розуміння способу життя. Серед усіх визначень поняття «нематеріальна культурна спадщина», найбільш вдалим є те, на думку автора, є те, що прописане у положенні Закону України «Про культуру». Перспективи подальших досліджень поняття «нематеріальна культурна спадщина» полягають у виробленні більш ефективних підходів до збереження та використання культурної спадщини України.

Ключові слова: нематеріальна культурна спадщина, туризм, покоління, туристичні послуги, економічний розвиток, ресурс.

Постановка проблеми. Збереження нематеріальної культурної спадщини стає все більш актуальним в сучасному світі, де постійні зміни та технологічний прогрес можуть загрожувати збереженню та передачі традицій, звичаїв, ремесел, мов та інших аспектів культурного життя, що є безцінним надбанням людства.

Культурна спадщина вже довгий час привертає увагу туристів з усього світу, що у свою чергу, створює додаткові можливості для розвитку туристичної інфраструктури сприяючи економічному зростанню відповідного регіону. В той же час, нематеріальна культурна спадщина виступає ключовим фактором у формуванні міжнародного іміджу країни, відображаючи унікальність та багатство культури. Нематеріальна культурна спадщина є цінним активом для розвитку туризму, оскільки вона створює унікальний туристичний продукт, який привертає увагу подорожуючих і визначає конкурентоспроможність конкретного регіону чи країни на туристичному ринку.

Матеріальна культурна спадщина вже не є такою привабливою для дослідження, тоді як нематеріальна спадщина все ще має потенціал залучати туристів і може забезпечити конкурентну перевагу певній країні.

Виходячи з цього, постановка проблеми полягає в необхідності чіткого визначення самого поняття нематеріальної культурної спадщини та розуміння різних підходів, що є необхідним для врахування культурного розмаїття, формування ефективної політики та законодавства. Попри те, що цю тему вивчали представники різних наук, потрібно дослідити, у чому полягають особливості підходу представників кожної дисципліни до визначення поняття, виявивши спільні та відмінні риси.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Питанню дослідження процесу визначення поняття нематеріальної культурної спадщини у власній статті приділяли увагу такі вчені, як, В. Василенко та О. Мельничук (Василенко, 2008, с. 84 – 87; Мельничук, 2011, с. 264 - 271), де розкривалися основні аспекти даного поняття, зокрема, вони аналізували такі поняття, як традиції, ритуали, фольклор, народні звичаї та ремесла, які є важливими складовими нематеріальної культурної спадщини.

Культуролог О. Зараховський, відмічає різницю у поглядах свої колег із західних країн та вітчизняних дослідників до визначення терміну «нематеріальна культурна спадщина» у своїй роботі (Зараховський, 2019, с. 154–156), тим, що досліджує важливість нематеріальної культурної спадщини як ключового ресурсу для туризму. Автор пропонує концептуальний підхід до розуміння цінності нематеріальної культурної спадщини у контексті туризму, висвітлюючи роль цієї спадщини у привабливості туристичних напрямків та створенні неповторних туристичних досвідів.

В роботі науковців М. Поколодної, А. Рябева та К. Віннікової (Поколодна, Рябев, Віннікова, 2024, с. 187-193), з метою розвитку туризму, запропоновано визначення поняття «нематеріальна культурна спадщина» України, підкреслюючи важливість інтеграції цього визначення у туристичні маршрути та програми, акцентуючи увагу на таких аспектах, як традиційні ремесла, місцеві свята, фольклорні фестивалі та гастрономічна культура, які можуть значно підвищити туристичну привабливість регіонів України.

Із зазначеного вище, підходи до визначення самого поняття нематеріальної культурної спадщини не були повністю розглянуті та до кінця вивчені, тому ця робота ставить собі це завдання.

Представники різних наукових дисциплін розглядають нематеріальну культурну спадщину з різних перспектив, що визначається їхніми методологічними підходами, притаманними тим чи іншим наукам.

Під час написання статті було проаналізовано літературні джерела, а саме статті у наукових журналах, нормативні документи кінця ХХ століття, з метою всебічного та чіткого визначення самого поняття нематеріальної культурної спадщини та розуміння різних підходів, що були сформульовані представниками різних наук.

Вибір літературних джерел для написання статті формувалася з огляду актуальності праць, тобто тих, що були опубліковані в останні роки, щоб забезпечити сучасний погляд на проблему. Джерела вибрано з різних дисциплін (історія, культурологія, економіка, географія, педагогіка), щоб забезпечити різнобічний аналіз поняття нематеріальної культурної спадщини. Таким чином, всебічний розгляд поняття нематеріальної культурної спадщини залишається актуальною темою, що є недостатньо вивченою, проте існують всі необхідні джерела для його повноцінного дослідження.

Мета статті є дослідження особливостей визначення поняття «нематеріальна культурна спадщина» представниками різних наук, зокрема економіки, географії, історії, культурології та педагогіки.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на той факт, що нематеріальна культурна спадщина визначена в міжнародних і державних нормативних актах, постає питання, чи використовувалися ці визначення у публікаціях дослідників? Спробуємо розібратися.

Загалом, у нашій країні почали використовувати термін «нематеріальна культурна спадщина» не так давно. Справедливо буде відзначити, що це явище постає як результат від прийняття низки міжнародних документів, зокрема:

1. Рекомендації щодо збереження традиційної культури й фольклору. Цей документ був прийнятий на 25-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО у 1989 році. Він регулює основні принципи і стратегії для захисту та збереження традиційної культури і фольклору у всьому світі. У «Рекомендаціях щодо збереження традиційної культури й фольклору» 1989 року поняття нематеріальної культурної спадщини визначається «як сукупність знань, навичок, уявлень, виражених у формах усної традиції, виконавського мистецтва, соціальних практик, обрядів, свят, знань і практик, що стосуються природи та всесвіту, а також традиційних ремесел, що передаються від покоління до покоління, забезпечуючи культурну ідентичність та спадкоємність спільнот і груп людей» (Рекомендації щодо збереження традиційної культури й фольклору, 1989).

2. У Декларації «Про культурну різноманітність» 2001 року нематеріальна культурна спадщина визначається як «процеси, знання, навички і вирази, які спільноти, групи і, в деяких випадках, окремі особи визнають частиною своєї культурної спадщини. Це охоплює усні традиції, виконавські мистецтва, соціальні практики, ритуали, святкування, знання і практики, що стосуються природи та всесвіту, а також традиційні ремесла» (Декларація «Про культурну різноманітність», 2001).

3. Відповідно до ст. 2 Конвенції (Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини, 2003), нематеріальна культурна спадщина — це термін, який використовується для опису аспектів культури, що передаються від покоління до покоління і включають у себе традиції, звичаї, мови, музику, танці, ремесла, обряди, історії, артефакти та інші вирази культури та способи життя. Це не матеріальні елементи, тобто не є конкретними об'єктами, але вони є невід'ємною частиною ідентичності та спадщини різних культурних груп.

З моменту прийняття Закону України «Про приєднання України до Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини» (Про приєднання України до Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини, 2008) сам термін «нематеріальна культурна спадщина» став ключовим поняттям в українському законодавстві та культурній політиці.

Положенням Закону України «Про культуру» визначено тлумачення поняття «нематеріальна культурна спадщина» — «звичаї, форми показу та вираження, знання, навички, що передаються від покоління до покоління, постійно відтворюються спільнотами та групами під впливом їхнього досвіду, оточення, взаємодії з природою, історією та формують у них почуття самобутності та наступності, сприяючи таким чином повазі до культурного розмаїття і творчості людини» (Закон України «Про культуру», 2010).

Таким чином, розглянувши визначення нематеріальної культурної спадщини у нормативних документах, можна буде простежити, чи використовують їх дослідники повністю, чи беруть за основу для своїх робіт.

Для економіки, нематеріальна культурна спадщина представляє собою важливий ресурс, який може мати значний вплив на економічний розвиток. Нематеріальна культурна спадщина, з точки зору економічної науки, є ключовим фактором привабливості для туристів. Адже унікальні традиції, обряди, фольклор, мистецтво та інші аспекти культури привертають туристів з усього світу, що створює попит на туристичні послуги та продукти.

У роботі економіста О. Федорович та юриста К. Рубановського (Федорович, Рубановський, 2019, с. 29-32), відмічено, що нематеріальна культурна спадщина

відіграє значну роль у стимулюванні економічного розвитку у сфері туристичної індустрії. Науковці дають цікаве визначення нематеріальної культурної спадщини – «це є самі люди, як уособлення знань та досвіду, які вони зберігають» (Федорович, Рубановський, 2019, с. 29).

У статті О. Безносок та Н. Вакуленко (Безносок, Вакуленко, 2020, с. 28-37), автори розглядають нематеріальну культурну спадщину як інструмент створення туристичного продукту та джерело соціально-економічного розвитку місцевих громад. Тут розглядаються приклади роботи з елементами нематеріальної культурної спадщини, а саме, використання їх у якості нової туристичної пропозиції для створення цікавого сучасного туристичного продукту окремого напрямку.

Туристичний потенціал нематеріальної культурної спадщини справді великою мірою залежить від її автентичності, самобутності та історичного значення. Відзначено особливість нематеріальної культурної спадщини саме у багатстві знань та навичок, які передаються через неї від одного покоління до іншого. Авторка тез доповідей наукової конференції Н. Вітрук відзначає зв'язок із туризмом, підкреслюючи, що нематеріальна культурна спадщина – це традиції, їх збереження та передача наступним поколінням. Також застосовано цікавий підхід, відповідно до якого, нематеріальна культурна спадщина – потужний туристичний потенціал задля збільшення туристичної привабливості саме сільських територій (Вітрук, 2021, с. 9).

Історик, Р.В. Харковенко, (Харковенко, 2021), розглядає поняття «нематеріальна культурна спадщина» як надзвичайно важливу роль у формуванні ідентичності окремої соціальної групи та особистості. Автор надає власне визначення поняття нематеріальної культурної спадщини – прояв усіх складових культур, що є тканиною живої спадщини людства, а також найважливішим інструментом культурного розмаїття. Основним «творчим чинником» нематеріальної культурної спадщини є «ідентифікація» цієї спадщини як важливого елемента культурної ідентичності її творців та носіїв.

Такі тлумачення поняття нематеріальної культурної спадщини є цікавими у контексті підкреслення динамічності нематеріальної культурної спадщини, а також зверненні уваги на її ролі в підтримці ідентичності та культурного розмаїття.

В культурології термін «нематеріальна культурна спадщина» використовується для опису аспектів культури, які все ж є важливими для розуміння та передачі культурних цінностей, традицій та звичаїв.

Як вже було відзначено, культуролог О. Зараховський розглядає різні аспекти використання нематеріальної культурної спадщини для розвитку туризму, включаючи створення туристичних маршрутів, організацію культурних заходів та фестивалів, популяризацію традиційних ремесел та мистецтва, а також залучення місцевого населення до розвитку туризму через підтримку та збереження їхньої культурної спадщини (Зараховський, 2019, с. 154–156). Ця робота відображає сучасні тенденції у розвитку туризму, де нематеріальна культурна спадщина - важливий ресурс для привабливості туристів і створення унікальних туристичних пропозицій.

Географ О. Донцов вважає, що нематеріальна культурна спадщина - це невід'ємна частина загальної національної спадщини, що має прямий вплив на розвиток туризму (Донцов, 2018, с. 4–10). На думку автора, нематеріальна культурна спадщина – це відповідні прояви культурного надбання у формі усних форм виразу (мова, казки, оповідання, міфи і т. д.), народні виконавські мистецтва (музика, спів, танці, ігри, спортивні змагання), традиційні дієства (звичаї, обряди, свята), звичаї (гончарство, вишивка, ліплення, ковальство, знахарство і т.д.).

Географ Н. Аксьонова у своїй статті зазначає: «нематеріальна культурна спадщина» - це культурний феномен, що зник, або знаходиться на межі зникнення через те, що в даний час дуже мало дослідників займаються цим питанням» (Аксьонова, 2019, с.62-73). Авторка акцентує увагу на тому, що збереження нематеріальної культурної спадщини є важливим не лише для окремих спільнот, але й для всього людства, оскільки вона сприяє культурному розмаїттю та соціальній згуртованості.

За визначенням географа, доцента кафедри туризму Ужгородського національного університету П. Пеняка, нематеріальна культурна спадщина – це духовні цінності, традиції, вірування, розуміння укладу життя відповідних етнічних груп (Пеняк, 2022, с. 270–274). Науковець наголошує, що використання нематеріальної культурної спадщини, зокрема в туристичній сфері, стає необхідною умовою для збереження культурного розмаїття в умовах зростаючої глобалізації. Це сприяє налагодженню міжкультурного діалогу та виховує повагу до різних способів життя.

Дослідники, які займаються вивченням географії та економіки М. Поколодна, А. Рябев та К. Віннікова визначають поняття нематеріальної культурної спадщини як привабливий та перспективний ресурс для розвитку туризму (Поколодна, Рябев, Віннікова, 2024, с. 187). Іншого чіткого визначення автори не зазначають, тим самим залишаючи це питання не до кінця з'ясованим.

Професор кафедри професійної освіти, дизайну та безпеки життєдіяльності М. Близнюк пропонує наступне визначення поняття нематеріальна культурна спадщина – «це певні культурні простори, що мають тісний зв'язок із природною спадщиною, передаються від покоління до покоління, постійно відтворюються спільнотами та групами під впливом їхнього оточення, їх взаємодії з природою і їх історії та формують почуття самобутності» (Близнюк, 2021, с.27). Автор впевнений, що нематеріальна культурна спадщина переплітається із етнічною культурою, що вбирає в себе самобутні, неповторні традиції кожного народу, які населяють певну територію.

Автор М. Супруненко відзначає, що нематеріальна культурна спадщина виступає як ключовий компонент внутрішнього туризму. Більш чіткого поняття автор не дає, вказуючи лише на зв'язок із туризмом (Супруненко, 2022, с. 268-271).

Із усіх визначень, що подані вище, можемо виділити спільну характерну рису, а саме, що нематеріальна культурна спадщина – це поєднання знань, що передаються із покоління до покоління, зв'язок із природною спадщиною та формування самобутності та ідентичності у спільнотах та групах, а також зв'язок із туризмом як перспектива для розвитку у майбутньому.

У ході проведеного дослідження було виявлено залежність визначення поняття нематеріальної культурної спадщини від професійної приналежності авторів до різних наук.

На основі вже проведеного аналізу визначення поняття нематеріальної культурної спадщини констатовано: проблема визначення нематеріальної культурної спадщини є стимулом для наукових досліджень у галузі економіки, культурології, історії, географії.

Економіст О. Федорович та юрист К. Рубановський включають до нематеріальної культурної спадщини людей та уособлення знань і досвіду, які вони зберігають. Особливе визначення, яке раніше майже не зустрічалося у науковій літературі. Але, в той же час, чітко та логічно.

Географи, зокрема Н. Аксьонова, О. Донцов, П. Пеняк, А. Рябев та К. Віннікова давали власне визначення поняттю нематеріальна культурна спадщина. Спільними в їх визначенням є той факт, що нематеріальна культурна спадщина - важливий ресурс для розвитку туризму, що у свою чергу, сприяє збільшенню доходів та підвищенню рівня життя відповідних регіонів.

Захаровський, представник культурології, розглядає нематеріальну культурну спадщину як об'єкт для розвитку туризму, включаючи формування туристичних маршрутів, організацію культурних подій та фестивалів, просування традиційних ремесел та мистецтва, а також вплив на місцеве населення через заохочення та збереження їхньої культурної спадщини.

Історик Р. Харковенко вважає, що «нематеріальна культурна спадщина» відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні ідентичності окремої соціальної групи та особистості.

Професор кафедри професійної освіти, дизайну та безпеки життєдіяльності М. Близнюк визначає нематеріальну культурну спадщину – як певні культурні простори, що мають тісний зв'язок із природною спадщиною, передаються від покоління до покоління. М. Супруненко, вбачає у визначенні нематеріальної культурної спадщини складові внутрішнього туризму, більш ширше поняття у роботі відсутнє.

Якщо робити порівняння визначень науковців із визначеннями в нормативних актах, неважко помітити схожості. Виходячи із визначення поняття нематеріальної культурної спадщини у нормативних документах, самі поняття мають багато спільних рис, зокрема у кожному нормативному документі визнається, що нематеріальна культурна спадщина є невід'ємною частиною багатомірової культури України, яка відображає досягнення нації протягом багатьох років, що також відзначається в роботах науковців з історії та культурології.

Висновки. Отже, у статті розглянуто особливості визначення поняття "нематеріальна культурна спадщина" з точки зору різних наук. Виявлено, що спільні риси, які проявляються у визначенні поняття нематеріальної культурної спадщини, характерні для економіки, географії та культурології, де воно трактується передусім як фактор розвитку туризму та збільшення доходів.

Водночас були визначені спільні аспекти, що відображають поняття нематеріальної культурної спадщини, які простежуються в історії та культурології, де це поняття розглядається як складова частина національної культури.

Найбільш відчутний контраст відмінностей, на думку автора, помітний у тлумаченні понять представниками з економіки та педагогіки, адже в економіці нематеріальна культурна спадщина розглядається переважно як ресурс або актив, що має потенціал для стимулювання економічних можливостей через розвиток туризму, створення нових бізнес-ідей на основі культурних продуктів або послуг та збільшення доходів у відповідному регіоні. У цьому контексті, аспекти економічної ефективності та прибутковості можуть виявитися ключовими. В той же час у педагогіці нематеріальна культурна спадщина розглядається як культурний простір, що має тісний зв'язок із природною спадщиною.

Якщо порівнювати визначення нематеріальної культурної спадщини, що були дані представниками різних наук, з визначеннями у нормативних актах, останні мають більш

всеосяжний характер та максимально розкривають сутність визначення. На думку автора, найбільш актуальним поняттям на сьогодні щодо визначення нематеріальної культурної спадщини є те, що прописане у положенні Закону України «Про культуру» – це звичаї, форми показу та вираження, знання, навички, що передаються від покоління до покоління, постійно відтворюються спільнотами та групами під впливом їхнього досвіду, оточення, взаємодії з природою, історією та формують у них почуття самобутності та наступності, сприяючи таким чином повазі до культурного розмаїття і творчості людини (Закон України «Про культуру», 2010).

Перспективи подальших досліджень поняття «нематеріальна культурна спадщина» полягають у виробленні більш ефективних підходів до збереження та використання культурної спадщини України.

Подяка. Автор висловлює щире подяку працівникам бібліотек, а також вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для проведення цього дослідження й публікації статті.

Джерела та література:

- Beznosiuk, O. Vakulenko, N.** (2020) Intangible cultural heritage as a tool of a tourist product creation and a source of local and economic development. *Tourism and hospitality*. 1.28-37.
- Аксьонова, Н.** (2019) Потенціал нематеріальної культурної спадщини в умовах глобалізації: стан і перспективи. *Географія та туризм*. 48, 62-73.
- Близнюк, М.** (2021) Нематеріальна культурна спадщина України – національне надбання та елемент професійної освіти *Сучасні соціокультурні процеси: компетентісно-аксіологічний аспект : зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф., Полтава – 26–31*. DOI: http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/Збірник_2021.pdf#page=25.
- Василенко, В.** (2008). Діяльність країн СНД в ЮНЕСКО щодо збереження культурної спадщини. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, 94-95, 84-87. URL: https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CN R=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=VKNU _1st_2008_94-95_23
- Вітрук, Н.** (2021). Туристичний потенціал нематеріальної культурної спадщини Рівненської області. *Студентський вісник Національного університету водного господарства та природокористування*. URL: https://ep3.nuwm.edu.ua/21866/1/Вітрук%20Н.О._вип1%2815%292021.zax.pdf
- Герасименко, О.** (2017). Дослідження сутності нематеріальної культурної спадщини в контексті її бухгалтерського обліку. *Бізнес Інформ*. № 2. 290-295. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2017_2_44.
- Декларація.** (2001) Декларація Комітету міністрів Ради Європи «Про культурну різноманітність» 994_675. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_675#Text
- Донцов, О.** (2018). Картографування нематеріальної культурної спадщини України в інформаційному забезпеченні туризму. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*. 28, 4-10. URL: https://goik.univer.kharkov.ua/wp-content/files/issue_28/28_1.pdf
- Закон України.** (2008). Закон України «Про приєднання України до Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини» № 132-17. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 16, 153. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/132-17>
- Закон України.** (2011). Закон України «Про культуру». № 2778-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 24, 168. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>
- Захаровський, О.** (2019). Концептуальні погляди на цінність нематеріальної культурної спадщини як туристичного ресурсу. *Тези доповідей III Міжнар. наук.-практ. конф.-фестивалю «Нематеріальна культурна спадщина як сучасний туристичний ресурс: досвід, практики, інновації»*. 154-156.
- Конвенція.** (2003). Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text
- Мельничук, О.** (2011). Правові засади охорони культурної спадщини в Європейському Союзі. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія : Право. № 1. 264-271. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvamu_pr_2011_1_34
- Пеняк, П.** (2022). Нематеріальна культурна спадщина Закарпаття як туристичний ресурс. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку : матеріали XXIII Міжнар. наук.-практ. конф., м. Дікірх (Люксембург, – 270–275. – URL: <http://perspectives.pp.ua/public/site/conferency/conf-23.pdf#page=271>*

-
- Покоłodна, М., Рябєв, А., Віннікова, К.,** (2024). Методика дослідження та пропозиції використання елементів нематеріальної культурної спадщини України для цілей туризму. *Бізнес Інформ*. 1, 187-193.
- Рекомендації.** (1989). Рекомендації ЮНЕСКО, що стосуються збереження традиційної культури й фольклору. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/mu89001r?ed=1989_11_15
- Супруненко, М.** (2022) Внутрішній туризм і нематеріальна культурна спадщина України: перспективи розвитку *Все про туризм*. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/suprunenko.htm.
- Федорович, О., Рубановський, К.** (2019). *Економіка спадщини: посібник для малих громад*. Туристична Асоціація Івано-Франківщини, ТОВ «Знати про Карпати». 120.
- Харковенко, Р.** (2021). Нематеріальна культурна спадщина – ресурс для розвитку об'єднаних територіальних громад та малих міст України. *Вісник УЦКД*, 4. URL: <https://uccs.org.ua/arkhiv-novyn/nematerialna-kulturna-spadshchyna-resurs-rozvytku-obiednanykh-terytorialnykh-hromad-ta-malykh-mist-ukrainy/>

References:

- Aksonova, N.** (2019). Potentsial nematerialnoi kulturnoi spadshchyny v umovakh hlobalizatsii: stan i perspektyvy. [The potential of intangible cultural heritage in the conditions of globalization: state and prospects]. *Heohrafiia ta turyzm*. 48, 62-73. [in Ukrainian]
- Beznosiuk, O. Vakulenko, N.** (2020). Intangible cultural heritage as a tool of a tourist product creation and a source of local and economic development. *Tourism and hospitality*. 1, 28-37. [in English]
- Blyzniuk, M.** (2021). Nematerialna kulturna spadshchyna Ukrainy – natsionalne nadbannia ta element profesiinoi osvity. [Intangible cultural heritage of Ukraine – national property and element of professional education]. *Suchasni sotsiokulturni protsesy: kompetentisno-aksiolohichniy aspekt* : zb. materialiv III Vseukr. nauk.-prakt. konf., Poltava – 26–31. URL: http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/Zbirnyk_2021.pdf#page=25 [in Ukrainian]
- Deklaratsiia.** (2001). Deklaratsiia Komitetu ministriv Rady Yevropy «Pro kulturnu riznomanitnist» 994_675. [Declaration of the Committee of Ministers of the Council of Europe "On cultural diversity"994_675.] URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_675#Text [in Ukrainian]
- Dontsov, O.** (2018). Kartohrafuvannia nematerialnoi kulturnoi spadshchyny Ukrainy v informatsiinomu zabezpechenni turyzmu. [Mapping the intangible cultural heritage of Ukraine in the information provision of tourism]. *Problemy bezpererвної heohrafichnoi osvity i kartohrafii*. 28, 4-10. URL: https://goik.univer.kharkov.ua/wp-content/files/issue_28/28_1.pdf [in Ukrainian]
- Fedorovych, O., Rubanovskyi, K.** (2019). *Ekonomika spadshchyny: posibnyk dlia malykh hromad*. [Heritage Economics: A Guide for Small Communities]. Turystychna Asotsiatsiia Ivano-Frankivshchyny, TOV «Znaty pro Karpaty». 120. [in Ukrainian]
- Herasymenko, O.** (2017). Doslidzhennia sutnosti nematerialnoi kulturnoi spadshchyny v konteksti yii bukhholderskoho obliku. [Study of the essence of intangible cultural heritage in the context of its accounting]. *Biznes Inform*. № 2. 290-295. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2017_2_44 [in Ukrainian]
- Kharkovenko, R.** (2021). Nematerialna kulturna spadshchyna – resurs rozvytku obiednanykh terytorialnykh hromad ta malykh mist Ukrainy. [Intangible cultural heritage – a resource for the development of united territorial communities and small towns of Ukraine]. *Visnyk UTsKD*, 4 URL: <https://uccs.org.ua/arkhiv-novyn/nematerialna-kulturna-spadshchyna-resurs-rozvytku-obiednanykh-terytorialnykh-hromad-ta-malykh-mist-ukrainy/> [in Ukrainian]
- Konventsiiia.** (2003). Konventsiiia pro okhoronu nematerialnoi kulturnoi spadshchyny. [Convention on the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage] URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text [in Ukrainian]
- Melnychuk, O.** (2011). Pravovi zasady okhorony kulturnoi spadshchyny v Yevropeiskomu Soiuzi. [Legal principles of cultural heritage protection in the European Union]. *Naukovyi visnyk Akademii munitsypalnoho upravlinnia. Seriia : Pravo*. № 1. 264-271. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvamu_pr_2011_1_34 [in Ukrainian]
- Peniak, P.** (2022). Nematerialna kulturna spadshchyna Zakarpattia yak turystychnyi resurs. [Intangible cultural heritage of Transcarpathia as a tourist resource]. *Suchasni aspekty modernizatsii nauky: stan, problemy, tendentsii rozvytku* : materialy XXIII Mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Dikirkh (Liuksemburh, —270–275. URL: <http://perspectives.pp.ua/public/site/conferency/conf-23.pdf#page=271> [in Ukrainian]
- Pokolodna, M., Riabiev, A., Vinnikova, K.** (2024). Metodyka doslidzhennia ta propozyzii vykorystannia elementiv nematerialnoi kulturnoi spadshchyny Ukrainy dlia tsilei turyzmu. [Methodology of research and proposals for the use of elements of the intangible cultural heritage of Ukraine for the purposes of tourism]. *Biznes Inform*. 1. 187-193 [in Ukrainian]

- Rekomendatsii.** (1989). Rekomendatsii YuNESKO, shcho stosuetsia zberezhennia tradytsiinoi kultury y folkloru. [UNESCO Recommendations Concerning the Preservation of Traditional Culture and Folklore]. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/mu89001r?ed=1989_11_15 [in Ukrainian]
- Suprunenko, M.** (2022). Vnutrishnii turizm i nematerialna kulturna spadshchyna Ukrainy: perspektyvy rozvytku. [Domestic tourism and intangible cultural heritage of Ukraine: prospects for development]. *Vse pro turizm*. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/suprunenko.htm. 1 [in Ukrainian]
- Vasylenko, V.** (2008). Diialnist krain SND v YuNESKO shchodo zberezhennia kulturnoi spadshchyny. [Activities of the CIS countries in UNESCO regarding the preservation of cultural heritage]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka* 94-95, 84-87. URL: https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=VKNU_1st_2008_94-95_23 [in Ukrainian]
- Vitruk, N.** (2021). Turystychnyi potentsial nematerialnoi kulturnoi spadshchyny Rivnenskoï oblasti. [Tourist potential of the intangible cultural heritage of the Rivne region]. *Studentskyi visnyk Natsionalnogo universytetu vodnogo hospodarstva ta pryrodokorystuvannia*. URL: https://ep3.nuwm.edu.ua/21866/1/Vitruk%20N.O._vyp1%2815%292021.zax.pdf [in Ukrainian]
- Zakharovskyi, O.** (2019). Kontseptualni pohliady na tsinnist nematerialnoi kulturnoi spadshchyny yak turystychnoho resursu. [Conceptual views on the value of intangible cultural heritage as a tourist resource]. *Tezy dopovidei III Mizhnar. nauk.-prakt. konf.-festyvaliu «Nematerialna kulturna spadshchyna yak suchasnyi turystychnyi resurs: dosvid, praktyky, innovatsii»*. 154-156. [in Ukrainian]
- Zakon Ukrainy.** (2008). Zakon Ukrainy «Pro pryiednannia Ukrainy do Konventsii pro okhoronu nematerialnoi kulturnoi spadshchyny» № 132-17. [Law of Ukraine "On the Accession of Ukraine to the Convention on the Protection of Intangible Cultural Heritage" No. 132-17]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*. 16, 153. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/132-17> [in Ukrainian]
- Zakon Ukrainy.** (2011). Zakon Ukrainy «Pro kulturu». № 2778-VI. [The Law of Ukraine "On Culture". No. 2778-VI]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*. 24, 168. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 24.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 02.09.2024

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія» входить до категорії «Б» переліку фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Журнал індексується в Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. *Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування (чи виконувалася вона за грантові кошти).* Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:

Загальні вимоги:

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:271.2-725-773(477.85)''198''

The clergy of the Chernivets-Bukovyn diocese at the beginning of the 1980s

Viacheslav O. Olitskyi

Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko

Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

e-mail: olitskyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57848096400>

Researcher ID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AEG-1120-2022>

Abstract.

The purpose of the research is to analyze the structure, position and definition of the main trends in the environment of the Orthodox clergy of the Chernivtsi-Bukovyna Diocese in the early 1980s, as well as to study its role and influence on socio-cultural and religious processes in the region.

The research methodology is based on the use of general scientific and special historical research methods, including problem-chronological, historical-comparative, typological, diachronic, etc. **The scientific novelty** is that for the first time the clergy of the Chernivtsi-Bukovyna diocese in the early 1980s became the object of a separate scientific study. **Conclusions.** The clergy of the Chernivtsi-Bukovyna Diocese in the early 1980s was quite homogeneous, and its number was constant, reaching an average of 150 people.... (анотація не менше 1800 знаків)

Keywords: priest, divine service, sermon, bishop, Orthodox Church, diocese, religious policy.

Духовенство Чернівецько-Буковинської єпархії на початку 1980-х років

В'ячеслав Оліцький

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: olitckyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57848096400>

Researcher ID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AEG-1120-2022>

Анотація.

Метою дослідження є аналіз структури, становища та визначення основних тенденцій в середовищі православного духовенства Чернівецько-Буковинської єпархії початку 1980-х років, а також вивчення його ролі та впливу на соціокультурні та релігійні процеси в регіоні. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження, у тому числі проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, типологічного, діахронного та ін. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше духовенство Чернівецько-Буковинської єпархії початку 1980-х років стало об'єктом окремого наукового дослідження. **Висновки.** Духовенство Чернівецько-Буковинської єпархії на початку 1980-х років було достатньо однорідним, а його кількість сталою, сягаючи в середньому 150 осіб. ... (анотація не менше 1800 знаків).

Ключові слова: священник, богослужіння, проповідь, архієрей, Православна церква, єпархія, релігійна політика.

Далі друкується текст через 1,5 мікрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою (Мерінов, 2015, с.62). (перша частина – відповідна праця зі списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою (ДАВіО, ф.П-29, оп.1, спр.32, арк.13). (розшифрування абрєвіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Пробіли в дужках мають бути нерозривними. (Shift+Ctrl+пробіл).

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування.

(Наприклад)

Подяка. Висловлюємо щирю вдячність працівникам архівів та бібліотек за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Бондарчук, П.М. (2008). Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років). *Український історичний збірник*. Вип. 11. С. 294–316.

Бондарчук, П.М. (2019). *Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років)*. Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України. 268 с.

References:

Bondarchuk, P.M. (2008). Osoblyvosti relihiinoi sytuatsii v Ukraini (druha polovyna 1960-kh – seredyna 1980-kh rokiv). [Peculiarities of the religious situation in Ukraine (second half of the 1960s – mid-1980s)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. Vyp. 11. S. 294–316. [in Ukrainian].

Bondarchuk, P.M. (2019). *Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh rokiv)*. *Istoryko-relihiieznave domlidzhennia*. [Religious currents in Soviet Ukraine (mid-1940s – mid-1980s). Historical and religious study]. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 268 s. [in Ukrainian].

Наукове видання

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 49. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2024. – 140 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2023-49

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)

*Видання індексується в **Index Copernicus, DOAJ, DOAJ, ERIH PLUS, ASCI.***

Головний редактор Мельничук О. А.
Заступник головного редактора Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Войнаровський А. В.

Технічний редактор Мурашова О. П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавець:

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.
21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32
Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06
e-mail: info@vspu.edu.ua
<http://www.vspu.edu.ua>

Підписано до друку 19.09.2024 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк.17,5. Умовн. друк. арк. 16,1. Обл.-видавн. арк. 15,2.
Наклад 300 прим. Зам. № 5644/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д. Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія ВО2 № 818191 від 31.07.2002 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62 а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>